НАУКОВИЙ АТЕЇЗМ

Сканував bezludivka

НАУКОВИЙ АТЕЇЗМ

Допущено Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР як підручник для студентів вищих навчальних закладів

243169

ПРОВЕРЕНО

ПЕРЕВІРЕНО

ХАРКІВСЬКА державна обласна БІБЛІОТЕКА

Київ
Головне видавництво видавничого об'єднання
«Вища школа»
1984

2
86.7я73
Н34

В этом учебнике в систематической форме освещаются наиболее важные проблемы научного атеизма, дается справочный материал о современном состоянии различных религиозных организаций, подвергаются критике религиозные концепции, утверждается диалектико-материалистический взгляд на окружающий мир, на принципиальные вопросы общественного развития.

Учебник рассчитан на студентов вузов, а также на слушателей вечерних университетов научного атеизма.

Авторський колектив: Окулов О. Ф. (керівник), Болтанов Р. Г., Гараджа В. І., Гордієнко М. С., Долгих П. І., Іванов І. Г., Конкін М. І., Курочкін П. К., Лісавцев Є. І., Миловидов В. Ф., Новиков М. П., Танчер В. К., Угринович Д. М., Яблоков І. М.

Над окремими главами працювали також: Беленький М. С., Воронцов Г. В., Лобовик Б. О., Мчедлов М. П., Попова М. А., Пучков П. І., Філімонов Є. Г.

Переклад з четвертого російського видання, виправленого і доповненого (М., «Политиздат», 1978), Мироненка О. М.

Редакція суспільно-політичної літератури
Зав. редакцією *В. В. Паламарчук*

86.1я73

Александр Федорович Окулов, Виктор Иванович Гараджа, Дмитрий Модестович Угринович и др.

НАУЧНЫЙ АТЕИЗМ

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования СССР в качестве учебника для студентов высших учебных заведений

Головное издательство издательского объединения «Выща школа»

(На украинском языке)

Редактори *Л. Г. Макєєва, М. І. Гвоздь*. Художній редактор *Є. В. Чурій*. Технічний редактор *С. Л. Свєтлова*. Коректор *Л. Д. М'якоход.*

Інформ. бланк № 7336

Здано до набору 30.03.83. Підп. до друку 14.10.83. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. 14,28 умовн. друк. арк. 14,28 умовн. фарб. відб. 16,03 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Вид. № 6521. Зам. № 3—1208. Ціна 85 к.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Надруковано з матриць головного підприємства РВО «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3 в Київській книжковій друкарні наукової книги. 252004, Київ, вул. Репіна, 4. Зам. 3-862.

Н $\frac{0400000000-112}{М211(04)-84}$ 30—83

© Политиздат, 1978
© Переклад на українську мову, видавниче об'єднання «Вища школа», 1984

ВІД АВТОРІВ

Підручник «Науковий атеїзм», підготовлений відповідно до програми, розробленої і затвердженої Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, вийшов першим виданням у 1973 р. Його написали працівники Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС спільно з науковцями кафедр історії та теорії атеїзму Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Ленінградського педагогічного інституту ім. О. І. Герцена. Авторський колектив у наступних виданнях прагнув врахувати багаторічний досвід викладання курсу основ наукового атеїзму у вузах країни, позитивні сторони раніше виданих навчальних посібників та курсів лекцій, а також критичні зауваження, висловлені у рецензіях викладачами наукового атеїзму у вузах. При підготовці цього видання зусилля авторів були спрямовані на загальне підвищення теоретичного рівня навчального матеріалу у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та Основного Закону нашої країни — нової Конституції СРСР, на глибше розкриття позитивної ролі атеїзму у вихованні нової людини, визначення місця релігії та атеїзму у сучасній ідеологічній боротьбі.

Підручник розрахований на студентів вищих навчальних закладів. Разом з тим він може бути використаний широким колом пропагандистів марксистського атеїзму, науковою громадськістю.

Автори висловлюють подяку всім товаришам, які допомогли своїми зауваженнями у процесі підготовки четвертого видання підручника.

ГЛАВА 1. ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ

Науковий атеїзм є невід'ємною частиною марксистсько-ленінської філософії.

Як єдина система марксистсько-ленінська філософія включає в себе діалектичний та історичний матеріалізм, науковий атеїзм, етику, естетику і т. д. Головна особливість всіх частин цієї системи полягає у тому, що вони як методологічна основа пізнання і перетворення дійсності формують цілісний матеріалістичний світогляд.

Водночас кожна з названих частин системи диференціювалась у відносно самостійну галузь знання згідно зі специфікою тих проблем, які вона розглядає і розв'язує. Науковий атеїзм вивчає виникнення та сутність релігії, з'ясовує шляхи її подолання, закономірності формування науково-атеїстичного світорозуміння, розкриває справжнє значення спотворення релігією уявлень про світ і людину. Таким чином, науковий атеїзм, виступаючи як складова частина марксистсько-ленінської філософії, має певне коло проблем, свій предмет дослідження.

Визначення предмета наукового атеїзму

Найважливішими проблемами, що розглядаються атеїзмом (від грец. a — заперечення, theos — бог), є **соціальна природа релігії** як помилкового відображення дійсності у свідомості людини, її виникнення, розвиток та подолання. Тільки на основі наукового аналізу релігії, її соціальної природи і суспільної ролі можлива наукова атеїстична теорія.

Пояснюючи причини виникнення та існування релігійних вірувань, визначаючи шляхи та засоби подолання їх, науковий атеїзм піддає критичному аналізові комплекс релігійних уявлень і понять: віру в бога, безсмертя душі, особисте спасіння, страшний суд, долю, загробне воздаяння і т. п. З послідовно матеріалістичних позицій він дає **філософське, природничонаукове, історичне, психологічне** обгрунтування неспроможності релігії. Філософська критика релігії викриває сутність релігійних ілюзій, виявляє їхні соціальні та гносеологічні корені, показує неспроможність етичних та естетичних релігійних концепцій, ілюзорний характер релігійних вчень про духовні цінності. Природничонаукова критика викриває неспроможність релігійної картини світу. Історична критика показує реакційну роль релігії в житті суспільства, обгрунтовує неминучість її подолання. Психологія дає змогу з'ясувати вплив релігії на психологічний світ особистості, зрозуміти механізм формування ілюзорних уявлень та мотивів поведінки віруючих, сприяє виявленню найефективніших методів атеїстичного впливу на людину. «Критика релігії,— підкреслював К. Маркс,— звільняє людину від ілюзій, щоб вона мислила, діяла, будувала свою дійсність як людина, що звільнилася від ілюзій і стала розумною» [1].

У критиці релігії науковий атеїзм використовує все те цінне, що було нагромаджено атеїстичними вченнями, які передували йому. Атеїзм, що виник у глибокій давнині, виражав світогляд класів та соціальних груп, які відображали прогресивні тенденції у суспільному розвитку. Його боротьба проти релігії та церкви була безпосередньо пов'язана з соціальною боротьбою проти реакційних консервативних суспільних порядків, що суперечили потребам соціального прогресу. Різка критика релігії та церкви у XVIII ст. ідеологами французької буржуазії була водночас критикою феодальних порядків, що стали оковами на шляху суспільного розвитку. Атеїстичні ідеї завжди мали риси прогресу, утверджували новий передовий світогляд.

Конкретний зміст атеїстичних поглядів у ті чи інші історичні епохи пов'язаний з особливостями ідеологічної боротьби, з розвитком науки і філософії. Однак попередні атеїстичні вчення були історично і класово обмеженими. Домарксівський атеїзм не зміг піднятись до розуміння соціальної природи релігії, не виявив соціальних причин її виникнення та існування, мав просвітительський характер.

На зміну домарксівському атеїзму приходить науковий атеїзм, який розглядає релігію у класовому антагоністичному суспільстві як неминучий продукт цього суспільства, експлуатації людини людиною, соціально-економічного і духовного гніту. Формулюючи завдання наукової критики релігії, К. Маркс писав ще в 40-х роках

[1] *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 385.

XIX ст.: «Критика неба перетворюється... у критику землі, *критика релігії — в критику права, критика теології — в критику політики»* [1]. Тим самим К. Маркс підкреслював, що подолання релігії потребує зміни суспільних відносин, які з неминучістю її породжують. Марксистський атеїзм не обмежується критикою антинаукового і реакційного характеру релігії, а вчить **матеріалістично пояснювати джерела релігійних вірувань, ставить боротьбу з релігією у прямий зв'язок з завданнями соціального і духовного розкріпачення трудящих мас, вказує реальні шляхи подолання релігійних забобонів.**

Науковий атеїзм нерозривно пов'язаний з рядом суспільних і природничих наук: етикою, історією, етнографією, археологією, соціологією, астрономією, біологією, медициною і т. д. Всі ці науки збагачують атеїстичну теорію. Однак марксистський атеїзм не підмінює інших наук, які займаються дослідженням різних аспектів релігійної свідомості, а озброює їх загальними методами пізнання закономірностей формування і еволюції релігійних поглядів, загальними принципами подолання релігії та утвердження науково-атеїстичного світорозуміння.

Марксистському атеїзму властива послідовна наукова критика всього релігійного комплексу, яка грунтується на аналізові сукупності релігійних уявлень, почуттів і дій. З точки зору марксистського атеїзму релігію треба *«перебороти науково,* тобто *пояснити історично...»* [2] А з цим завданням може справитись тільки така теорія, яка спирається на міцний фундамент діалектико-матеріалістичної філософії.

Але вивчення релігії як соціального явища не є самоціллю наукового атеїзму. Теоретичний аналіз сутності, основних елементів і соціальних функцій релігії, її виникнення, еволюції і сучасного становища здійснюється у зв'язку з вивченням загальних закономірностей подолання релігійно-ідеалістичного та формування науково-атеїстичного світогляду. В завдання наукового атеїзму входить не тільки розкріпачення свідомості людини від омани та забобонів, не тільки звільнення особистості від духовного гноблення, а й утвердження істинної картини світу «без усяких сторонніх додавань» (Ф. Енгельс), що дає змогу революційним класам підвищити

[1] *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 385.

[2] *Енгельс Ф.* Замітки про Німеччину.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 554.

ефективність боротьби за перетворення дійсності і забезпечення соціального прогресу.

Багатогранність проблем, що вивчаються науковим атеїзмом, визначає його структуру як відносно самостійної філософської науки. Найважливішими структурними елементами наукового атеїзму є **теорія атеїзму, історія атеїзму, теорія атеїстичного виховання.**

Теорія атеїзму охоплює таке коло проблем, як вивчення закономірностей становлення і формування науково-атеїстичного світогляду, інтерпретація суспільно-історичної практики і досягнень науки з позицій діалектико-матеріалістичної філософії, розкриття реального смислу життя людини та її ролі в історичному прогресі. Об'єктом атеїстичної теорії є вивчення релігії як соціального явища. Теоретичний аналіз сутності, основних елементів і соціальної функції релігії, її виникнення, еволюції та сучасного становища — один з найважливіших аспектів атеїстичного дослідження.

Особливе місце серед вказаних проблем займають **світоглядні основи атеїзму.** Тут мається на увазі з'ясування принципової несумісності наукового і релігійного світоглядів, розкриття морального змісту наукового атеїзму, показ його місця і ролі у пізнанні соціальних явищ. **Соціально-моральна критика** релігії дає змогу зрозуміти реакційний характер суспільних і моральних ідеалів церкви, її етичних та соціальних доктрин, неспроможність намагань оновлення релігії та її претензій на роль охоронця культурних і моральних цінностей.

У завдання наукового атеїзму входить не тільки розкриття реакційної сутності релігійної ідеології, а й **формування атеїстичного світорозуміння.** За своїм змістом і суспільною значущістю атеїстичне світорозуміння є важливою умовою перетворення дійсності, формування комуністичної свідомості і переконаності. У цьому зв'язку науковий атеїзм особливу увагу приділяє з'ясуванню місця атеїзму і релігії у соціалістичному суспільстві, проблемам атеїстичного виховання трудящих.

Марксистський атеїзм є войовничим атеїзмом, послідовно **партійним вченням.** Він веде цілеспрямовану наукову боротьбу з усіма різновидностями релігії і містики, ставить і вирішує практичні завдання атеїстичного виховання трудящих мас, формування у них діалектико-матеріалістичного світогляду.

Таким чином, **предметом наукового атеїзму як відносно самостійної галузі філософського знання є вивчення закономірностей виникнення, еволюції та подолання**

релігії, історії атеїстичних вчень, закономірності переходу від релігійного до науково-матеріалістичного світогляду та формування атеїстичної переконаності.

Два аспекти наукового атеїзму

З визначення наукового атеїзму випливає, що він має два основні аспекти.

Перший аспект зводиться до розкриття неспроможності, ілюзорності релігійних уявлень.

Науковий атеїзм визначає релігію як сукупність фантастичних ідей, породжених залежністю людини від стихійних сил природи та чужих їй соціальних умов життя. К. Маркс писав: «*Релігійне* убозтво є в один і той самий час *вираз* дійсного убозтва і *протест* проти цього дійсного убозтва... Релігія є *опіум* народу» [1].

Теорія атеїзму виявляє безпосередній зв'язок між релігією та інтересами реакційних класів, зацікавлених у збереженні фантастичних ілюзій, вказує на необхідність для подолання релігії боротьби з тими суспільно-економічними порядками, викривленим відображенням яких вони стали. Критика релігії готує передумови, що дають змогу замінити хибні погляди та уявлення у свідомості віруючої людини істинними, науковими.

Другим аспектом наукового атеїзму є формування атеїстичної свідомості і переконаності, в основі яких лежить система наукових знань про світ та його закони. Критикуючи релігію, науковий атеїзм водночас, спираючись на діалектико-матеріалістичне розуміння природи, суспільства і людини, стає важливим засобом правильного орієнтування людей у навколишньому світі, виступає як один з суттєвих факторів наукового світогляду.

Ще у домарксистській атеїстичній літературі атеїзм справедливо пов'язувався з розкріпаченням особистості від оков неосвіченості та забобонів, страху та приниження. Однак всебічне розкриття позитивних аспектів атеїзму ми вперше знаходимо в працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. К. Маркс вказував, що атеїзм є запереченння бога, яке утверджує засобом цього заперечення буття людини. Розробляючи найважливіші питання теорії і практики атеїзму, В. І. Ленін підкреслював їхній безпосередній зв'язок з завданнями боротьби трудящих мас проти всіх форм соціального і духовного гноблення. Марксизм твердить, що «скасування релігії, як *ілюзорного* щастя народу, є вимога його *дійсного* щастя» [1]. У здійсненні духовного визволення трудящих важлива роль належить атеїзму. У цьому його основна і головна позитивна роль.

Атеїзм як життєстверджуючий світогляд відображує інтереси трудящих мас, які потребують не ілюзорного заповнення дійсності, а суворо наукового її осмислення відповідно до прогресивних тенденцій суспільного розвитку. Відкрито проголосивши безпосередній зв'язок своїх докорінних положень з завданнями визволення трудящих від усіх форм духовного гноблення, науковий атеїзм тим самим став революційно-перетворюючим вченням.

Справжній гуманізм, утверджуючи в людини впевненість у своїх силах, підкреслюючи безмежні можливості удосконалення людських знань, здібностей, уміння і повністю заперечуючи залежність людини від надприродних сил, нерозривно пов'язаний з атеїзмом. Науковий атеїзм сприяє утвердженню етичних принципів комунізму, які підвищують гідність особистості та допомагають розвиткові її творчих здібностей. Гуманістична сутність наукового атеїзму, за словами К. Маркса, полягає в тому що для нього «критика релігії завершується вченням, що *людина — найвища істота для людини...*» [2].

Критика фальсифікації наукового атеїзму буржуазними ідеологами та сучасними ревізіоністами

Про сутність атеїзму та основні закономірності його виникнення і розвитку завжди велась пристрасна полеміка. Вона не припиняється і досі. Більше того, критика основних положень марксистського атеїзму в сучасній теологічній, буржуазній і реформістській літературі стає дедалі витонченішою. Вона торкається усіх сторін атеїстичної теорії і орієнтована на людей з різними ідеологічними установками. Саме тому аналіз різних концепцій, спрямованих проти наукового атеїзму, є однією з актуальних проблем наукової критики релігії.

У сучасній критиці атеїзму можна виділити чотири основні різновиди.

Перший з них становлять традиційні спроби огульного заперечення атеїзму. Прихильники такої точки зору заявляють про відсутність у атеїзму глибоких ідейних

[1] *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 384—385.

[1] *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 385.
[2] *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 391.

коренів і об'єктивних причин, проголошують атеїзм «аномалією», зумовленою «деформацією релігійного почуття». На їхню думку, атеїсти і просто невіруючі люди — це ті, хто через певні причини позбавлений від народження можливості пізнання різноманітних духовних явищ. Відсутність релігійного почуття в людині вони пояснюють нездатністю до образного сприйняття дійсності або невмінням розпізнати прекрасне. Тим самим атеїзм пов'язується з певною неповноцінністю, внутрішньою хибністю індивідів.

Слід зазначити, що така критика атеїзму не користується нині навіть у теологів великою популярністю і не вважається ефективною.

Другий різновид критики атеїзму ставить своєю метою спотворити предмет, сутність і зміст наукового атеїзму. Визнаючи безперечні успіхи впливу атеїстичних ідей на широкі кола віруючих і невіруючих, автори цих доктрин намагаються довести, що атеїзм не ідеологія, не наука, а політична концепція. У цьому зв'язку особливо активно пропагується теорія «політичного атеїзму». Прихильники цієї точки зору твердять, що атеїзм Маркса ніяк не пов'язаний з його філософською системою і цілком зумовлений логікою політичної боротьби. Виступивши проти системи суспільних відносин, що склалася свого часу, Маркс начебто піддав критиці релігію і церкву лише остільки, оскільки вони стояли на захисті експлуататорських політичних і соціальних порядків. Не важко помітити, що суть концепцій «політичного атеїзму» зводиться не тільки до спотворення смислу і змісту марксистського атеїзму, а й до реабілітації релігії. Отже, зміна політичної орієнтації церкви сама по собі знімає начебто всі питання критики релігії і позбавляє атеїзм практичного значення.

Третя, концепція богобудівництва, проголошує атеїзм різновидом віри. Ряд теологів і буржуазних філософів роблять спроби довести, що атеїзм — це начебто своєрідна форма релігії, в якій віра в надприродне замінена вірою у «закони історії», «безкласове майбутнє суспільства» і т. п. Ці критики ігнорують той факт, що марксистське вчення — це об'єктивний висновок з усієї сукупності даних науки і практики і що воно не має нічого спільного з догмами, які грунтуються на сліпій вірі.

До четвертого різновиду можна віднести теологічні концепції, що намагаються дати «іманентну» критику атеїзму, тобто виявити начебто характерну для нього

внутрішню теоретичну і практичну неспроможність. Суть «іманентної» критики атеїзму зводиться до спроб розвінчати його світоглядні установки, до заперечення його наукової цінності і соціальної значущості.

Такі критики намагаються довести, що атеїзм — це концепція, позбавлена позитивних принципів та ідеалів. Атеїзм зображується як вчення, що виховує у людини прихильність до матеріальних інтересів і байдужість до духовних цінностей. Він проголошується псевдонаукою на тій «підставі», що відкидає начебто не релігію у її справжньому значенні, а релігію, яку розуміють неправильно. Врешті-решт протягується зовсім неспроможна ідея про те, що практичний і теоретичний атеїзм рівнозначний, мовляв, звичайній невірі і, отже, позбавлений позитивних ідеалів.

Спроби позбавити атеїзм його позитивного змісту, його життєстверджуючого, гуманістичного характеру спрямовані на зміцнення релігії та збереження її впливу на маси.

В одній шерензі з теологами і буржуазними критиками наукового атеїзму виступають сучасні ревізіоністи.

В. І. Ленін підкреслював, що ревізіонізм виступає глашатаєм буржуазної ідеології у робітничому русі. Не випадково буржуазні пропагандисти широко використовують ревізіоністські випади проти марксистського атеїзму в своїх наклепах на політику Комуністичної партії і Радянської держави щодо релігії та церкви, у спробах розпалити релігійний фанатизм. Тим самим сучасний ревізіонізм, який спотворює марксистський атеїзм, йде поруч з «дипломованими лакеями попівщини» і разом з ними всіляко обстоює чужу трудящим масам реакційну ідеологію.

Практичне значення наукового атеїзму

XXV і XXVI з'їзди КПРС сформулювали нові завдання, які сучасні умови висувають перед ідеологічною діяльністю партії, у тому числі завдання розвитку діалектико-матеріалістичного світогляду, подолання пережитків минулого у свідомості і поведінці людей. У розв'язанні цих завдань важлива роль належить марксистському атеїзму.

Як складова частина науково-матеріалістичного світогляду науковий атеїзм є теоретичною основою практичної діяльності з подолання релігії. У капіталістичному суспільстві, де, за словами В. І. Леніна, простежується «зв'язок класових інтересів і класових організацій сучасної буржуазії з організаціями релігійних установ і релі-

гійної пропаганди»[1], тільки класова боротьба пролетаріату, мета якої полягає в революційному перетворенні суспільства, спроможна визволити трудящі маси з-під гніту релігії.

У розвинутому соціалістичному суспільстві, де підірвано соціальні корені релігії, вирішального значення набуває система атеїстичного виховання, покликана забезпечити найефективніший ідеологічний вплив на всі прояви релігійності у свідомості і поведінці частини радянських людей, координовану взаємодію всіх громадських організацій, які здійснюють атеїстичну роботу серед населення.

Широке залучення віруючих до активної участі у розв'язанні економічних, політичних і культурних завдань комуністичного будівництва, подолання відмінностей у культурно-побутових умовах життя радянських людей, боротьба з консервативними традиціями та націоналістичними пережитками відіграють важливу роль у подоланні релігії в умовах соціалізму, сприяють цілеспрямованому і дійовому атеїстичному вихованню.

Правильне розуміння соціальної природи релігії, її соціальних функцій, специфіки релігійної свідомості віруючих, особливостей релігійного модернізму дає змогу визначити основні шляхи та напрями атеїстичного впливу на людей.

Теорія атеїзму показує безпідставність спроб подолання релігії, з одного боку, адміністративними засобами, а з другого — суто просвітительським шляхом. Вона сприяє точному і правильному вибору форм і методів науково-атеїстичної пропаганди з урахуванням каналів відтворення релігійності серед різних категорій і груп населення і допомагає диференціювати атеїстичну роботу, визначити основні вимоги до підготовки атеїстичних кадрів, ефективно використовувати всі засоби ідейного впливу на маси.

Центральний Комітет КПРС прийняв в останні роки ряд постанов, в яких намічено практичні заходи вдосконалення системи атеїстичного виховання. Звернено, зокрема, серйозну увагу на підготовку кадрів спеціалістів з наукового атеїзму. З цією метою у ряді вищих навчальних закладів створено кафедри основ наукового атеїзму, історії та теорії атеїзму, введено обов'язковий курс основ наукового атеїзму в усіх університетах, педагогічних, сільськогосподарських, медичних вузах, у ряді середніх спеціальних навчальних закладів. У системі Академії суспільних наук при ЦК КПРС створено Інститут наукового атеїзму, на який покладено завдання керівництва та координації наукових досліджень, розробки актуальних проблем теорії та практики атеїзму.

Виховання трудящих у дусі наукового комунізму, рішуче подолання релігійних забобонів сприяє дальшому підвищенню активності мас у будівництві нового суспільства, у боротьбі за торжество комуністичних ідеалів.

---

[1] *Ленін В. І.*. Про значення войовничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 25—26.

РОЗДІЛ I
РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

ГЛАВА 2. СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ І СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЇ

Визначення релігії Люди з давніх-давен робили спроби відповісти на питання, що таке релігія. Намітились два способи її пояснення, що визначаються вихідними філософськими позиціями: ідеалістичними чи матеріалістичними.

За ідеалістичним поясненням релігія або виводиться з неіснуючого надприродного джерела — «бога», «абсолюту», «світового духу» тощо (об'єктивний ідеалізм), або її джерела шукають в свідомості окремої людини (суб'єктивний ідеалізм). Ідеалістичні погляди були і є філософською основою будь-якої теології *, будь-якої церковної доктрини.

Існування релігії та віруючих людей на землі богословами «пояснюється» посиланнями на реальне існування бога. Виходить порочне коло: віра в бога виводиться з його існування, а визнання існування бога потребує сліпої віри. Таке «пояснення» релігії не має нічого спільного з наукою і безпосередньо служить меті увічнення релігії.

Суб'єктивний ідеалізм намагається вивести релігію з свідомості окремої людини, з її «душі», її «я», суб'єктивних переживань. Більшість представників цього напрямку робить спробу поєднати суб'єктивно-ідеалістичний підхід до релігії з об'єктивно-ідеалістичним, теологічним. Так, досить відомий єпіскоп Дж. Берклі (1685—1753) відштовхувався від відчуттів суб'єкта, а приходив врешті-решт до утвердження бога як джерела цих відчуттів. Так само роблять і сучасні суб'єктивні ідеалісти, демонструючи близькість суб'єктивного ідеалізму і релігії, мимоволі підтверджуючи правильність слів В. І. Леніна, який називав суб'єктивний ідеалізм «шляхом до попівщини».

Якщо ідеалізм нерозривно пов'язаний з релігією, то матеріалізм з моменту свого виникнення був теоретичною основою атеїзму. Домарксистські філософи — матеріалісти розглядали релігію з атеїстичних позицій як хибне, спотворене відображення світу, як людську оману, несумісну з наукою. Вони важали, що поширення знань у народі приведе до зникнення релігійних забобонів. Проблему подолання релігії вони зводили до викриття релігійної брехні і до освіти мас.

Марксизм продовжує прогресивні традиції атеїстів минулого, розглядаючи релігію як помилкове, фантастичне відображення дійсності, як ілюзії, створені людьми. Але на відміну від атеїстів минулого марксизм вперше розкриває закономірності розвитку людського суспільства і тим самим робить можливим наукове пояснення релігії.

Специфіку релігії як форми суспільної свідомості з вичерпною ясністю розкрито у такому визначенні Ф. Енгельса: «... всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті,— відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних» [1].

Релігія відображує той бік суспільного буття, де присутні відносини панування, несвободи, залежності людей від умов їхнього життя. Релігія виникла як результат людського безсилля і водночас як спроба подолати його фантастичними засобами. Прагнучи компенсувати своє практичне безсилля, люди вдаються до ілюзорних засобів впливу на світ. Цим і пояснюється помилковий, фантастичний характер релігійних уявлень.

Помилкове відображення світу в релігійних віруваннях розглядається марксизмом не як проста неосвіченість, незнання справжніх законів розвитку світу, а як відображення певних соціальних умов життя людей. Реальні сили, що панують над людьми, **відображуються у їхній релігійній свідомості фальшиво і виступають як сили неземні, надприродні.**

Найбільш загальною ознакою, властивою будь-якій релігійній свідомості, є віра в надприродне: надприродні істоти, надприродні зв'язки між реальними об'єктами, надприродні властивості реальних об'єктів.

Поняття «надприродне» означає щось таке, що не підпорядковується законам матеріального світу, випадає

* Теологія — від грец. theos — бог, logos — наука.

[1] *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 309.

з ланцюга причинних зв'язків і залежностей. Надприродне в релігії завжди протистояло земному, природному як його заперечення: кінцеві, скороминучі речі і явища — і нескінченний, абсолютний, вічний бог тощо. Бог не тільки не підвладний законам природи, а й є з точки зору релігійного вчення їхнім творцем. Церковники твердять, що бог може в будь-який момент порушити природні закони, «створивши чудо».

На відміну від релігійного трактування надприродного, наука виходить з того, що немає реально існуючих надприродних об'єктів, а є лише певні образи, ідеї та уявлення про них. Ідеї і образи надприродного мають ілюзорний, фальшивий характер, бо їм не відповідає будь-яка реальність. Це не означає, що вірування у надприродне не мають земного грунту. Навпаки, такий грунт завжди є. Однак у релігійній свідомості відбувається деформація реальності. Остання відображується у спотвореному вигляді, створюється ілюзорний світ уявлень і вигаданих сутностей, властивостей і зв'язків, який протистоїть реальності як її доповнення і навіть заміщення.

До поняття надприродного не слід включати будь-яку ілюзію або оману. Між звичайною помилкою або оманою, що виникають у процесі пізнавальної діяльності, і уявленнями про надприродне існує суттєва відмінність. Будь-які хибні уявлення, що виникають у процесі пізнання, з точки зору людини, яка пізнає, можна перевірити у ході практики, а також за допомогою логіки і раціонального мислення. Люди виходять при цьому з того, що будь-який об'єкт, який вони пізнають, включений до ланцюга причинних залежностей і підпорядковується як загальним законам розвитку матерії, так і специфічним закономірностям певної сфери матеріального світу.

Але саме цієї передумови немає, коли йдеться про віру у надприродне. Віруюча людина переконана, що бог не підвладний законам матеріального світу, а тому його існування начебто не можна перевірити за допомогою практики. У реальності бога (надприродного), на думку богословів, можна переконатися лише завдяки сліпій вірі і містичному «озарінню».

Образи надприродних істот зустрічаються не тільки в релігії, а й у мистецтві (баба-яга у казках, Соловей-розбійник у билинах, Мефістофель у «Фаусті» Гете і т. п.). У філософії багато понять, використовуваних об'єктивними ідеалістами, також означають щось надприродне (світовий дух, абсолют, світова воля тощо).

Отже, для з'ясування специфіки релігії не досить просто констатувати наявність у релігійній свідомості уявлень та ідей про надприродне. Необхідно розкрити специфічні особливості ставлення релігійних людей до надприродного, тобто релігійної віри.

Релігійна віра характеризується трьома основними особливостями.

По-перше, вона має передумовою не просто наявність у свідомості уявлень про надприродне, а сліпу, тобто бездоказову, віру в реальне існування надприродного. Там, де немає такої віри, не може бути й мови про релігію. Саме в цьому полягає відмінність між казкою і релігійним міфом, між художнім твором, у якому фігурують фантастичні образи, і власне релігійними віруваннями.

По-друге, релігійна віра у надприродне включає в себе як необхідний компонент емоційне ставлення до надприродного. Ф. Енгельс називав релігію безпосередньою, тобто емоційною, формою ставлення людей до сил, що панують над ними. Релігійна людина не просто уявляє собі надприродне і не просто вірить у його реальність — вона завжди емоційно переживає своє ставлення до надприродного.

Теологи та деякі філософи-ідеалісти твердили і твердять, що існує якесь природжене релігійне почуття, яке пов'язує людину з божеством. Так, німецький теолог Рудольф Отто у написаній ним у 1917 р. книзі «Святе» намагався визначити релігійне почуття як таємниче містичне озаріння людини, що виникає при її зіткненні з божеством, як поєднання священного страху і захоплення.

Насправді будь-які почуття людини, пов'язуючись з її релігійними уявленнями, набувають релігійного забарвлення. Всупереч думці багатьох буржуазних психологів, релігійні почуття не можна визначити, виходячи з їхнього психологічного змісту. Релігійними можуть стати найрізноманітніші за змістом почуття (позитивні — радість, захоплення, любов, негативні — страх, ненависть, відчай і т. ін.), якщо вони спрямовані на надприродний об'єкт, що існує у свідомості віруючого *. Це свідчить про вирішальну роль релігійних уявлень для всієї релігійної системи у цілому і для релігійної свідомості зокрема.

---

* Або на реальний об'єкт, якому приписуються надприродні властивості («чудодійна ікона», «святі мощі» і т. ін.).

2 3-1208

249/69
Державна обласна бібліотека

По-третє, віра у надприродне включає в себе переконання в тому, що надприродне може визначати долю людей і що людина, у свою чергу, може певним чином впливати на надприродне, задобрити його, викликати його доброзичливе ставлення тощо. Між віруючим і уявним об'єктом його віри виникають особливі ілюзорно-практичні відносини. Ці відносини ілюзорні, оскільки надприродний об'єкт існує тільки в уяві віруючого. Але водночас це практичні відносини, бо вони реалізуються віруючим у його культовій практиці.

На відміну від ідеалістичної філософії передумовою релігії обов'язково є віра в двосторонні стосунки між віруючими та надприродним, чим зумовлюється необхідність культових дій. Маси релігійних людей вірять не в абстрактний «світовий дух» або «абсолют» ідеалізму, а в особистого бога, якому можна помолитися, в якого можна вимолити прощення, полегшення прикростей та злигоднів тощо.

Соціальні, гносеологічні і психологічні корені релігії

Релігія, як і вся людська свідомість, має свої корені в умовах практичного життя людей. Але, на відміну від інших форм свідомості, релігія породжувалась і породжується обмеженістю людської практики.

У ході трудової діяльності людина перетворює природу, ставить її собі на службу. На ранніх етапах розвитку людства засоби практичного впливу на природу були слабкими, нерозвинутими, обмеженими. Тому її ставлення до природи — це головним чином відношення залежності, несвободи.

Так, первісний мисливець, незважаючи на всю свою спритність, часто залишався без здобичі. З незрозумілих для нього причин тварини раптом зникали з районів мисливства чи не йшли в пастки і капкани. Того, чого первісний мисливець не міг досягти реальними засобами, він намагався добитися засобами ілюзорними: магічними ритуалами, різноманітними жертвуваннями, заклинаннями тощо.

Релігія, таким чином, начебто доповнює трудову діяльність людей там, де остання слабка, обмежена у засобах, не може постійно забезпечувати потрібний результат.

Безсилля людей перед природою є одним з соціальних коренів релігії; вона породжується обмеженим ставленням людей до природи, яке зумовлюється низьким рівнем розвитку суспільного виробництва.

У ході історичного розвитку люди дедалі повніше оволодівають силами природи. Відбувається рух від несвободи і залежності до дедалі більшої свободи. Тим самим поступово зникає один з важливих коренів релігії.

Процес подолання залежності від стихійних сил спостерігався і у розвитку суспільних відносин людей. Протягом дуже тривалої історичної епохи, яка включала в себе всі докомуністичні формації, люди залишались під владою стихійних суспільних сил, сутність яких вони не розуміли, а дії не могли контролювати. Говорячи про соціальні корені релігії у капіталістичному суспільстві, В. І. Ленін писав: «Соціальна пригнобленість трудящих мас, позірна цілковита безпорадність їх перед сліпими силами капіталізму, який спричиняє щодня і щогодини в тисячу разів більше найжахливіших страждань, найдикіших мук рядовим робочим людям, ніж усякі надзвичайні події, як-от війни, землетруси і т. д.,— ось у чому найглибший сучасний корінь релігії» [1].

В антагоністичному суспільстві безсилля людей перед стихійними соціальними законами доповнюється класовим гнобленням, якого зазнають експлуатовані. Представники пригноблених класів не тільки поневолені економічно і безправні політично, а й позбавлені можливостей духовного зростання. Задушені підневільною працею на інших, злиднями і самотністю, вони шукають на небі вихід з лещат експлуатації на землі.

Релігія в докомуністичних формаціях відтворюється як результат несвободи людей, нездатності їх управляти своїми власними суспільними відносинами. Лише з переходом до соціалізму відбувається стрибок, який Ф. Енгельс назвав переходом з царства необхідності у царство свободи.

В умовах соціалізму і комунізму скасовуються приватна власність, експлуатація людини людиною і з'являється об'єктивна можливість реалізації суспільних законів через свідому діяльність людей. Люди вперше стають господарями не тільки природи, а й своїх суспільних відносин. Несвобода і залежність заміняються свободою і у ставленні людей один до одного *. А це означає підрив найглибших соціальних коренів релігії.

---

[1] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 392—393.

* Природно, що і в умовах комунізму людство не досягне абсолютної свободи, бо завжди залишаться неконтрольовані, або не повністю контрольовані людьми, фактори.

2*

Наукове пояснення релігії вимагає виявлення не тільки соціальних, а й гносеологічних та психологічних її коренів.

Передумовою існування релігії є те, що безсилля людей перед природними і соціальними силами повинно бути усвідомлено людиною. Які особливості людської психіки роблять можливим формування релігійних уявлень та вірувань?

До цих особливостей належить насамперед **суперечливість процесу відображення дійсності у свідомості.** Процес пізнання світу не є простий дзеркальний акт. Його передумова полягає у суперечливій діалектичній єдності двох сторін: суб'єктивної форми пізнання та його об'єктивного змісту. Чим різноманітнішими і багатшими стають форми відображення світу, тим глибше і повніше людина здатна пізнавати об'єктивну реальність. Але кожна нова форма пізнання світу являє собою дедалі складніше відображення, яке все менше збігається з безпосередньо даним матеріальним об'єктом. Створюючи нові можливості для глибокого осягнення світу, кожна нова форма відображення створює і деякі нові можливості для «відриву» людської думки від реальності, для спотвореного відображення дійсності.

Уявлення, наприклад, є така форма чуттєвого пізнання, яка співвідноситься з реальністю опосередковано. В уявленнях дуже помітною є активність свідомості, переробка нею безпосередніх чуттєвих даних, причому результат цієї переробки не є образом якогось конкретного об'єкту (загальні уявлення). Разом з тим на сходинці уявлення створюються і нові можливості для спотворення дійсності. Людина може створити фантастичні, у тому числі і релігійні, уявлення, поєднуючи у свідомості те, що насправді не можна поєднати (русалка, кентавр, ангел тощо).

Ще більш складна і суперечлива єдність об'єктивного змісту і суб'єктивної форми характеризує абстрактне мислення. Будь-яке поняття є результатом складної абстрагуючої і узагальнюючої діяльності нашого мислення. Безпосередньо воно не збігається з реальними предметами, а являє собою начебто відхід від них, відокремлення від багатогранності і різноманітності одиничних речей. В. І. Ленін підкреслював, що в «найпростішому узагальненні, в найелементарнішій загальній ідеї («стіл» взагалі) є певний кусочок **фантазії**»[1]. Отже «стіл взагалі» не існує. Реально існують лише окремі, конкретні столи, кожен з яких має свої індивідуальні якості і особливості. Кожне поняття відривається від вказаних особливостей, фіксуючи за допомогою слова тільки загальне і суттєве. В цьому і полягає «кусочок фантазії», який присутній у будь-якому узагальненні, будь-якому понятті. Цей «кусочок фантазії» може бути однобічно роздутий, перебільшений, що й зумовлює помилкові, ілюзорні уявлення, у тому числі і релігійні. Загальне поняття може відриватися від реальних предметів, означуваних ним, і розглядатися людиною як «окрема істота», як особливий «дух» чи «бог».

Гносеологічні можливості релігії коренятся і у певній обмеженості людського пізнання. Незнання справжніх причин тих або інших явищ чи подій (особливо таких, що безпосередньо стосуються долі людей) виступає як одна з найважливіших гносеологічних передумов формування релігійних вірувань.

Велику роль у виникненні релігії відіграють людські емоції. До психологічних коренів релігії слід віднести деякі негативні емоційні почуття індивіда (страх, відчай, горе, самотність і т. п.), які створюють у окремих людей сприятливі умови для засвоєння ними релігійних ідей і уявлень, виникнення релігійної віри.

На ранніх етапах розвитку людського суспільства формування релігійних уявлень відбувалося значною мірою під впливом прагнення до уособлення навколишнього світу. Первісна людина прагнула пояснити явища навколишньої природи за аналогією із своїми діями: неживі об'єкти вона наділяла свідомістю, волею, приписувала їм обмірковані наміри.

Гносеологічні і психологічні корені релігії — це передумови, можливості, умови формування релігійної свідомості. Релігія не могла б виникнути без таких передумов і можливостей. Але гносеологічні і психологічні можливості релігії реалізуються тільки при **певних соціальних умовах.** Тому вирішальна роль у відтворенні релігії належить соціальним факторам.

Елементи релігії

Г. В. Плеханов визначав релігію як **«більш або менш струнку систему уявлень, настроїв та дій...**[1]**»** Саме ці три елементи і створюють ядро релігії в будь-яку історичну епоху.

[1] *Ленін В. І.* Конспект книги Арістотеля «Метафізика».— Повне зібр. творів, т. 29, с. 311.

[1] *Плеханов Г. В.* Избранные философские произведения в пяти томах. М., 1957, т. 3, с. 330.

Основа релігії — релігійні уявлення, тобто віра в реальність надприродного, відображена у формі міфів, догматів, повчань, культових приписів та заборон.

Суттєвим *елементом релігії, як уже говорилось,* є емоційне ставлення людей до створених їхньою уявою надприродних сил. Специфіка релігійних почуттів полягає в тому, що вони спрямовані не на такі, що реально існують, а на вигадані, ілюзорні об'єкти, на надприродне.

Прагнення людей запобігти небажаному впливові надприродних сил та заручитися їхньою підтримкою виражається у культі, тобто у здійсненні релігійних приписів.

Є ще один елемент релігії — релігійні організації. У релігіях докласового суспільства спеціальних релігійних організацій не було. Вони виникли у рабовласницькому суспільстві, коли ускладнення соціальної структури та поділ на розумову і фізичну працю, що завершився, привели до оформлення касти професійних служителів культу, які протистояли решті віруючих. Релігійні організації виконують широке коло функцій, головними *з яких є розробка та пропаганда віровчення,* відправлення культу, боротьба за чистоту доктрини і цілісність організації.

Як співвідносяться між собою елементи релігійного комплексу?

Вирішальна роль у ньому належить релігійним уявленням. Почуття людей набувають релігійного забарвлення тільки у зв'язку з уявленнями про надприродні властивості об'єкта, на який вони спрямовані. Страх чи *преклоніння перед богом можуть виникнути лише у* людини, яка вірить в реальне існування бога як «творця світу» та його «промислителя». Те саме стосується і культу.

Ті чи інші дії набувають релігійного змісту лише при наявності відповідних уявлень та ідей.

Таким чином, релігійні уявлення, настрої і дії (на пізніших етапах розвитку релігії — релігійні організації) становлять єдиний **релігійний комплекс**, усі елементи *якого нерозривно пов'язані між собою. Лише* сукупність цих елементів створює таке специфічне соціальне явище, як релігія.

Структура релігійної свідомості

Релігійна свідомість включає два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні: релігійну психологію та релігійну ідеологію.

Релігійна психологія — це сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних з певною системою релігійних ідей.

Релігійна ідеологія — це більш чи менш струнка система ідей, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови і служителі культу.

В історичному аспекті релігійна психологія та релігійна *ідеологія стають ступенями розвитку релігії.* Релігійна психологія виникає у первісну епоху як стихійне вираження безсилля людей перед природними силами, що панують над ними, і потім стає тим фундаментом, на якому виростає релігійна ідеологія.

Оформлення релігійної ідеології відноситься до часу створення класового суспільства. Поділ на розумову і фізичну працю приводить до відокремлення касти професійних ідеологів, першими представниками яких стають *жерці. Вони систематизують релігійні вірування,* здійснюють записи та редагування релігійних текстів, розробляють культовий ритуал, створюють особливу систему аргументів, покликаних обгрунтовувати та захищати пропаговані ними ідеї. Виникає теологія (богослов'я) як систематичний виклад та обгрунтування релігійного погляду на світ. Теологія, або богослов'я,— найважливіша частина релігійної ідеології.

Залежно від конкретно-історичних умов, в яких складалась *та чи інша релігія,* структура і зміст теології можуть бути різними. Однак завдання будь-якої теологічної системи обгрунтувати буття бога, дати характеристику його стосунків з світом, обгрунтувати істинність догматики, богодухновенність «священних книг», богоданність моральних, побутових та ритуальних приписів цієї релігії. Так, до системи християнської теології входять: догматика, що викладає основоположні принципи цієї релігії, визнання яких необхідне для кожного віруючого; основне богослов'я, *або апологетика,* що займається «виправданням» віри в безумовну істинність положень цієї релігії та критикою інших релігійних вчень; моральне богослов'я, що викладає та приписує принципи, норми, правила моралі, яка має начебто божественне походження; практичне богослов'я, що складається з літургіки — приписів про порядок проведення церков-

ної служби, гомілетики — мистецтва церковної проповіді, та пастирського богослов'я, що регламентує різні сторони життя і діяльності священнослужителя, а також інші богословські дисципліни.

У формуванні та функціонуванні релігійної психології, носієм якої є маса віруючих, присутній певний елемент стихійності. Релігійна психологія не оформлена у струнку систему і допускає значні варіації за обсягом, змістом та мірою систематизованості її елементів. Вирішальна роль у ній належить не абстрактному, а образному мисленню, нерозривно пов'язаному з емоційними процесами: почуттями, настроями, афектами. На відміну від релігійної ідеології релігійна психологія включає не тільки переконання і вірування, а й певні соціальні установки, в яких реалізується практичне ставлення людини до дійсності. Релігійна психологія безпосередньо зв'язана з практичною діяльністю віруючих, виступаючи як спонукальна сила, мотив їхніх вчинків.

Явища релігійної психології підпорядковуються загальним законам функціонування людської психіки. Специфіка релігійних уявлень, почуттів, настроїв, звичок тощо полягає не в особливостях перебігу тих чи інших психічних процесів, а в їхньому змісті, зв'язаному з вірою в надприродне. Будучи спотвореним, хибним світоглядом, релігія негативно впливає на свідомість і поведінку людей. Орієнтуючи їхні інтереси, помисли, зусилля на ілюзорні об'єкти, вона призводить до безплідної розтрати духовних та фізичних сил.

Релігійна ідеологія та релігійна психологія тісно пов'язані між собою. Релігійна ідеологія, поширенням якої займаються релігійні організації, відіграє велику роль у формуванні релігійної свідомості мас. Вона нав'язується масам різними засобами ідеологічного впливу. Релігійні організації, які розробляють догматику і культ, змушені у свою чергу враховувати настрої та потреби рядових віруючих. Колосальні зрушення, що відбуваються у свідомості трудящих під впливом соціального і духовного прогресу, змушують ідеологів релігії модернізувати своє вчення.

Соціальні функції релігії

Одна з центральних проблем наукового атеїзму — розкриття соціальних функцій релігії. Марксизм визначає релігію як породження обмежених відношень людей один до одного і до природи [1] і водночас як доповнення цих відношень [1]. У вказаних характеристиках фіксуються як соціальні джерела релігії (соціальне безсилля людей, панування над ними об'єктивних умов їхнього життя), так і соціальні функції, що виконуються нею (ілюзорне заповнення безсилля).

[1] Див.: *Маркс К.* Капітал.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 87.

Головною соціальною функцією релігії, специфічною лише для цієї форми суспільної свідомості, є **функція ілюзорно-компенсаторна.** Класична формула К. Маркса «релігія є опіум народу» характеризує її у стислій і образній формі. В будь-якій соціальній системі, в найрізноманітніших історичних умовах релігія завжди виконувала і виконує роль ілюзорного компенсатора людської слабкості, людського безсилля. При цьому мають на увазі не індивідуальну людську слабкість, а слабкість соціальну, слабкість людства, яке ще не змогло практично оволодіти природними та соціальними силами. Щодо індивідуальної слабкості (фізичної та духовної), то остання сама по собі релігії не породжує, хоч і сприяє у багатьох випадках засвоєнню індивідом релігійних вірувань, що існують у суспільстві.

Сучасні ревізіоністи вважають формулу К. Маркса «релігія є опіум народу» застарілою. На їхню думку, теза Маркса має лише «історичне значення», бо тепер релігія начебто частіше виступає не в ролі опіуму, а в ролі «закваски», яка сприяє прогресивним соціальним змінам.

Насправді формула Маркса зовсім не застаріла. В. І. Ленін підкреслював, що вислів Маркса «релігія є опіум народу» — це «наріжний камінь усього світогляду марксизму в питанні про релігію» [2] У сучасному капіталістичному суспільстві релігія продовжує відігравати роль опіуму, спрямовуючи волю і свідомість трудящих у світ ілюзій і тим самим відволікаючи маси від участі у боротьбі за своє справжнє, земне щастя. Навіть у тих рідкісних випадках, коли релігія стає ідейною оболонкою прогресивних соціальних рухів (наприклад, у деяких країнах, що розвиваються), вона не перестає справляти негативного, гальмуючого впливу на маси, переключаючи їхні надії з «землі» на «небо», позбавляючи їх впевненості у власних силах, змушуючи покладати надію на надприродного рятівника. Релігія відіграє роль опіуму і в соціалістичному суспільстві. Вона відволікає трудящих від активної участі в комуністичному будівни-

[1] Див.: *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 384.

[2] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 389—390.

цтві, затьмарює їхню свідомість, є перешкодою всебічному розвиткові кожної особистості.

Ілюзорно-компенсаторна функція релігії не існує у «чистому» вигляді без і поза іншими соціальними функціями.

Однією з важливих функцій релігії є **функція світоглядна.** Фантастично, ілюзорно відображуючи дійсність, релігія створює свою картину світу, яка активно нав'язується віруючим. У спотвореній формі задовольняючи пізнавальні потреби людей, релігія претендує на пояснення природи, суспільства і людини. Природно, що релігійна картина світу певним чином впливає на ставлення людей до навколишньої дійсності, на їхні соціальні орієнтації та установки, а отже, на їхню соціальну поведінку.

Тут виявляється тісний зв'язок між світоглядною та компенсаторною функціями релігії. Релігійний погляд на світ не тільки прищеплює людям систему антинаукових уявлень, а й виховує зневагу до всього «земного» та «мирського». Головне завдання віруючого, згідно з християнським віровченням — це спасіння душі, яке досягається за допомогою віри в бога та поклоніння йому. Тим самим всі соціальні проблеми відходять на задній план, набувають другорядного значення. Незалежно від політичних позицій, які займають ті чи інші представники духовенства, релігія не тільки формує в людей антинаукове світорозуміння, а й прирікає їх на соціальну пасивність.

Ілюзорно-компенсаторна функція релігії безпосередньо пов'язана з її **регулюючою функцією.** Як і будь-яка форма суспільної свідомості, релігія створює систему норм і цінностей. Специфіка релігії полягає у тому, що вона підносить роль надприродного як найвищої соціальної цінності та будує систему норм, які забезпечують передусім збереження і зміцнення віри у надприродне. Релігійні норми охоплюють не тільки сферу культової поведінки, вони регулюють і соціальну поведінку людини, її відносини в сім'ї, побуті і т. п. Важливий вплив на соціальну поведінку людей справляють моральні і соціальні доктрини, що їх проповідують релігійні організації. Вони містять докладно розроблену систему приписів та заборон, які регламентують поведінку людини та її ставлення до суспільства, сім'ї, інших людей.

Якщо навіть абстрагуватися від тих соціальних та моральних доктрин, які виявляють безпосередній зв'язок з інтересами експлуататорських класів, то залишається

безсумнівним, що релігійне регулювання поведінки людини підпорядковує її діяльність вигаданим, ілюзорним цілям і тим самим заважає її творчій діяльності, участі в активному перетворенні світу.

В ході історії релігії була притаманна також функція **інтегрування** (тобто функція збереження і зміцнення існуючої соціальної системи). Релігія виконувала і виконує її в антагоністичному суспільстві, ідеологічно освячуючи та підтримуючи експлуататорські порядки. Соціальний вплив релігії визначався і визначається тим, інтереси якого класу вона виражає.

Особливо слід підкреслити соціальні функції церкви. У всіх антагоністичних соціальних системах церква була тісно зв'язана з панівними класами, виконувала важливі політичні, правові та ідеологічні функції, підтримувала всіма силами існуючі експлуататорські відносини, вносячи у маси ідею їхнього божественного походження, їхньої непохитності і незмінності. У капіталістичних країнах тепер більшість церков та релігійних організацій намагається ідеологічними, а часто і політичними засобами захистити устої капіталізму, протиставити «безбожному комунізму» релігію як начебто єдиний засіб, за допомогою якого можна розв'язати всі сучасні соціальні проблеми. Хоч основні політичні та ідеологічні функції церкви в умовах капіталізму не змінились, методи, форми і тактичні прийоми її діяльності зазнали змін. Тепер церква дедалі частіше відмовляється від прямого захисту капіталізму, намагається виступити у ролі «арбітра» між класами, що борються, критикує окремі «пороки» капіталістичного суспільства, проповідує утопічну ідею його поліпшення.

Хоч соціальні функції церкви тісно зв'язані з соціальними функціями релігії, ототожнювати їх не слід. Церковні організації виконували в минулому багато нерелігійних функцій. Так, у середні віки церква практично монополізувала галузь культури. У монастирях діяло чимало вчених, митців, діячів освіти. У ряді випадків церковні діячі перебували на прогресивних політичних позиціях, сприяли національно-визвольному рухові ряду народів (наприклад, православні церкви у Болгарії, Сербії). Однак ці факти не свідчать про благотворний вплив релігії на суспільство в цілому та його культуру, хоч релігійні ідеологи і намагаються використати їх для обгрунтування цієї ідеї. Виконання церквою нерелігійних функцій, навіть її прогресивна позиція у тому чи іншому конкретному соціальному і політичному питанні

не змінюють принципової оцінки ролі релігії у розвитку суспільства як «опіуму народу», гальма на шляху суспільного прогресу.

Для оцінки соціальної ролі релігії в певну епоху необхідний конкретно-історичний підхід, який спирається на загальні марксистсько-ленінські методологічні принципи вивчення релігії, з урахуванням специфіки, місця, часу, епохи, розстановки класових сил, соціально-політичних позицій релігійних організацій.

Це було підкреслено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, де загальні методологічні принципи марксистського підходу до релігії покладено в основу оцінки соціально-політичних рухів, що розгортаються під прапором ісламу. При оцінці соціальної ролі таких рухів, вказувалось на з'їзді, слід насамперед враховувати їхній реальний класовий зміст, їхні соціально-політичні цілі. Під прапором ісламу може розгортатися визвольна, антиімперіалістична боротьба. У той же час ісламськими лозунгами оперує і реакція [1].

Соціальні функції релігії можна досліджувати не тільки на рівні суспільства в цілому, а й на рівні релігійної групи, а також окремої особи.

Релігійна група виступає як специфічна спільність людей, спільність «ілюзорна» у тому смислі, що її членів об'єднує віра в реальність ілюзорних об'єктів: надприродного, бога, душі тощо. Але в соціальному плані ця спільність цілком реальна. Між її членами існують реальні відносини, зв'язані з спільним відправленням релігійного культу. Релігійна громада, особливо в деяких сектах, постійно впливає на кожного її члена.

Головною її функцією залишається задоволення потреб віруючих у релігійному втішанні. Через систему спільних культових дій громада постійно збуджує релігійні почуття, зміцнює вірування. Поряд з сім'єю релігійна громада виступає у багатьох соціальних системах як один з основних осередків відтворення релігії.

Однак функції громади не обмежуються відтворенням релігійних вірувань та почуттів. Живучість релігії пояснюється саме тим, що вона задовольняє інколи і нерелігійні потреби людей. Для віруючих громада часто виступає як засіб їхнього соціального спілкування і соціального самоутвердження. У деяких випадках релігійні групи задовольняють у містифікованій формі прагнен-

[1] Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1981, с. 15.

ня віруючих до самоутвердження, до піднесення свого соціального престижу.

Марксистський аналіз впливу релігії на особистість повинен враховувати не тільки суб'єктивно-психологічні, а й об'єктивні соціальні результати такого впливу. К. Маркс говорив, що релігія збіднює людину: «Чим більше вкладає людина в бога, тим менше залишається в ній самій» [1]. Всебічний розвиток людської особистості неможливий без повного визволення від релігійних забобонів.

ГЛАВА 3. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

Причини виникнення релігійних вірувань

Релігія, як і будь-яка ідеологія, не має самостійної історії, відірваної від історії людського суспільства. У кінцевому підсумку її розвиток визначається розвитком суспільства. Марксистська наука рішуче відкидає як богословські твердження про споконвічність і «богодухновенність» релігії, так і погляди деяких буржуазних вчених про вродженість релігійних ідей та уявлень. Релігія виникає і складається у певну систему під впливом умов суспільного життя.

Далекі предки людини відокремились від тваринного світу завдяки праці. Процес перетворення мавпи в людину та поступового формування з мавп'ячого стада першого людського колективу — первісної громади — тривав, як свідчать новітні розкопки у Східній Африці, не менше трьох мільйонів років. На ранніх стадіях формування людства соціальні та гносеологічні передумови виникнення релігії були відсутніми. Дані палеоантропології — науки про стародавню людину — свідчать про те, що мавполюди — пітекантропи та сінантропи — ще не мали здатності до членороздільного мовлення, а отже, і до абстрактного мислення, до формування понять. Тому в них ще не могли виникнути передумови для відриву фантазії від дійсності, для виникнення помилкових, ілюзорних уявлень.

Спірним є питання про існування релігійних уявлень у неандертальців. Деякі радянські вчені (О. П. Окладников, Ю. П. Францев) вважають, що неандерталець вже володів членороздільною мовою та здатністю до елементарного абстрагування. Спираючись на ряд археологіч-

[1] *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 42, с. 83.

них знахідок (поховання неандертальського хлопчика з ознаками певного ритуалу у гроті Тешик-Таш в Узбекистані, нагромадження ведмедячих черепів у пещерах Драхенлох та Петерсхул у Західній Європі і т. п.), вони твердять, що релігійні вірування з'являються вже в пізніх неандертальців. Інша група вчених (Ю. А. Семенов, С. О. Токарєв та ін.) вважає, що ці знахідки свідчать про виникнення ілюзорних уявлень, які не мали ще релігійного характеру.

Безсумнівні ознаки виникнення релігійних вірувань відмічаються дослідниками лише з переходом до родового ладу та з появою кроманьйонця, якого вже можна з повною підставою іменувати homo sapiens (тобто людина розумна). Про це говорять, зокрема, поховання з слідами обрядів, що свідчать про виникнення віри в надприродний світ, а також пам'ятники первісного мистецтва — живопису та скульптури, в яких знайшли відображення магічні ритуали, що відправлялися в ту далеку епоху.

Як вже зазначалось, основною причиною виникнення релігії у первісному суспільстві було безсилля людини у боротьбі з природою. За словами В. І. Леніна, «первісна людина була цілком пригнічена трудністю існування, трудністю боротьби з природою» [1]. Рівень розвитку виробництва був дуже низьким, нерозвинутими були виробничі відносини. Це й зумовило появу тих примітивних релігійних уявлень, почуттів і дій, за допомогою яких наш далекий пращур сподівався компенсувати своє безсилля у боротьбі з природою, відсутність справжніх знань про неї та самого себе.

Відчуття безсилля перед грізними і незрозумілими для первісної людини природними явищами особливо посилювалось під час стихійного лиха: виверження вулканів, землетрусів, бур, буранів, повені, лісових пожеж, посух. Безпорадність викликала до життя поклоніння грізним силам природи, призвела у кінцевому рахунку до її обожнення. У релігійних віруваннях відображувались також наївні уявлення первісних людей про навколишню дійсність, їхнє ставлення до тваринного та рослинного світу. Нарешті, релігійно-фантастичної форми набули їхні уявлення про стосунки між людьми у межах родо-племінного колективу. Часті збройні сутички між різними колективами первісних людей посилювали від-

[1] *Ленін В. І.* Аграрне питання і «критики Маркса».— Повне зібр. творів, т. 5, с. 99.

чуття безпорадності, страху і теж знайшли своє ілюзорне відображення у релігійних віруваннях, почуттях та діях.

Поява релігії була закономірним наслідком слабкості та нерозвиненості продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства.

Релігійні вірування та культи у первісному суспільстві

Релігія має свою передісторію. Вона, за словами Ф. Енгельса, «виникла в давні первісні часи з найбільш неуцьких, темних, первісних уявлень людей про свою власну і про навколишню зовнішню природу» [1]. Релігійні вірування і культи первісних людей складались поступово з різних ілюзорних уявлень і зумовлених ними емоцій та дій.

Так склався **тотемізм**. Тотемізм (від слова «о тотем» — його рід, запозиченого з мови північноамериканських індійців) являє собою віру у надприродні кровнородинні зв'язки, що начебто існують між людським колективом (родом, племенем) та певним видом тварин, рослин чи якимось предметом. Він став першою формою усвідомлення єдності людського колективу та його зв'язку з навколишнім світом. Життя родового колективу, що тоді складався, було найтіснішим чином зв'язане з певним видом тварин, на яких полювали всі члени колективу. Ця обставина, як вважають вчені, постала грунтом для виникнення ілюзорного уявлення про спорідненість тієї чи іншої тварини з даним мисливським колективом. Поступово розвивається уявлення про те, що ця тварина є спільним предком — тотемом предстввників цього родового колективу. З розширенням сфери виробничої діяльності і формуванням нових родів та племен з'являються уявлення про тотеми-риби та тотеми-рослини. Виникають особливі тотемістичні свята, центральним моментом яких був ритуал поїдання тотема, покликаний зміцнити сили колективу, посилити кровнородинні зв'язки з тотемом та забезпечити необхідні умови для його відтворення. Пережитком тотемізму є віра, яка подекуди збереглась, в перевертнів, тобто в здатність деяких людей перетворюватись у тварин (наприклад, у вовка, ведмедя), а тварин — набирати людського вигляду.

До первісних вірувань належить **магія** (у буквальному перекладі з древньогрецького — чаклунство). Вона

[1] *Енгельс Ф.* Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 298.

являє собою віру, що виникла у первісних людей, в можливість впливу на будь-яке природне явище шляхом певних символічних дій (замовлянь, заклика нь і т. п.), тобто надприродним шляхом. З магією нерозривно пов'язана віра в особливу магічну, чарівницьку силу, «таємницею» управління якою начебто володіють чаклуни, знахарі, шамани. За допомогою магічних прийомів первісна людина намагалася вплинути на хід подій у бажаному для неї напрямі. Згодом магія перетворилася в один з найсуттєвіших компонентів розвинутої релігії. Культ будь-якої сучасної релігії включає певну систему магічних дій — обрядів, таїнств, молитов тощо. У побуті магія збереглась аж до наших днів у вигляді таких пережитків, як віра у чаклунство, знахарство, ворожба, пророцтво, «щасливі» і «нещасливі» прикмети тощо.

На початку формування релігійних вірувань і культів виникає **фетишизм** (фетиш — від порт. «фетіко» — зроблений). Фетишизмом називають віру в надприродні властивості різних матеріальних предметів. У ньому відображались сподівання первісної людини на одержання надприродної допомоги від різних предметів: каміння, дерев, а надалі — від амулетів, ідолів і т. п. Джерела фетишизму — у нерозвинутості практичної діяльності первісної людини і в обмеженості її пізнавальних можливостей. У найдавнішу епоху фетиш був об'єктом поклоніння сам по собі, як предмет, що існує реально. Згодом виникає уявлення про таємничу надприродну силу, яка перебуває в ньому. Фетишизм є необхідним компонентом релігійного культу. Поклоніння чудотворним іконам, хресту, мощам, «святим» місцям, віра в чудодійну силу талісманів, амулетів, ладанок, натільних хрестиків — найхарактерніші прояви фетишизму в сучасній релігійній практиці.

У первісні часи виникає **аніматизм** (від лат. animatus — одушевлений, живий). Сутність його полягає в оживотворенні всієї природи та її окремих стихій і явищ. Пережитки цього уявлення збереглися до наших днів. Так, у фольклорі та літературній творчості ті чи інші явища природи нерідко зображуються як живі істоти, подібні до людини: «сонце встає», «дощ іде», «небо спохмурніло» і т. д. Аніматизм був закономірною стадією у розвитку первісних уявлень людей про природу.

На більш пізньому етапі розвитку з'являється **анімізм** (від лат. animus, anima — дух, душа) — віра в душу і духів, яка відіграла значну роль у формуванні уявлень наших далеких предків про надприродне. Анімізм склався лише після того, як у людини з'явилася здатність до формування понять. На цій стадії виникає можливість для ілюзорного подвоєння світу на реальний та надприродний. Згодом складається віра у те, що світ надприродний панує над світом реальним. Світ первісної людини був «населений» створеними її фантазією душами людей, тварин, рослин, об'єктів природи, предметів, зроблених людиною. Надалі з'являється уявлення про духів — душу, яка покинула той чи інший предмет, відокремилась від нього. Аналогічно відбувався процес одухотворення різних природних стихій і явищ природи — блискавки, сонця, місяця, планет, гір, морів, річок та лісів. Потім виникають уявлення про загробний світ, які спочатку мало чим відрізнялися від уявлень про світ реальний.

Необхідність пояснення різних явищ природи і суспільного життя привела до появи **міфології** (від древньогрец. mythologia — виклад стародавніх переказів, легенд), за допомогою якої люди намагались якось осмислити не зрозумілі для них явища і факти.

Найбільш стародавні міфи, мабуть, не були ще пов'язані з релігійними віруваннями. Частина міфів релігійного характеру ставила перед собою за мету дати пояснення певним культовим діям (обрядам, святам, ритуалам), а інша — відповісти на запитання про походження землі, сонця, місяця, зірок тощо, виникнення людини та людського суспільства. Класичним прикладом міфології є древньогрецькі міфи — народні перекази про богів та героїв. У них, зокрема, розповідалось про створення світу богами, про те, як боги створили перших людей, про взаємовідносини небожителів та їхні пригоди. Так звані «священні» книги різних релігій — Веди, Біблія, Коран — здебільшого складаються з міфічних переказів.

З удосконаленням суспільних відносин, зумовлених розвитком продуктивних сил, релігійні вірування і культи ускладнюються.

Перехід до землеробства і скотарства — найважливіша віха в історії людської цивілізації — призвів до виникнення більш складних релігійних уявлень, появи нових та ускладнення старих релігійних свят і обрядів. Поклоніння духам в образі тварин, характерне для тотемізму, поступово витісняється **антропоморфізмом** — уявленням про те, що духи мають людський вигляд. У землеробських народів складається культ вмираючого і воскресаючого бога, в якому в релігійній формі відобра-

3 3—1208

жується зміна пір року, зміна поколінь у людей та тварин, проростання рослин з кинутого у землю насіння.

Розклад первісної общини і класове розшарування привели до відокремлення з численного сонму духів наймогутніших представників надприродного світу — **богів.** З переходом від материнського роду до патріархального жіночі божества відтіснюються чоловічими на другий план. Великого значення набуває культ предків — родоначальників племені, роду, сім'ї. У релігійній міфології на перший план висувається образ бога-отця, який відображав реальну владу глави великої патріархальної сім'ї. Поступово складається **пантеон** (древньогрец. — всебожжя), в якому у своєрідній формі відображується земна ієрархія. Особливе місце займає бог — покровитель наймогутнішого племені у союзі племен.

Релігія стає знаряддям впливу родової верхівки — вождів, старійшин — на рядових общинників. Складається інститут жерців — професійних священнослужителів, які управляли релігійними церемоніями та святкуваннями і здійснювали жертвоприношення на честь богів. Згідно з тією роллю, яку відігравала у той час війна, боги племен, як правило, перетворюються у жорстоких і кровожерливих воїтелів, які потребують жертв, у тому числі і людських. Ці жертвоприношення були засобом залякування простих людей.

У період первіснообщинного ладу релігія зазнала великих і серйозних змін. Однак вона не змогла ще перетворитися у скільки-небудь сувору систему. Нерідко окремі її елементи продовжували існувати у більш чи менш відокремленому один від одного вигляді. Окремі культи існували часом у межах одного племені або союзу племен.

Релігія, що виникла в умовах первіснообщинного ладу, з самого початку відігравала реакційну роль. Породжена безсиллям людини, вона закріплювала це безсилля, гальмувала суспільний розвиток.

У ряді районів Африки, Азії, Південної Америки, а також в Океанії родоплемінні культи існують і в наш час. Ці культи, що відображують низький рівень економічного і соціального розвитку народів, зберігають багато рис первісних вірувань.

Національні релігії стародавнього світу

Релігії рабовласницьких держав були, як правило, політеїстичними, тобто багатобожими. У політеїзмі кожний бог виступає як усоблення певного явища, властивого природі, суспільству або людській психіці, причому усоблення більш високого порядку, ніж у первісних народів. У фантастичних образах божеств знайшли відображення уявлення про те спільне, що характерне для групи однорідних предметів. Так, з уявлень про душу окремого дерева поступово формувались уявлення про духи окремих дібров та лісів, а потім вже склався образ бога лісу. Згодом відбувається процес персоніфікації божеств — вони набувають власних імен та «біографій».

У рабовласницьких державах Стародавнього Сходу (Єгипті, Шумері, Вавілоні, Ассірії, Ірані та ін.), де рабство ще не було основою виробництва, основну масу виробників становили члени сільських громад. На чолі давньосхідних держав звичайно стояли монархи, які мали необмежену владу. Релігія та жрецтво на Сході відігравали велику роль, бо вони допомагали утримувати у покорі різні категорії вільного і залежного населення. Характерною рисою релігій Стародавнього Сходу було обожнення монарха та монархічної влади. Образ могутнього земного владики став прототипом для формування уявлення про єдиного, всемогутнього, всюдисущого бога. Саме тому тенденція до **монотеїзму** (єдинобожжя) виникла передусім у деяких народів Сходу. У релігіях Стародавнього Сходу великого значення набули ідеї про загробну винагороду, поступово виникли уявлення про пекло, куди попадають душі грішників.

Древньогрецька релігія є класичним взірцем багатобожжя. Верховним божеством древньогрецького пантеону вважався владика неба Зевс, його брат Посейдон був повелителем морів, інший брат — Аїд — повелителем підземного царства, жінка Зевса — Гера — покровителькою шлюбу, Афродіта — богинею кохання і краси, Арес — богом війни, Афіна — богинею мудрості, Аполлон — богом Сонця і покровителем мистецтва, Артеміда — богинею Місяця і покровителькою мисливства, Гермес — покровителем стад, пасовищ і торгівлі, Діоніс — богом виноградарства, виноробства та невгамовних веселощів і т. д.

Релігійні уявлення стародавніх греків будувались на зразок їхнього власного життя. «Спосіб життя» богів мало чим відрізнявся від людського. Головна відмінність небожителів полягала у їхньому безсмерті та надприродній могутності. Доля людей, їхнє життя і смерть повністю перебували в руках тих чи інших богів. Від волі або примхів богів залежали також могутність або загибель народів та держав. Тому на честь окремих бо-

гів будувались розкішні храми, прикрашені їхніми статуями, золотим або срібним оздобленням. Небесним володарям робились жертвоприношення.

Верховний бог стародавніх греків — Зевс — був першим серед рівних. Така ієрархія відображувала особливості історичного розвитку Стародавньої Греції, де існували самостійні міста-держави (Афіни, Спарта, Фіви та ін.), об'єднання яких у класичний період історії не йшло далі виникнення військових союзів на чолі з наймогутнішими державами (Афінський морський союз і т. п.).

Уявлення про загробний світ — похмуре підземне царство Аїда — відображували класову структуру древньогрецького суспільства. Душі царів та героїв посідали найважливіше становище і в пеклі, раби і бідняки злидарювали на тому світі, як і в житті. У цілому загробне царство малюється у суворих, похмурих, непроглядних тонах.

Релігія стародавніх римлян багато в чому нагадує древньогрецьку. На чолі їхнього пантеону стояв Юпітер — римський аналог Зевса. До найбільш шанованих божеств належали Юнона — дружина Юпітера, Мінерва — богиня мудрості, Марс — бог війни та ін. У римському культі велике місце відводилось поклонінню ларам — духам предків і покровителям домашнього вогнища. Після створення могутньої Римської імперії римляни нерідко включали тих чи інших богів підкорених ними народів до свого пантеону. Саме так в імперії поширився культ іранського бога Мітри, єгипетської богині Ісіди, малоазіатської богині Кібели тощо.

Характерною рисою релігій стародавності був їхній національно-державний характер. Боги, створені релігійною фантазією того чи іншого народу, були національними богами, їхня влада не поширювалась за межі тієї чи іншої області.

За словами К. Маркса, «істинною релігією» стародавніх народів був культ їхньої власної «національності», їхньої «держави». Релігійні вірування рабів визначались переважно їхньою племінною чи національною належністю.

Виникнення світових релігій

Важливою віхою в історії релігії стало виникнення світових релігій: буддизму, християнства та ісламу. На відміну від національних релігій стародавності вони набули міжнаціонального характеру. Виникнення цих релігійних систем було зумовлено серйозними історичними змінами у житті народів. Буддизм з'явився у VI ст. до н. е. як релігійне вчення, що відображувало процес посиленого розвитку рабовласництва у стародавній Індії, який супроводжувався руйнуванням колишніх племінних зв'язків. Але повною мірою буддизм оформився як одна з світових релігій набагато пізніше, у зв'язку з розвитком феодальних відносин у ряді країн Південно-Східної та Центральної Азії, а також Далекого Сходу. Християнство виникло як ідеологічне відображення глибокої кризи рабовласницького ладу у Римській імперії. Іслам сформувався в арабів Аравійського півострова у період переходу від стадії первіснообщинних до класових, феодальних відносин. І хоча ці релігії формувались у різні періоди суспільного розвитку, вони стали світовими тому, що вийшли за межі національно-державної спільності людей.

Процес переходу до феодалізму ознаменувався великими змінами як у виробничих відносинах, так і в сфері надбудови. Феодальний спосіб виробництва вимагав певного ступеня зацікавленості основного виробника — селянина — у результатах своєї праці. При цьому, як правило, феодали та кріпаки належали до однієї етнічної спільності і сповідували ту ж саму релігію. У зв'язку з цим панівний клас дістав ефективний засіб для духовного поневолення трудящих мас, могутню ідеологічну зброю, спрямовану проти поневоленого класу.

В епоху феодалізму релігія пронизує всі сторони життя суспільства, являючи собою найвищий синтез феодальної системи. Виникла могутня церковна організація, яка нерідко претендувала на панівне становище в державі.

В ряді випадків сформувались особливі теократичні держави (Ватікан, Тібет та ін.). Набули дальшого розвитку такі елементи релігійної ідеології, як вчення про небесну винагороду, про пекло та пекельні муки, про рай та райське блаженство.

З появою світових релігій пов'язане виникнення релігійних уявлень про рівність всіх людей, що було неможливо у рабовласницькому суспільстві. Ці уявлення відображувались в ідеї рівності єдиновірців перед богом, яка цілком уживалася з соціальною нерівністю людей в експлуататорському суспільстві.

Виникнення світових релігій — підсумок тривалого розвитку політичних, економічних та культурних контактів між різними країнами та народами. На зміну етнічним, національним перепонам, властивим релігіям старо-

давності, прийшли релігійні перепони. Космополітичний характер буддизму, християнства та ісламу дав їм змогу подолати національні кордони, поширитися по земній кулі.

ГЛАВА 4. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

До світових релігій, як вже зазначалося, належить **християнство, іслам та буддизм.**

Християнство

Християнство дістало свою назву від імені міфічної «боголюдини» Ісуса Христа [1], *який для віруючих є головним об'єктом поклоніння*. З усіх релігій сучасності християнство найбільш поширене: за даними церковної преси, кількість християн перевищує мільярд чоловік. Християнство поширилось переважно в Європі і частково в Північній Африці, на Кавказі і в Сибіру, а в епоху колоніальних загарбань — в Північній та Південній Америці, Австралії, Новій Зеландії та Південній Африці.

Передумови виникнення християнства

Християнство виникло у I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії, яка панувала тоді на всьому Середземномор'ї. Це був час найгострішої кризи рабовласницького ладу, що зжив себе економічно і став гальмом суспільного прогресу. Рабовласники намагалися подолати кризу посиленням експлуатації рабів, а це спричинило їхні масові повстання. Але Рим був ще досить сильним, щоб перемогти повстанців, і повстання придушувались з неймовірною жорстокістю.

Зазнавши поразки у боротьбі, знедолені маси втратили до певної міри впевненість у собі і надію на можливість усунення соціального зла власними силами. За таких обставин їм залишалося покладати надію на чудо — допомогу «небесних сил», «божественного спасителя». Виникла потреба в ілюзорному утішанні. Однак жодна з національних релігій того часу не могла дати такого втішання багатонаціональному класу рабів. Це привело до пошуку пригнобленими нових релігійних форм заповнення своєї соціальної неповноцінності. Результатом такого пошуку і стало християнство.

[1] Слово «Христос» є грецьким перекладом давньоєврейського слова «машіах» (месія) і означає — помазаник (тобто цар).

Будучи породженням безсилля народних мас, християнство освятило це безсилля, паралізувало волю трудящих до боротьби за перебудову суспільства на засадах соціальної справедливості. Звідси негативний вплив християнства, як і будь-якої іншої релігії, на хід суспільного прогресу.

Криза рабовласницького ладу, яка найболючіше вдарила по знедоленим, позначилась і на експлуататорських класах, позбавивши їх історичної перспективи, впевненості у завтрашньому дні. Їхні ідеологи сприйняли розлад цього ладу як всесвітню катастрофу, запобігти якій люди не здатні.

Зокрема, александрійський філософ — ідеаліст Філон (близько 25 р. до н. е.— близько 50 р. н. е.) пояснював пороки суспільного життя гріховністю природи людини, закликаючи людей до покаяння та смиренності. Надії на майбутнє пов'язувались ним з Логосом — словом божим як посередником між богом та людьми.

Римський філософ — стоїк Сенека (близько 4 р. до н. е.— 65 р. н. е.) проголосив ідею тлінності земного буття, яке прирікає людину на безправ'я та неминучі страждання. Він твердив, що щастя і рівність люди здобудуть тільки у загробному світі.

Ці ідеї становили світоглядну основу нової релігії. Не випадково Ф. Енгельс назвав Філона «батьком» християнства, а Сенеку — його «дядьком».

Християнство асимілювало багато елементів стародавніх східних релігій, що поширились того часу у 4 римських провінціях — єгипетській, вавілонській та інших, чим і зумовлюється його синкретичний характер.

Особливо багато ідей та образів християнство запозичило від іудаїзму з його вірою у месію. Зведення іудейських релігійних книг, названих Старим (Ве́тхим) завітом, ввійшло до складу «священного писання» християн.

Судячи з стародавніх рукописів, знайдених у 1947 р. і трохи пізніше на узбережжі Мертвого моря поблизу Кумрана («кумранські рукописи»), на становлення християнства значний вплив справила ідеологія кумранської релігійної общини — іудейської секти, яка шанувала якогось Вчителя праведності, що начебто постраждав за віру. Секта існувала з II ст. до н. е. до середини I ст. н. е. і дуже далеко відійшла від ортодоксального іудаїзму.

* Синкретизм (від грец. syn — разом та лат. sresco — зростати) — з'єднання в межах однієї системи різнорідних компонентів.

На думку вчених, ця ідеологія стала однією з проміжних ланок між іудаїзмом та християнством.

Формування міфу про «боголюдину» Ісуса Христа

Пов'язуючи свої надії на краще майбутнє з приходом «небесного спасителя», знедолені маси Римської імперії шукали його риси і в іудейському месії, і у філонівському Логосі, і в кумранському Вчителеві праведності, які стали основою формування образу Ісуса Христа.

Виникли релігійні общини вихідців з соціальних низів, які з нетерпінням чекали близького приходу «божественного спасителя». В їхньому середовищі з'явився твір, відомий під назвою **Апокаліпсиса**, або **Одкровення Іоанна Богослова**, створений, за визначенням Ф. Енгельса, у 68—69 р. н. е. У ньому Ісус Христос зображується у вигляді чудовиська з сімома очима та рогами, що тримає сім зірок і т. п. «Тут,— писав про Апокаліпсис Ф. Енгельс,— християнство представлене в найбільш необробленій з усіх форм, що дійшли до нас» [1].

Не деталізовано образ Ісуса Христа і в написаних на початку II ст. так званих **Посланнях апостолів** *: про нього говориться лише як про «сина божого», а людське начало у ньому не відзначено.

Тільки в **Євангеліях** **, складених у середині II ст., Ісус Христос характеризується як боголюдина, яка начебто народилася від діви Марії, яка зачала його від «святого духу». Суперечливо описане його земне буття: безвісне тридцятирічне життя в сім'ї тесляра Йосифа — «зарученого чоловіка» Марії, трирічна проповідь свого вчення, яке так і не зрозуміла більшість жителів стародавньої Палестини, підступи іудейського духовенства, яке домоглось суду і смертного вироку йому, люта і ганебна смерть на хресті, **воскресіння** з мертвих та **вознесіння** на небо.

Серед вчених, які досліджують раннє християнство, поки немає єдиної думки про те, як склався образ Ісуса Христа, описаний в Євангеліях. Одні (міфологічна школа) вважають, що цей образ — продукт міфотворчості —

---

[1] *Енгельс Ф.* Книга одкровення.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 9.

* Апостоли (від грец. apostolos — посланець) — спочатку мандрівні проповідники, які пропагували у найдавніших християнських общинах ідеї нової релігії. Згодом апостолами почали називати «учнів Христа».

** Від грец. euaggelion — добра звістка, добровіщання. Чотири книги з розповіддю про земне життя Христа, які увійшли до Нового завіту.

склався у поступовому олюдненні віруючими шанованого ними божества. Інші (історична школа) вважають, що в євангельського Ісуса був реальний прототип — один з проповідників нової релігії, обожнений згодом його послідовниками. Однак всі вони одностайні в тому, що євангельська боголюдина Ісус Христос — образ міфічний, створений фантазією пригноблених мас рабовласницького суспільства і літературно опрацьований ідеологами християнства.

Останнім твором, що завершив процес формування міфа про Ісуса Христа, стали Діяння апостолів, написані наприкінці II ст. У цьому творі йдеться про проповідницьку діяльність серед іудеїв та язичників, яку начебто вели апостоли Петр і Павл. За характеристикою Ф. Енгельса, Діяння апостолів, як і євангелія, «являють собою пізні переробки втрачених тепер творів, хитку історичну основу яких тепер уже неможливо розпізнати під легендарними нашаруваннями...» [1]

Апокаліпсис, двадцять одне **Послання апостолів**, чотири **Євангелія** та **Діяння апостолів**, проголошені «богодухновенними», написаними автором нібито з волі бога, створили у своїй сукупності так званий **Новий завіт**, який разом зі **Старим завітом** склав **Біблію** * — «священне» писання християн.

Факти говорять про те, що Новий завіт (як і Старий) не «богодухновенна праця», яким його проголошують богослови і вважають віруючі, а суто людський твір. Написані вони не за велінням небесних сил, а виходячи з земних інтересів: заради створення християнству, яке формувалось, репутації «богоодкровенної» релігії. Зміст новозавітних текстів суперечить даним науки про причини та обставини виникнення християнства. Тому Новий завіт (як і Біблія в цілому) був і залишається об'єктом науково-атеїстичної критики.

Становлення християнства як світової релігії

Перші християнські общини складалися з рабів та вільної бідноти. Очолювали їх так звані пророки. Однак з розкладом рабовласницького ладу в общинах почали з'являтися і представники заможних верств римського суспільства, які поступово забрали до рук управління ними. Сформувалося професійне духовенство — **клір** (єпіскопи, священики і дияко-

---

[1] *Енгельс Ф.* До історії первісного християнства.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 22, с. 466.

* Від грец. biblion — книги.

ни), що становить разом з віруючими **мирянами** християнську церкву.

Зміна соціального складу общин спричинилася до змін у християнських поглядах. У християнській проповіді посилились і стали домінуючими заклики до примирення з соціальним злом, набула визначального характеру ідея покаяння та покірності. Християнство втратило елементи опозиційності щодо «ненависного» Риму.

Ці зміни не залишилися непоміченими імператорською владою, яка з початку IV ст. почала активно підтримувати нову релігію. Римський імператор Костянтин проголосив християнство державною релігією Римської імперії. Скликаний ним у 325 р. всехристиянський з'їзд духовенства поклав початок так званим **вселенським соборам.** Християнство стало слухняним знаряддям в руках експлуататорських класів рабовласницького суспільства.

Будучи космополітичною релігією, християнство стало прийнятним не тільки для Риму з його численними провінціями, а й для тих держав, які згодом склалися на руїнах Римської імперії та за її межами. Ця особливість християнства зумовила його наступне перетворення у світову релігію та пристосування до існування у різних соціально-політичних структурах.

«Соціальні принципи християнства,— зазначав К. Маркс,— виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво і вміють також, в разі потреби, захищати, хоч і з жалюгідним кривлянням, гноблення пролетаріату» [1].

Християнське віровчення і культ

Основні положення християнського віровчення (догмати), що являють собою ідеї, які спотворюють і містифікують дійсність, складалися протягом ряду століть. Вони сформульовані у Біблії («священне писання») та у постановах християнських вселенських соборів («священний переказ»). Їхня сутність викладена у 12 пунктах («членах») **Символу віри**, прийнятого на перших двох загальнохристиянських (вселенських) соборах: у 325 та 381 рр.

Згідно з Символом віри християни повинні вірити в єдиного бога, який виступає у трьох особах: бога-отця, бога-сина і бога-духа святого («свята трійця»). Бог-отець розглядається як творець «світу видимого (природа та людина) і невидимого (ангели)». Богом-сином вважається Ісус Христос з його євангельською «біографією». Бог-дух святий у православ'ї — це той, хто походить від бога-отця (у католицизмі — і від бога-сина). Християнська «трійця» несе на собі відверті сліди політеїзму, звільнитися від яких ця монотеїстична релігія так і не змогла.

[1] *Маркс К.* Комунізм газети «Rheinischer Beobachter.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 197.

Найважливішим положенням християнства вважається догмат **боговтілення**, згідно з яким Ісус Христос, залишаючись богом, разом з тим начебто став людиною, народившись від діви Марії. Цей догмат покликаний надати всім євангельським повчанням, що приписуються Христу, авторитету «божественних істин», а саме християнство представити як «боговстановлену релігію».

Велика роль відводиться догмату **спокутування**, згідно з яким своїми стражданнями і смертю на хресті Ісус Христос приніс себе у жертву богу-отцю за гріхи людей — спокутував їх. Тим самим він начебто відкрив людству шлях до «спасіння від влади гріха».

Одне з центральних місць у християнському віровченні займає догмат **воскресіння** Ісуса Христа, яке проголошується запорукою майбутнього загального воскресіння людей з мертвих.

Догмат **вознесіння** зобов'язує християн вірити у те, що після свого воскресіння Ісус Христос тілесно вознісся на небо — до бога-отця, підкресливши тим самим нікчемність земного буття порівняно з вічністю, яка начебто чекає на людину за гробом, у потойбічному світі.

Такий самий фантастичний характер, породжений релігійним спотворенням реальності, мають й інші християнські догми, багато з яких є інтерпретацією дохристиянських вірувань, запозичених від стародавніх східних релігій. До таких запозичень слід віднести, зокрема, віру у безсмертя душі, уявлення про загробні пекло та рай, ідею небесного вшанування за богоугодне життя на землі і т. п. Вимога визнати догмати абсолютними, непогрішними істинами, набутими від бога, сприяє закріпленню у свідомості релігійних людей спотворених уявлень про світ.

Символ віри приписує вірувати у «єдину святу, соборну та апостольську церкву», визнавати необхідність хрещення, покладати надію на майбутнє воскресіння мертвих, на настання після цього вічного блаженства для праведників та вічних мук для грішників. Практично жодна з цих ідей не є породженням самого християн-

ства, а запозичена ним від дохристиянських вірувань з досить незначною переробкою стосовно культу Ісуса Христа.

Паралельно із становленням віровчення відбувався процес формування християнського культу, покликаного впливати на почуття віруючих з метою підтримування та поглиблення їхньої релігійності.

Найважливіші елементи християнської обрядності називаються **таїнствами**. До них належать: **хрещення** (залучення до християнства шляхом занурення у воду або окроплення), **миропомазання** (передавання хрещеному «благодаті святого духу» шляхом змазування його ароматичною речовиною — миро), **євхаристія**, або причастя (з'їдання хліба та вина, які сприймаються як тіло та кров Христа), **покаяння** (сповідь віруючим своїх гріхів священникові, щоб одержати через нього прощення від бога), **шлюб** (здійснення у храмі одруження), **священство** (посвята у сан диякона, священика або єпіскопа) та **маслосвяття**, або соборування (помазання хворого освяченою оливою — єлеєм). Своїми джерелами християнські таїнства сягають у первісні культові дії, зокрема у магію.

Головним християнським богослужінням є **літургія** * (обідня, меса) — театралізоване дійство, яке супроводжується різними заклинаннями (молитвами), музикою або співом, читанням «священного писання», поклонами, запалюванням свічок та лампад, курінням ладану і т. п. Мета богослужіння полягає у тому, щоб постійно впливаючи на розум та почуття віруючих, стимулювати їхню релігійність, віру в надприродне.

Разом з вшануванням бога, кожної особи «святої трійці», діви Марії («богородиці», «богоматері», «мадонни») склався **культ «святих»** — вшанування осіб, які «догодили богу» і відзначені ним «даром чудотворення». Серед цих святих чимало міфічних персонажів. Важливу роль відіграє у християнстві **культ хреста**, який сприймається не тільки як знаряддя страти Христа, а й як засіб «спасіння».

Значне місце у християнському культі відводиться **святам**, покликаним справляти емоційний вплив на віруючих і тим самим сприяти підтриманню їхньої релігійності. До головних християнських свят належать: **пасха, великдень** — свято «воскресіння» Христа; **трійця**, або **п'ятидесятниця** (на честь зішестя на апостолів святого

* Від грец. leturgia — богослужіння.

духа, що начебто було на п'ятидесятий день після воскресіння Христа); **різдво христове** тощо.

Християнське віровчення і культ сприяють збереженню і зміцненню спотвореного уявлення про навколишній світ у свідомості та поведінці віруючих, що дуже перешкоджає їхньому духовному розвиткові.

Розкол християнства

Становлення та розвиток християнства являли собою внутрішньо суперечливий процес, що породжував багато розбіжностей у поглядах окремих християн та общин. Зумовлені відмінностями соціального та релігійного життя християнських общин, які існували у різних регіонах великої Римської імперії і не мали між собою органічного зв'язку, ці розбіжності нерідко приводили до церковних розколів.

Один з таких розколів стався у V ст., коли ряд християнських общин східної частини Римської імперії відмовився визнати Христа водночас і людиною і богом, заявивши про те, що йому притаманна «божественна», а не «боголюдська» природа. За цією відмовою стояло намагання деяких общин подолати ідеологічну та політичну залежність від Римської імперії, яка переживала кризу. Внаслідок розколу створилися церкви, що до цього часу стоять окремо від іншого християнства: вірменська, ефіопська, коптська, сірійська та малабарська (Індія). З 1971 р. вони почали називатися стародавніми східними церквами.

Ще більшим був розкол в XI ст., зумовлений поділом Римської імперії на Західну та Східну (Візантію) з дуже відмінними соціально-політичними умовами і далеко не однаковими формами ідеологічної (у тому числі й релігійної) діяльності. Після цього поділу та під його безпосереднім впливом західні і східні общини християн, що добивалися панування в християнському світі, відмовилися від погоджених дій, почали по-різному тлумачити основні положення християнського віровчення, на свій лад перебудовувати церковне життя, вносити корективи до культової практики. Поступово ці відмінності набули гостроти суперечностей. Виник ряд конфліктів, формально релігійних, але таких, що мали яскраво виражену соціально-економічну та політичну основи. Вони й привели у 1054 р. до остаточного розриву між християнами Заходу та Сходу. З того часу східне відгалуження християнства почали називати греко-католицьким *, або **право-**

* Від грец. catholikos — вселенський.

славною церквою, а західне — **римсько-католицьким.** Ці різновиди християнства існують і тепер.

Нарешті, в XVI ст. в результаті Реформації — широкого антикатолицького руху в Європі, що став одним з етапів боротьби молодої буржуазії проти феодалізму,— від католицизму відкололися кілька європейських церков. Створився **протестантизм** з його численними розгалуженнями.

Ми розглянемо основні християнські напрями: **православ'я, католицизм** та **протестантизм.**

Православ'я

Історія та сучасний стан православ'я

Православ'я склалося у надрах Візантійської імперії. Вирішальний вплив на його становлення справив ряд факторів, пов'язаних з економічним, політичним та духовним життям Візантії.

На перше місце слід поставити уповільнені темпи феодалізації східної частини колишньої Римської імперії, що спричинили застійність її суспільних відносин, усіх форм соціального життя, у тому числі й релігійного.

Неабияку роль відіграла також наявність у Візантії сильної імператорської влади. Остання розглядала християнство як державну ідеологію, а церкву — як складову частину державного апарату. Церква освячувала феодальні відносини, закликаючи маси до покірності та смиренності, допомагаючи панівним класам утримувати трудящих у покорі.

Нарешті, істотне значення мала відсутність у Візантії єдиного церковного центру. У східній частині колишньої Римської імперії були чотири єпіскопи, які домоглися титулу патріарха і претендували на керівництво загальноцерковними справами: константинопольський, олександрійський, антіохійський та єрусалимський. Перший з них, використовуючи свої близькі стосунки з імператором, претендував на виняткове становище і навіть іменувався «вселенським», хоч ніяких реальних переваг це йому не давало.

З розпадом Візантії кожний з названих патріархів став очолювати самостійну (автокефальну) помісну православну церкву. Згодом самостійні православні церкви виникли і в інших країнах. **Цим пояснюється роздрібленість православ'я, яка зберігається і тепер.**

Нині існує п'ятнадцять автокефальних православних церков: **константинопольська** (Туреччина), **Александрійська** (АРЄ), **антіохійська** (Сірія, Ліван), **єрусалимська, руська, грузинська, сербська** (Югославія), **румунська, болгарська, кіпрська, елладська** (Греція), **албанська, польська, чехословацька, американська.** Три православні церкви **(сінайська, фінляндська та японська)** мають статус автономних, частково залежать від автокефальних церков: перша від єрусалимської, друга — від константинопольської, а третя — від руської.

Всі православні церкви зв'язані спільністю віровчення, яке включає до себе догми, вироблені ще до розколу християнства та викладені у Символі віри і в матеріалах перших семи вселенських соборів (IV—VIII ст.). Спільні у них основні норми церковного життя (характер та послідовність проведення богослужінь, зовнішній вигляд священнослужителів тощо), а також найважливіші елементи культу (храми, обряди, спів без музичного супроводу і т. д.). Богослужіння у православних храмах ведеться національною мовою, використовуються і так звані мертві мови (наприклад, церковно-слов'янська у руській православній церкві). Що ж стосується політичної орієнтації, соціальних доктрин і оцінок основних фактів сучасності, то вони у православних церков дуже різні, оскільки багато в чому залежать від того, в яких соціальних умовах перебувають ці церкви.

Автокефальні православні церкви підтримують взаємні контакти, узгоджують розв'язання релігійних питань загальноцерковного значення. З цією метою у 60-ті роки нинішнього століття на о. Родосі та в Швейцарії скликались всеправославні наради. Створено міжправославну комісію з підготовки загальноправославного собору, яка має намір провести серію передсоборних всеправославних нарад напередодні собору; перша з них відбулась у 1976 р. в Швейцарії. Попередня програма майбутнього собору передбачає модернізацію православного віровчення та обрядності відповідно до вимог сучасності.

У нашій країні є дві автокефальні православні церкви: **руська та грузинська.** Суттєвих відмінностей у віровченні та обрядності між ними немає. Ідентична і їхня соціально-політична орієнтація.

Православ'я у дореволюційній Росії

Початок утвердженню православ'я в Російській державі поклало так зване «хрещення Русі», здійснене у 988 р. київським князем Володимиром. Ця акція була викликана потребами феодальної держави, яка складалася та вимагала феодальної ідео-

логії, щоб освячувати соціальну нерівність, князівську владу, закликати маси до покори експлуататорам.

Для поширення нової релігії потрібні були освічені священники, переписувачі церковних книг, будівники храмів та монастирів, іконописці, майстри з виготовлення церковного оздоблення. Тому церковне керівництво заохочувало поширення освіти, розвиток мистецтва, будівництва, живопису тощо.

Ідеологи сучасного православ'я зображують цей факт як вирішальний у розвитку російської національної культури, що не відповідає дійсності. Свідомо замовчується те, що **церква сприяла розвиткові освіти та культури лише у тій мірі, в якій це відповідало її власним інтересам, а не потребам духовного розвитку російського народу**. Замовчується й те, що духовенство створювало перешкоди на шляху розвитку цивільної архітектури, забороняло використовувати у живопису нерелігійні сюжети, перешкоджало розвиткові світської літератури, усної народної творчості, тобто **гальмувало культурний прогрес російського суспільства**.

У перші століття свого існування руська православна церква повністю залежала у релігійному відношенні від Візантії та й очолювали її візантійські митрополити. Лише у 1448 р. вона здобула автокефалію, а з 1589 р. її вже очолював патріарх Московський і всієї Русі. Створенням Московського патріархату завершився процес становлення самостійної руської православної церкви, яка піднялася до рівня централізації, що його досягла на той час Російська держава.

З метою зміцнення позицій церкви всередині країни та підвищення її міжнародного престижу у XVII ст. патріархом Никоном була проведена церковна реформа, що стосувалась переважно обрядової сторони релігійного життя.

Вона стала приводом для розколу руської православної церкви та виникнення нового напряму, відомого під назвою «старообрядництва», яке відкинуло церковні нововведення.

Згодом, у зв'язку з тим, що патріарша влада не підтримувала реформаторської діяльності Петра І, управління церквою було перебудовано, а сама вона перетворена у складову частину державного апарату російської імперії. Місце патріарха з 1721 р. зайняв **найсвятіший правительствуючий синод**, який очолював урядовий чиновник — обер-прокурор.

Хоч церковна реформа Петра І була радикальною, вона не суперечила суті візантійської релігійної традиції, що визнавала повну залежність церковної влади від світської навіть у розв'язанні суто релігійних питань. Досить сказати, що вселенські і помісні собори скликали імператори і вони відбувались під контролем державних чиновників, а соборні рішення набували сили догматів чи канонів лише після затвердження їх імператором.

Руська православна церква протягом сторіч стояла на захисті феодально-кріпосницького ладу. Як великий власник і експлуататор (храми та монастирі володіли землею, мали доходні промисли і т. п.) вона вірно служила панівним класам царської Росії у проведенні ними антинародної політики. Духовенство нав'язувало трудящим масам думку про «божественність» самодержавства, про «богоустановленість» соціальної нерівності та експлуатації людини людиною, закликало народні маси до смиренності та покірності.

Церква допомагала самодержавству придушувати народні виступи, спрямовані проти феодального ладу. Духовенство брало участь у жорстокій розправі царських карателів над селянськими повстаннями, які очолювались Болотниковим, Разіним, Булавіним, Пугачовим. Церковники сприяли придушенню царизмом повстання декабристів. Вони завжди були на боці самодержавства. У всіх трьох російських революціях церква незмінно перебувала в стані антинародних сил, а православ'я було ідейним прапором контрреволюції.

Руське православ'я гальмувало соціальний і науково-технічний прогрес країни, заважало культурному розвитку суспільства. Духовенство намагалось дискредитувати в масах ідеї наукового соціалізму, здійснювало систематичне цькування передових учених та прогресивних діячів культури, протидіяло поширенню знань.

Історія незаперечно свідчить про те, що в **дореволюційній Росії православна церква була оплотом реакційних політичних сил, а її діяльність мала відверто антинародний характер.**

Після падіння самодержавства руська православна церква стала союзницею буржуазного Тимчасового уряду. Вона допомагала йому протидіяти розвиткові соціалістичної революції в країні. Тимчасовий уряд, у свою чергу, підтримував церкву. Він, зокрема, санкціонував скликання у серпні 1917 р. першого (після заміни патріарха синодом) помісного собору руської православної церкви, який відновив патріаршество, обрав головою руської православної церкви монархіста Тихона (Белавіна).

4 3—1208

Еволюція руського православ'я у соціалістичному суспільстві

До Великої Жовтневої соціалістичної революції руська православна церква поставилась з неприхованою ворожістю. Підтриманий помісним собором патріарх Тихон закликав духовенство та віруючих саботувати заходи Радянської влади, якій він оголосив **анафему** — церковне прокляття. У роки громадянської війни церковники активно співробітничали з білогвардійцями та інтервентами, сподіваючись на встановлення в країні дореволюційних порядків. У 1922 р. духовенство на чолі з Тихоном спробувало зірвати вилучення частини церковних цінностей, які Радянський уряд розраховував використати для купівлі за кордоном хліба на допомогу голодаючому населенню Поволжя та інших районів країни, які зазнали посухи.

Контрреволюційна діяльність церковників відштовхувала від них маси віруючих. Щоб зберегти церкву, яка поставила себе на грань самоліквідації, найбільш далековидна частина духовенства виступила з ідеєю «оновлення» православ'я. Ця ідея передбачала визнання Радянської держави, схвалення соціалістичної революції та модернізацію усіх сторін церковного життя.

Успіх обновленців змусив Тихона та його прихильників також перейти на позиції лояльності до Радянської влади. Його наступник митрополит Сергій (Старогородський), який став згодом патріархом, закріпив нову орієнтацію церкви, закликав духовенство та віруючих активно підтримувати внутрішню і зовнішню політику Радянської держави.

У 1945 р. відбувся другий помісний собор руської православної церкви, який завершив процес реорганізації Московської патріархії у післяжовтневий період та спрямував її по шляху пристосування до існування в умовах соціалізму. Собор обрав патріархом Московським і всієї Русі Алексія (Сіманського).

Поступаючись перед тиском віруючих, церква значною мірою переглянула свою соціально-політичну орієнтацію. Будучи в умовах соціалістичного суспільства об'єднанням віруючих трудящих, вона, природно, не могла захищати експлуататорський лад. Церква визнала перевагу соціалізму над капіталізмом, позитивно оцінила успіхи соціалістичного та комуністичного будівництва, взяла активну участь у русі прихильників миру, засудила імперіалізм, відкрито висловилася за підтримку національно-визвольної боротьби народів колоніальних країн і т. п.

У всьому цьому дав себе знати вплив на свідомість духовенства і рядових віруючих соціалістичного укладу життя нашого суспільства та того сприйняття світу, яке формується у радянських людей цим укладом. Сила впливу виявилася такою значною, що встояти перед нею не змогло навіть консервативне релігійне мислення.

Почали посилюватися модерністські тенденції і в інших аспектах ідеології руського православ'я.

Досить серйозного коригування з орієнтацією на сучасність зазнали багато з положень догматичного характеру. Визнано, наприклад, можливим по-новому формулювати як самі християнські догмати, так і висновки з них. Зокрема, більше не стверджується, що страждання є необхідною умовою досягнення «небесного блаженства». Духовенство перестало активно пропагувати ідею «відходу від світу». Праця тепер не розглядається як «покарання господнє». Не засуджується соціальний, науково-технічний та культурний прогрес. Переглядається традиційне тлумачення ряду положень Біблії (визнано наявність у ній запозичень з більш стародавніх джерел, буквальне розуміння біблейських текстів інколи замінюється алегоричним і т. п.).

Крок за кроком модернізується православний культ і весь традиційний уклад церковного життя. Вже не здійснюють деякі обряди: наприклад, освячення новозбудованих споруд, колодязів, тварин, молебни в полі, хресний хід до «святих місць» і т. п. Введено такі богослужебні новації, як заочна похоронна відправа померлих, загальна сповідь, здійснення двох і більше літургій в одному храмі (в тому числі і ввечері). Віруючим прощаються недотримання постів, нерегулярне відвідування храмів, запізнення до початку богослужіння та залишення його до закінчення. У церковний оборот вводяться нові молитви та служби (наприклад, «Тиждень молитв про християнську єдність»).

Деякі підсумки багаторічної діяльності богословсько-церковних кіл Московської патріархії щодо пристосування ідеології та практики руського православ'я до нових соціальних умов підвів третій помісний собор, що відбувся у 1971 р. Він зорієнтував руську православну церкву на дальшу модернізацію всіх аспектів релігійної ідеології і водночас на стабілізацію цього процесу з тим, щоб він не вийшов за межі допустимого і не розхитав устої руського православ'я. Духовенству було дано настанову щодо активізації його діяльності по зміцненню позицій Московської патріархії у сучасному світі і поширенню

її контактів з іншими християнськими церквами та об'єднаннями. Патріархом було обрано Пимена (Ізвєкова).

І в нових умовах православ'я примушує своїх прихильників дивитися на світ очима релігії, а не науки, викликати у віруючих усвідомлення власної гріховності, неповноцінності, перешкоджає духовному розвиткові віруючих радянських громадян. Тому і **модернізоване православ'я залишається чужим нашому світогляду і вимагає серйозної науково-атеїстичної критики, покликаної розкрити його світогляду неприйнятність для будівників комунізму.**

Структура та організація руської православної церкви

Первинний осередок руської православної церкви становить громада віруючих (**парафія**). Її очолює виконавчий орган, який складається з мирян. Духовенство, наймане виконавчим органом для задоволення релігійних потреб прихожан, не має права втручатися в адміністративно-господарську діяльність парафії і обмежується здійсненням богослужіння. Витрати на утримання храму та обслуговуючого персоналу сплачуються за рахунок добровільних пожертвувань віруючих, продажу свічок та інших предметів культу, доходів від треб (хрещень, похоронних відправ, вінчань) і т. п. На ці ж кошти утримується і весь церковний апарат.

Парафії об'єднані в **округи (благочиння)**, а останні, у свою чергу, в **єпархії**, що територіально збігаються з областями, краями, а іноді й республіками. Очолюють єпархії архієреї: єпіскопи, архієпіскопи або митрополити. Єпархіальні архієреї підпорядковані **патріарху** — голові руської православної церкви, обраному собором. При патріархові руської православної церкви є **священний синод**, який складається з постійних та тимчасових членів.

Кадри духовенства готують духовні **семінарії** (московська, ленінградська та одеська) і **академії** (московська і ленінградська).

Руська православна церква має також у своєму розпорядженні **монастирі**: як чоловічі (Троїце-Сергієва Лавра у м. Загорську, Псково-Печерський монастир та ін.), так і жіночі (наприклад, Покровський та Флорівський у Києві та ін.). Два її монастирі знаходяться за межами нашої країни: Пантелеймонівський чоловічий на Афоні (Греція) та Горненський жіночий в околицях Єрусалиму.

Руська православна церква видає російською та англійською мовами щомісячний «Журнал Московской патриархии», щорічник «Богословские труды», «Православний вісник» і ще кілька журналів, які виходять у Парижі, Нью-Йорку, Токіо, Будапешті та у ряді інших закордонних міст як російською і українською, так і іноземними мовами. При потребі видаються Біблія, Новий завіт, молитвенники, церковні календарі, збірники проповідей та інша література релігійно-богослужбового призначення. Словом, Московська патріархія (як і інші церковні об'єднання, що функціонують на території Радянського Союзу) має все необхідне для задоволення релігійних потреб віруючих.

Руське православ'я за кордоном

Прихильники руського православ'я є не тільки у нашій країні, а й за її межами. Це головним чином емігранти, що залишили батьківщину як у дореволюційний час, так і в роки громадянської війни, а також особи, які з тих чи інших причин опинились на Заході у період другої світової війни. Створені ними руські церковні парафії знаходяться у багатьох країнах Західної Європи, Америки, Азії, а також в Австралії та Новій Зеландії.

Частина цих парафій зв'язана з Московською патріархією не тільки спільністю віри, а й єдністю організації: вони розглядають себе як складову частину руської православної церкви. Вони об'єднані у три зарубіжних екзархати* Московської патріархії (західноєвропейський, середньоєвропейський та латиноамериканський) і два округи (угорський та фінляндський); окрему групу становлять приходи у США і Канаді. Прийнявши закордонне підданство, духовенство та миряни зарубіжних парафій Московської патріархії бачать у руському православ'ї останню ниточку, що зв'язує їх з колишньою батьківщиною, до якої більшість з них ставиться цілком лояльно, хоч і не поділяє ідеалів соціалістичного суспільства.

Інша група парафій опинилась під впливом осіб, які перетворили релігію на інструмент реакційної політики. Понад 60 років тому ними було створено релігійно-політичне угруповання, претензійно назване «руською православною церквою за кордоном». Оскільки установчий з'їзд цього угруповання відбувся в 1921 р. у сербському містечку Сремські Карловиці, його стали іменувати «карловацьким розколом».

---

* Екзархат (від грец. exarchos — той, що має самостійну владу) — автономна церковна область.

Тепер більша частина парафій карловацької організації знаходиться у США, а її штаб-квартира розташована в Нью-Йорку. Релігійним центром карловчан є Свято-Троїцький монастир у Джорданвіллі (штат Нью-Йорк).

Будучи войовничими антикомуністами монархістського напряму, карловацький єпископат і духовенство ратують за відновлення в нашій країні дореволюційних порядків. Їхнім соціально-політичним ідеалом є феодальна Русь на чолі з царями з дому Романових. Вони поширюють на Заході наклепи на радянський суспільний та державний лад, дезінформують громадськість про становище релігії та церкви у нашій країні, організують ідеологічні диверсії проти народів СРСР.

Створене карловацькими політиканами від релігії братство «Православна справа» намагається нелегально закидати до нашої країни релігійно-політичну літературу антирадянського змісту, веде радіопередачі підривного характеру. Проте всі ці антикомуністичні дії ідеологічних диверсантів дістають належну відсіч з боку громадян соціалістичного суспільства, у тому числі і віруючих.

Карловацьке релігійно-політичне угруповання, що функціонує в порушення загальноприйнятих у православ'ї норм церковного життя, не визнане жодною з помісних православних церков. З року в рік посилюється його ізоляція у сучасному світі. Водночас серед рядових парафіян його храмів зростає кількість незадоволених діями своїх лідерів, які підмінили релігійну активність суто політичною. Все це прискорює процес розпаду карловацького угруповання і наближує його неминучий і безславний кінець.

Старообрядництво

До православ'я приєднується старообрядництво, що виступило в історії дореволюційної Росії як широкий релігійно-громадський рух. У ньому в релігійній формі відобразився стихійний, неусвідомлений протест різних верств російського суспільства проти самодержавства — кріпосницького ладу та ідеологічного засилля руської православної церкви.

У старообрядництві поєднуються всі релігійні напрями і течії, які не визнали церковної реформи патріарха Никона і залишились вірними «старим обрядам», «старій вірі». На відміну від православних віруючих старообрядці визнають єдино правильними стародруковані книги та ікони «старого писання», вживання «Ісус» замість «Іісус», восьмикінцевий хрест (у православній церкві разом з ним визнаються чотирикінцевий і шестикінцевий), двоеперсне хресне знамення замість троєперсного, служіння на 7 просфорах, а не на 5, «посолонне» ходіння під час служби (тобто за сонцем, а не проти сонця) і т. д. Священнослужителі зберігають облачення старого «доникошвського» покрою.

У минулому характерною рисою старообрядницького віровчення був наголос на есхатологію — релігійне вчення про «кінець світу», «останні часи» та «воцаріння антихриста». Практичним висновком з есхатологічних ідей стало прагнення старообрядців до ізоляції від грішного «світу», до втечі у глухі місця і навіть до такої форми релігійного протесту, як самоспалення. Особливостями старообрядництва у минулому були також фанатизм і консерватизм, що найяскравіше проявились в ідеалізації руської старовини та запереченні нововведень.

Помісні собори 1666 р. та 1667 р. прокляли послідовників «старої віри». Державна влада піддавала старообрядців, або, як їх називали, розкольників, найжорстокішим переслідуванням. Наприкінці XVII ст. багато керівників старообрядницького руху було страчено. У 1682 р. був спалений відомий ідеолог старообрядництва протопоп Аввакум. Ставлення царизму до старообрядців змінилося лише після першої російської революції 1905 р. Що ж до церковних проклять, то їх було знято з послідовників «старої віри» лише помісним собором руської православної церкви у 1971 р.

За своїм соціальним складом старообрядництво було надзвичайно строкатим. Спочатку до нього приєдналася деяка частина міського і сільського населення Росії, незадоволена посиленням кріпацтва, податковою і торговельною політикою дворянської держави, а також деякі представники духовенства та боярства. Згодом з розвитком капіталістичних відносин основну масу послідовників старообрядницького руху становили селяни, дрібна буржуазія міста та окремі категорії фабричних робітників. Керівну роль у старообрядництві почали відігравати представники великої буржуазії — Морозови, Гучкови та ін. У період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни старообрядницька верхівка виступила на боці контрреволюційних сил. Але трудящі верстви, що становили основну масу старообрядництва, підтримали Радянську владу і взяли участь у її утвердженні.

Враховуючи ситуацію, що склалася, керівники основних старообрядницьких напрямів у середині 20-х років були змушені заявити про перехід на лояльні позиції щодо соціалістичної держави.

Неоднорідність соціального складу стала у минулому причиною поділу цього релігійного напряму на **попівщину** та **безпопівщину**. Попівщина визнає необхідність церковної ієрархії, збереження християнських таїнств. Вона відрізняється від руської православної церкви лише з суто зовнішнього, обрядового боку. Безпопівщина являє собою напрям у старообрядництві, який найбільше відійшов від православ'я. Її послідовники заперечують церковну ієрархію. Богослужіння здійснюється у них виборними наставниками. Обрядність значно спрощена і наближається до сектантської. Попівщина та безпопівщина у процесі свого розвитку розпались на багато не зв'язаних організаційно течій — **напрямів і злагод**.

Тепер найбільшою течією у попівщині є **білокриницька церква**, центр якої знаходиться у Москві. У безпопівщині переважає **поморський напрям**, який найбільш поширений у Латвійській РСР та Литовській РСР. В останні роки старообрядництво переживає серйозну кризу, яка виражається в значному скороченні кількості віруючих і передусім молоді, у послабленні релігійного фанатизму, який у минулому був характерною його рисою, у відмовленні від есхатологічних поглядів у подоланні традиційного консерватизму та замкнутості. Більшість віруючих старообрядців мало чим відрізняються від православних віруючих.

Християнське сектанство

Історію становлення і розвитку християнства неможливо зрозуміти, не беручи до уваги наявність релігійних течій і груп, які протиставили себе пануючим церквам, відокремилися від них. Такі групи та релігійні напрями прийнято називати **релігійними сектами**.

Релігійне сектантство було породжене суперечливими соціально-економічними інтересами та прагненнями різних класів і соціальних груп, соціальним протестом трудящих мас. Як зазначав В. І. Ленін, релігійна оболонка соціально-політичного протесту є «явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку» [1].

У цьому розумінні релігійне сектантство — одна з історично неминучих форм існування та розвитку опозиційних громадських рухів в умовах експлуататорського суспільства. Воно є відображенням стихійності, незрілості і слабкості цих рухів, свідченням того, що у свідомості їхніх учасників справжні цілі і причини підміняються релігійними ілюзіями.

[1] *Ленін В. І.* Проект програми нашої партії.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 219.

Переслідування з боку пануючої церкви і експлуататорської держави, жорстока взаємна боротьба між сектами зумовили деякі специфічні риси сектантства. Для більшості релігійних сект характерною є підвищена релігійність, що переходить у фанатизм, психологія обранства, неприйняття навколишнього «гріховного життя», прагнення до замкнутості тощо.

Сектантство набуло поширення в усіх релігіях. Саме християнство та інші світові релігії виникли як секти всередині релігійних систем. Процес роздрібнення великих релігійних напрямів був їхнім супутником протягом історії релігії. При цьому виявляються дві протилежні тенденції: з одного боку, до дальшого роздрібнення релігійних течій, до зародження нових сект, а з іншого — до перетворення сект у церкви, до створення характерного для церкви відособленого кліру, до протиставлення його масі віруючих.

У дореволюційній Росії сектантські організації христововірів («хлистів»), духоборів, молокан, суботників та інші виникали, як правило, на основі стихійного соціально-політичного протесту різних верств селянства Росії проти кріпосницької системи, поміщицької експлуатації та православної церкви, яка її освячувала.

Христововіри («хлисти», «люди божі») вперше дали знати про себе у Росії наприкінці XVII ст. Для них був характерний суворий аскетизм, починаючи від заборони на алкоголь, тютюн, м'ясо, цибулю, картоплю тощо і закінчуючи відмовою від сім'ї та дітонародження. В основі христововір'я був протест проти дармоїдства та розкоші панівних класів. Згодом ця секта змінила свою соціальну спрямованість. В її діяльності дедалі більшу роль почали відігравати буржуазні елементи. Христововіри відкидали авторитет православної церкви в ім'я «святого духа». Їхні богослужіння мали містично-екстатичний характер. Це були так звані «радіння» з колективними танцями, «ходінням у дусі» та ін. На чолі громади нерідко стояли «живі христи» — обрані люди, в яких начебто персоніфікувався сам бог.

У 60-х роках XVIII ст. виникають ще два різновиди «духовного християнства» — секти духоборів та молокан. У релігійних уявленнях **духоборів** про «царство бо-

же» на землі, про людину як «чудесне створіння боже» відобразилися сподівання і надії селянства на встановлення справедливого суспільного ладу. Свої соціальні принципи духобори намагалися втілити практично, усуспільнюючи засоби та знаряддя праці, організуючи побут на засадах колективізму. Вони повністю відкинули вчення і культ православ'я, іконопочитання, таїнства, священників, монашество. Джерелом своєї віри вони вважали не Біблію, а так звану «Животну книгу» («Книгу життя») — збірник псалмів та заповідей вождів духоборів.

Молокани (своє вчення вони називали «чистим молоком духовним») на відміну від духоборів в основі віровчення мали Біблію, але тлумачили її раціоналістично. Наприклад, істинне хрещення, на їхню думку, це «навчання слову божому», причастя — «вселяння слова божого» тощо. Зміст життя, за вченням молокан, полягає у розкритті закладеного богом зерна добра, у моральному самовдосконаленні.

Царський уряд і православна церква жорстоко переслідували сектантів. Рятуючись від переслідувань, вони переселялися на окраїни Росії, на Закавказзя, на Далекий Схід. Наприкінці XIX — на початку XX ст. частина духоборів емігрувала за кордон: до Канади, США, Уругваю. Маса рядових сектантів страждала від експлуатації єдиновірців. У сектах точилася внутрішня боротьба між демократичними і буржуазними елементами. Громади духовних християн, які поступово розпадалися, поповнювали протестантські організації баптистів, євангелістів, адвентистів, що з'явилися в Росії.

Революції 1905 та 1917 р. остаточно викрили буржуазну природу старих російських сект. Ворожість сектантства революційному рухові пролетаріату та селянства, боротьба сектантської верхівки з трудящими сектантами показали, що старі російські секти як форми демократичного протесту селянських мас вичерпали себе. Жовтнева Революція та соціалістичні перетворення в країні підірвали соціально-економічні корені цих сект і прискорили їхній розклад.

Нині окремі невеликі групи христововірів є у Тамбовській, Ростовській, Волгоградській областях, Краснодарському, Ставропольському краях, республіках Закавказзя. Вони ведуть замкнутий спосіб життя, не беруть участі у суспільному виробництві, живуть в основному прибутками з індивідуальних ділянок.

Значні зміни сталися у свідомості та поведінці духо-

борів і молокан. Невеликі групи духоборів мешкають у Грузинській РСР, Азербайджанській РСР, Ростовській області. Чисельність молокан в країні порівняно з дореволюційними роками скоротилася у 15 разів. Громади молокан є в Азербайджанській РСР, Грузинській РСР, Вірменській РСР та Молдавській РСР, а також на Північному Кавказі.

Сучасні духобори і молокани перетворилися, по суті, в особливі групи, які мають своєрідний побут, звичаї та традиції. В умовах радянського суспільства відбувається процес ліквідації відособленості молокан та духоборів, звільнення їхніх побутових звичаїв і традицій, духовних та моральних цінностей від релігійних елементів.

Католицизм

Католицизм являє собою найбільш численну і впливову християнську організацію. Згідно з церковною статистикою, у світі налічується близько 700 млн. послідовників католицизму. Основна маса католиків живе в країнах Європи (Італії, Франції, Іспанії, Португалії, Бельгії, Ірландії), у Центральній та Південній Америці та в США. Католицизм поширений і в соціалістичних країнах, особливо у Польщі, а також у Чехословаччині та Угорщині. В Радянському Союзі він поширений в основному в Литві, частково в Латвії, а також у західних областях Білорусії та України.

Католицизм, на відміну від інших напрямів у християнстві, має єдину церковну організацію, центр якої знаходиться у Ватікані — теократичному місті-державі на території Риму. На чолі католицької церкви стоїть папа, який обирається довічно. Йому підпорядковуються величезна армія духовенства та ряд чернечих орденів. Спираючись на них, католицька церква відіграє значну роль в ідеологічному та політичному житті буржуазного суспільства. У ряді країн католицизм впливає на політичне та суспільне життя через клерикальні політичні партії (наприклад, Християнсько-демократичну партію в Італії, Християнсько-демократичний союз у ФРН та ін.).

Католицькій церкві належать засоби масової інформації: радіо, телебачення, кіно, преса. Вона має університети, школи, лікарні та благодійницькі заклади. Все це дає можливість Ватікану впливати не тільки на віруючих, а й на різні сторони життя буржуазного суспільства в цілому.

Особливості католицького віровчення і культу

Віровчення католицизму, зберігаючи всі основні догмати християнства, дещо відмінне від православного. Так, у католицизмові прийнятий догмат про те, що дух святий сходить не тільки від бога-отця, а й від бога-сина. Саме ця розбіжність насамперед послужила у минулому формальним приводом для розколу християнства на православ'я та католицизм.

Католицизм вчить, що людина може розраховувати на «спасіння» своєї душі тільки завдяки допомозі церкви, яка має змогу передавати грішникам «надлишкові» добрі справи праведників. Звідси — практика продажу індульгенцій, спокутування гріхів за встановленою церквою таксою.

На початку XV ст. було прийнято вчення, згідно з яким душі померлих грішників начебто повинні напередодні вирішення своєї долі пройти через чистилище. «Очищення» від гріхів здійснюється за допомогою різних випробувань, а також «добрих справ» рідних і близьких покійного на користь церкви. Це вчення відіграє не тільки певну роль в ідейному впливові на віруючих, а й є джерелом значних прибутків церкви.

Католицьке віровчення грунтується крім Біблії ще й на «священному переказі». До нього, крім іншого, входять рішення соборів, судження пап, творіння «отців церкви». І Ватіканським собором у 1870 р. було прийнято догмат про папську непогрішимість у вирішенні питань віри. Разом з визнанням першості папи над усією християнською церквою католицизмові притаманні й інші канонічні відмінності від православ'я: безшлюбність (целібат), обов'язкова для всього духовенства, нерозривність церковного шлюбу і т. п. До рішень II Ватіканського собору хлібом та вином могло причащатися тільки духовенство (миряни лише хлібом). Тепер і ті й інші причащаються хлібом та вином. До останнього часу католицьке богослужіння велось латинською мовою. Тепер дозволено проводити богослужіння рідною мовою віруючих.

Свою духовну владу католицька церква протягом віків підтримувала засобами терору і насильства. Римські папи були ініціаторами переслідування «відьом». «Хрестові походи» відзначалися неймовірною жорстокістю. Одна з ганебних сторінок в історії католицизму — діяльність інквізиції, яка душила будь-який прояв вільної думки. Серед жертв інквізиції — Л. Ваніні,

Д. Бруно, Ян Гус, Жанна д'Арк. На рахунку інквізиторів сотні тисяч людських життів.

В епоху буржуазних перетворень католицизм протидіяв суспільному прогресу, підтримував найреакційніші політичні режими, кинувши усі сили на підтримку феодальної реакції.

Католицька опозиція соціальному прогресу досягла кульмінації у середині XIX ст. в «Силабусі» — «Переліковї найголовніших помилок нашого часу» (1864) та в рішеннях І Ватіканського собору (1869—1870). «Головні помилки» для церкви — це вимоги буржуазного лібералізму та демократизму, гасла свободи совісті та свободи преси, відокремлення церкви від держави та розвиток світської шкільної освіти. Головне звинувачення полягало в тому, що буржуазне суспільство вражене «чумою» соціалізму і комунізму. Саме їх церква піддала анафемі.

Католицизм недовго супротивився буржуазним перетворенням. Церква невдовзі пішла на союз з капіталом. Зміна соціально-політичного курсу церкви була пов'язана з діяльністю папи Льва XIII. Він обнародував енцикліку «Етерні патріс» (1879), в якій давалась оцінка сучасної культури, науки та філософії. Лев XIII поставив перед католицьким вченням завдання асиміляції досягнень буржуазної культури, філософії, досягнень сучасного природознавства. Енцикліка «Рерум новарум» (1891), була присвячена апології капіталізму і спрямована на те, щоб поставити католицизм на службу буржуазному суспільству.

Філософською доктриною католицизму, спираючись на яку церква здійснювала ідеологічну та організаційну перебудову стосовно капіталізму, став *неотомізм* (від імені середньовічного католицького теолога Фоми Аквінського — 1225—1274). У енцикліці «Етерні патріс» томізм було проголошено єдино правильною філософією, яка відповідає християнському віровченню. В XX ст. він набув великого поширення у всіх країнах, де були сильними позиції католицизму. У 1914 р. папа Пій X затвердив 24 тези, в яких було сформульовано незаперечність томізму і висунуто вимогу розглядати ці тези як священні істини. Неотомісти, не змінюючи суті вчення Фоми Аквінського, намагалися пристосувати його до сучасності. Найвизначнішими представниками неотомізму у 30—50-х роках були Ж. Марітен та Е. Жільсон.

Неотомісти дотримувалися середньовічного принципу: «Філософія — служниця богослов'я». Хоч, на відміну

від відвертого ірраціоналізму і містики, вони визнають роль розуму у пізнанні світу, однак їхній «раціоналізм» суворо обмежений богословською догмою та спрямований на софістичне виправдання релігійної віри раціональними аргументами.

Виходячи з вчення про так звану «аналогію буття» *, неотомісти намагаються використати філософський і науковий аналіз матеріального світу для «доказів» існування бога. Пій XII у 1951 р. виступив з промовою «Докази буття бога у світлі сучасної науки», в якій намагався використати дані сучасної фізики, а також деякі облудні ідеалістичні гіпотези (наприклад, теорію теплової смерті Всесвіту) для оновлення традиційних доказів буття бога, сформульованих Фомою Аквінським. Неотомісти визнають найвищим джерелом віровчення «божественне одкровення». Найважливіші догмати християнського віровчення (троїстість божества, боговтілення, воскресіння, вознесіння Ісуса Христа і т. п.), з їхньої точки зору, недоступні людському розуму і можуть бути пізнані лише завдяки одкровенню. Так виявляється облудність їхніх декларацій про «гармонію віри і розуму», неспроможність їхнього раціоналізму.

Деякі католицькі ідеологи розвивали і розвивають філософські концепції, відмінні від неотомізму. Серед них «неоавгустиніанство» **, «християнський екзистенціалізм», «тейярдизм» *** та ін.

Після Другого Ватіканського собору (1962—1965), на якому було взято напрям на оновлення католицизму, на осучаснення його, у католицькій філософії неотомізм втрачає колишнє значеня, посилюється *еклектизм* — запозичення ідей різних школ сучасної буржуазної філософії. Особливо активно розробляються проблеми філософської антропології, етики, культури. Католицька церква прагне відігравати керівну роль у духовному розвитку сучасного суспільства.

Католицизм у сучасному світі

В епоху імперіалізму і пролетарських революцій католицизм стає дедалі більше і більше завзятим захисником буржуазної дійсності, союзником імперіалістичної буржуазії.

* Згідно з цим вченням бог і світ, створений ним, хоч і виступають як різні сутності, але між ними є і певна схожість (аналогія).

** Від імені Августина (354—430 рр.), відомого християнського ідеолога.

*** Від імені Тейяра де Шардена (1881—1955), католицького теолога і філософа, який намагався з'єднати сучасні наукові концепції з християнським богослов'ям.

Маючи величезні багатства, католицька церква займається комерційними операціями. Ватікан вкладає свої капітали у найрізноманітніші галузі промисловості, у сферу обслуговування тощо. І хоч ця фінансова діяльність ведеться потайки, все ж досить очевидно, що нині католицька церква є великим власником і банкіром.

Аж до 60-х років соціальна доктрина церкви проголошувала без будь-яких застережень приватну власність непорушною, такою, що одна відповідає божественній волі. Нині, незважаючи на застереження про необхідність боротися проти зловживання приватною власністю, Ватікан, як і раніше, розглядає її як природне право кожного індивіда. За допомогою демагогічної критики окремих, надто явних, пороків капіталістичного суспільства церква намагається підпорядкувати своєму ідейному впливові трудящих, видає себе за захисника всіх знедолених. Класовій боротьбі протиставляється реакційна ідея «соціального примирення», класової гармонії.

Протягом першої половини XX ст. католицька церква виступала як провідна сила антикомунізму. Не задовольняючись спробами дискредитувати комунізм в очах віруючих, вона вдавалась до політичних акцій проти комунізму. Апофеозом цих акцій став спеціальний декрет, яким у 1949 р. Ватікан відлучив від церкви всіх, хто співчував комуністам.

Однак реакційна політика керівництва церкви почала відкрито суперечити життєвим інтересам величезних мас віруючих. Криза католицизму поглибилась. Ватікан змушений був зайняти більш реалістичні позиції в оцінці комунізму, у розв'язанні питання про війну та мир, а також з інших актуальних проблем сучасності. Він змушений був визнати необхідність мирного співіснування держав з різним соціально-політичним ладом.

З ініціативи папи Іоанна XXIII (1958—1963) відбувся II Ватіканський собор, який був покликаний вступити у «діалог» з сучасним світом і внести необхідні корективи у вчення, культ, організацію та політику церкви. Робота собору (1962—1965) відбувалася у гострій боротьбі між «традиціоналістами» та прихильниками оновлення церкви. Рішення, прийняті собором, спрямовані на спрощення богослужіння, пристосування його до національних звичаїв країн. Пом'якшується колишня відособленість духовенства. По суті, у рамках католицизму набув розвитку досить широкий реформаторський рух.

Одним з важливих моментів католицького «оновлення» стала політика Ватікану, спрямована на зближення

християнських церков. У 1965 р. на засіданні II Ватиканського собору було проголошено відмову від анафеми, якій у 1054 р. було піддано константинопольського патріарха.

Католицька церква активізує свою місіонерську діяльність, особливо в країнах «третього світу». Модернізуючи свою соціальну доктрину, відмовляючись від відкритої апології капіталізму на користь більш гнучкої тактики, церква розраховує зміцнити свої позиції.

В одному з найважливіших документів, що визначають соціальну програму сучасного католицизму, в енцикліці Павла VI «Популорум прогрессіо» («Прогрес народів», 1967) визнавалось, що багато народів країн, які розвиваються, перебувають у важкому становищі, що в світі існують бідність та злидні. Але, констатуючи факти, папа не робить послідовних висновків. У цілому ця енцикліка не виступає проти основ капіталістичного суспільства, навпаки, вона пропонує програму реформ, спрямованих на зміцнення соціальної системи, яка зжила себе.

Відмовившись від знавіснілого антикомунізму часів «холодної війни», керівництво католицької церкви шукає нові засоби протидії комунізму. Католицька критика марксизму набуває більш витончених форм.

З обранням на папський престол у 1979 р. колишнього польського кардинала К. Войтили, нинішнього папи Іоанна Павла II помітно активізувалася політична та ідеологічна діяльність Ватикану, його спроби зміцнити позиції церкви як у капіталістичних, так і у соціалістичних країнах.

Глибока диференціація в сучасному католицизмі спостерігається в розв'язанні найпекучіших суспільно-політичних проблем сучасності: ставленні до соціальної революції, національно-визвольної боротьби, сучасного наукового і технічного прогресу, війни і миру. Реакційним представникам політичного клерикалізму, що виступають з позицій войовничого антикомунізму, протистоїть рух «лівих католиків», які шукають у релігії відповідь на животрепетні проблеми сучасного суспільного прогресу. Інтереси широких мас віруючих йдуть врозріз з позиціями найвищої церковної ієрархії.

Католицизм в СРСР

На території СРСР послідовники католицизму проживають переважно у Литві, Латвії у західних областях України та Білорусії. Більшість католицького духовенства в СРСР лояльно ставиться до Радянської держави. Але одна справа — політична орієнтація церковнослужителів, а інша — власне релігійна ідеологія, її догмати, культ, який відправляють католики. Критика католицького віровчення, як і будь-якого іншого різновиду релігії, є важливим завданням ідеологічної роботи.

Вчення католицької церкви в СРСР модернізується в основному по двох напрямах: по лінії пристосування та «узгодження» з досягненнями сучасної науки і, найголовніше, по лінії пристосування до нових суспільно-політичних умов. Велику увагу духовенство приділяє етичним проблемам. Воно намагається представити католицизм як майже єдиний носій моралі і проповідує релігійні уявлення про смисл життя, обов'язок, щастя, добро і зло.

Реакційний характер ідеології католицизму в СРСР виявляється, зокрема, у тому, що вона живить і закріплює пережитки минулого, особливо націоналістичні передсуди. Церква всіляко використовує національні почуття віруючих. Католицьке духовенство, занепокоєне відходом віруючих від церкви, намагається всіма силами зміцнити релігійні настрої, посилити вплив на молодь.

Один з способів утримати віруючих під своїм впливом католицизм вбачає в дотриманні побутових традицій, пов'язаних з релігією. Паразитуючи на народних традиціях, церква намагається надати їм релігійного смислу, прагне з дитинства виховувати людину у дусі католицизму. Церква використовує також і слабку у ряді випадків роботу з впровадження у побут нових традицій, які більш повно відповідають соціалістичному побуту і національним особливостям того чи іншого народу. В цих умовах великого значення набуває діяльність громадських організацій з пропаганди нових традицій, пов'язаних зі значними подіями як у громадському, так і в особистому житті людини.

Здібності, таланти, найкращі моральні якості людей розкриваються дедалі глибше в міру звільнення їх від усіляких пережитків, в міру підвищення свідомості мас.

Протестантизм

Протестантизм — один з головних напрямів у християнстві поряд з православ'ям та католицизмом. Кількість його послідовників у різних країнах світу становить близько 200 млн. чоловік. Існує кілька десятків проте-

5 3–1208

стантських об'єднань та організацій. Протестантизм — найбільш гнучка і витончена форма християнства. Він значно далі від інших християнських напрямів пішов по шляху модернізму.

Виникнення та основні напрями протестантизму

Протестантизм виник у XVI ст. в епоху Реформації, яка за словами Ф. Енгельса, була першим актом буржуазної революції в Європі. Буржуазія повинна була вступити у боротьбу з римсько-католицькою церквою як духовною опорою феодального ладу. Ось чому «коли зміцніло бюргерство, на протилежність феодальному католицизмові розвинулась протестантська єресь...» [1]

Одним з засновників реформаційного руху у Німеччині був **Мартін Лютер** (1483—1546). У своїх 95 тезах, обнародуваних 31 жовтня 1517 р., Лютер виступив проти претензії папства і католицького духовенства контролювати віру і совість на правах посередників між людьми та богом. Він стверджував, що людина може врятувати душу тільки завдяки особистій вірі, яка безпосередньо дарується їй богом. Вчення Лютера про спасіння тільки за допомогою віри у спокутну жертву Христа стало одним з центральних догматичних устоїв протестантизму.

Під лозунгом відновлення принципів ранньохристиянської церкви було висунуто вимогу скасування відособленого стану священників, усунення чернецтва, римської курії, тобто всієї ієрархії, яка дорого коштує. Вимога дешевої церкви відповідала інтересам бюргерства. Разом з католицькою ієрархією було відкинуто і авторитет папських декретів та послань, рішень соборів («священний перéказ»). Єдиним авторитетом у питаннях віри було визнано «священе писання», право тлумачити яке надавалось кожному віруючому.

Реформаційний рух був соціально неоднорідним і незабаром поділився на два табори — бюргерсько-поміркований, що його очолював Лютер, та плебейсько-революційний, найвидатнішим представником якого був у Німеччині **Томас Мюнцер** (близько 1490—1525). Енгельс вказував, що вчення Мюнцера було спрямоване «проти всіх основних догматів не тільки католицизму, а й християнства взагалі». Справді, Мюнцер закликав шукати рай у земному житті, встановити тут царство боже, яке означало б «не що інше, як суспільний лад, у якому

[1] *Енгельс Ф.* Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 299.

більше не буде існувати ні класових відмінностей, ні приватної власності, ні відособленої державної влади, яка протистоїть членам суспільства і чужа їм». Лютерівську формулу «виправдання вірою» Мюнцер використав для обгрунтування соціально-політичної програми, яку Енгельс охарактеризував як фантастичне передбачення комунізму. Найвищою точкою реформаторського руху в Німеччині була Велика селянська війна 1525 р. Вона закінчилася поразкою повсталих та загибеллю Т. Мюнцера.

В умовах різкого загострення класових суперечностей Лютер виступив проти народного руху. Лютерівська реформація, яка санкціонувала князівське всевладдя як єдину опору «порядку» і можливості «християнської покори», перетворилась у знаряддя реакційних німецьких князів. Документом, що відобразив суть бюргерської реформи, стало «Аугсбургське віросповідання» (1530 р.).

У першій половині XVI ст. реформаторський рух почав швидко поширюватися і за межами Німеччини. Лютеранство утвердилося в Австрії, у скандінавських країнах, у Прибалтиці, окремі громади виникли у Польщі, Угорщині, Франції.

Тепер лютеранство є однією з найбільш впливових і численних протестантських церков. Загальна кількість його послідовників становить приблизно 75 млн. чоловік. Найсильніші позиції лютеранства в його традиційних центрах. В Європі це, наприклад, Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія. Одним з головних його центрів є США. Лютеранство в наші дні переживає глибоку кризу. Вона охоплює віровчення і соціально-політичну доктрину лютеранства.

На початку XVI століття виник ще один різновид реформаторського руху — **кальвінізм**. Він розвивався спочатку в Швейцарії, а потім в Нідерландах та Англії.

Реформація у Швейцарії, вождями якої були **Ульріх Цвінглі** (1484—1531) та **Жан Кальвін** (1509—1564), набагато послідовніше, ніж лютеранство, відображала буржуазну сутність широкого антифеодального руху.

Одним з головних догматів кальвінізму є вчення про «абсолютне приречення»: ще до «створення світу» бог начебто визначив долю людей, одним — рай, іншим — пекло, і ніякі зусилля людей, ніякі «добрі справи» не зможуть змінити вироку бога.

Хоч накреслення бога людям невідомі, вони можуть догадуватися про свою долю з того, як складається їхнє

земне життя: професійна діяльність кожного є «боже приречення», і великі успіхи у ній є ознакою обраності до спасіння. Буржуазне накопичення зводиться у ранг служіння богові. Характеризуючи кальвіністський аскетизм, Енгельс писав, що весь секрет його «полягає в *буржуазній бережливості»* [1].

З самого початку кальвінізмові були притаманні дріб'язкова регламентація особистого і громадського життя віруючих у дусі святенницької добропристойності, нетерпимість до будь-якого прояву інакодумства, яке жорстоко викоренялось.

Кальвінізм найрадикальніше реформував християнський культ і церковну організацію. Майже всі зовнішні атрибути католицького культу — ікони, облачення, свічки тощо — було скасовано. Основне місце у богослужінні зайняли читання та коментування Біблії, співи псалмів.

Тепер кальвінізм представлений у Швейцарії, Нідерландах, ФРН, Угорщині, Чехословаччині, США та ряді інших країн реформатськими церквами, в Англії та США — пресвітеріанськими і конгрегаціоналістськими.

Кальвінізм, зберігаючи догмати про абсолютне приречення, про загальну гріховність людей тощо, водночас дотримується позицій консерватизму у розв'язанні корінних соціально-політичних проблем сучасності. Він підкреслює всемогутність бога і нікчемність людини, між якими нездоланна прірва.

Реформація в Англії на відміну від інших європейських країн розпочалася з ініціативи правлячих верхів. У 1534 р. англійський парламент проголосив незалежність церкви від папи, а Генріха VIII її головою. Було закрито всі монастирі, а їхнє майно конфісковано на користь королівської скарбниці, проте католицькі догмати та обряди було збережено.

З часом вплив протестантизму на англійську церкву посилився, що призвело до розмежування її з католицизмом. У період правління Єлизавети I, коли англійський абсолютизм досяг вершини своєї могутності, парламент прийняв англіканський «символ віри». Так у ході реформації створилась англіканська церква, яка стала проміжною між католицизмом і протестантизмом. Вона і тепер є державною церквою Великобританії.

Однією з найбільш ранніх протестантських сект стали

[1] *Енгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 7, с. 360.

меноніти — послідовники вчення голландського проповідника Менно Сімонса. Вперше вони з'явились у 30-х роках XVI ст. в Нідерландах, а потім поширились у Німеччині, Польщі, Росії. Для менонітів характерні проповідь непротивленства, відмова від військової служби. Тепер меноніти живуть у США, Канаді, ФРН, країнах Латинської Америки. Їх налічується близько 0,5 млн. чоловік.

На початку XVII ст. в Нідерландах, а потім в Англії з'являються перші громади **баптистів.** Спочатку баптизм (назва походить від грец. baptidzein — хрестити) був релігійним відображенням соціальних прагнень радикальної частини дрібної буржуазії, що вимагала релігійної свободи, віротерпимості, відокремлення церкви від держави. Потім він еволюціонізував у напрямі пристосування віровчення і соціальних принципів до інтересів та потреб великої буржуазії. У 1639 р. утворилася перша баптистська громада в Північній Америці. З кінця XVIII ст. розпочинається бурхливий розвиток цієї протестантської течії, особливо в США, де складаються великі баптистські церкви. Тепер баптистські церкви у США, наприклад, Південна баптистська конвенція, Американська баптистська асоціація та інші, володіють великими коштами, тримають під впливом деякі університети, коледжі, медичні заклади і ведуть активну місіонерську діяльність у багатьох країнах світу. В США знаходиться і центр Всесвітнього союзу баптистів (виник у 1905 р.).

В наші дні баптистські організації діють у багатьох країнах Західної Європи, а також у країнах Азії, Африки, Південної Америки. Є вони і в соціалістичних країнах. Загальна кількість баптистів становить приблизно 33 млн. чоловік.

У 30—40 роках XVIII ст. в Англії виникла близька до англіканства релігійна течія, що дістала назву **методизм**. Засновники її, брати Уеслі, ставили за мету «поширення благочестя», пропаганду заходів, які начебто здатні зробити людину морально вдосконаленою. Ця течія швидко поширилась у самій Англії, а потім і за її межами, насамперед у Північній Америці, куди вона проникла у 60-х роках XVIII ст. Нині загальна кількість методистів становить 40 млн. чоловік. Дальша еволюція протестантизму привела до появи ряду нових протестантських сект.

У середині XVII ст. в Англії виникла секта **квакерів,** яка потім поширилась у США. За вченням квакерів істину слід шукати не у «священних книгах», а в людському

серці. Тому квакери цілком заперечують церковну ієрархію, нема в них і суворо регламентованого богослужіння. Вони визнають тільки особисту молитву, звернену до бога.

Будучи пацифістами, квакери заперечують насильство, війну, протестують проти військової повинності. У минулому вони не раз виступали проти рабства і работоргівлі, і тепер частина квакерських організацій бере активну участь у боротьбі проти расизму і в боротьбі за мир.

Секта **адвентистів** (від лат. adventus — пришестя) виникла в США в середині XIX ст. Основи її віровчення були розроблені В. Міллером, який ще у 30-х роках XIX ст. виступив з «доказами» близького пришестя Ісуса Христа; воно, за розрахунками Міллера, мало статися в 1843—1844 рр. Ідеї Міллера знайшли підтримку серед дрібних фермерів, торговців, ремісників, які страждали від стихійних сил капіталістичної економіки і сподівалися у царстві христовому здобути свою частку щастя. Пророцтва Міллера зазнали краху, проте рух адвентистів продовжував розвиватися. Один з його напрямів, який очолила Олена Уайт у 1863 р., оформився у церкву адвентистів сьомого дня (сьомий день тижня — субота — обов'язкове свято організації) зі своїм статутом, догматикою, централізованим керівництвом. Тепер адвентизм, включаючи всі його різновиди, являє собою впливову протестантську організацію, яка налічує понад 2 млн. членів, має великі капітали, тримає під контролем ряд медичних та благодійницьких закладів, веде активну місіонерську діяльність у багатьох країнах світу.

Секта **п'ятидесятників**, породжена соціальними суперечностями буржуазного суспільства епохи імперіалізму, виникла в США наприкінці XIX ст. У 1906—1907 рр. громади п'ятидесятників уже були крім США в Канаді, Англії, в ряді районів Південної Африки, скандінавських країнах.

Посилаючись на новозавітний міф про зішестя «святого духа» на апостолів у день свята п'ятидесятниці (п'ятидесятий день після пасхи), послідовники цього руху вважають, що кожний істинний віруючий може вступати у безпосередній контакт зі «святим духом» і одержувати від нього «видимі дари»: здатність до говоріння на іншомовах (глосолалія), до пророцтва, зцілення хворих і т. ін.

П'ятидесятники перенесли центр тяжіння на релігійну екстатику, на містичне спілкування людини з «духом святим». Саме завдяки цьому рух перетворився на знаряддя буржуазної спекуляції на релігійних почуттях віруючих, які прагнуть до забуття реальності, до втечі від життя.

П'ятидесятники не мають єдиного центру і поділяються на багато груп та напрямів. Найбільші з них знаходяться в США («Церква бога», «Асамблея бога», «Об'єднана п'ятидесятницька церква» та ін.). Прихильники цієї течії є також у Канаді, Південній Америці, в скандінавських країнах, а також у соціалістичних країнах.

Загальна кількість п'ятидесятників у світі, за даними Всесвітньої п'ятидесятницької конференції (Лондон, 1976 р.), становить 36 млн. чоловік.

У 70-х роках XIX ст. в США з'являється нова секта — **«свідки Єгови»**. Вона виникла як міжнародне Товариство дослідників Біблії. Зусиллями своїх духовних вождів Ч. Русселя, Дж. Рутерфорда, Н. Кнорра секта перетворилась у теократичну організацію — Товариство «свідків Єгови» з 1931 р.

Тепер «свідки Єгови» — велика міжнародна корпорація, яка має значні кошти, власні радіостанції, друкарні, що випускають великими тиражами і 165 мовами, у тому числі російською і українською, релігійну літературу. Секта проводить місіонерську роботу у багатьох країнах світу. Центр її знаходиться в Брукліні (район Нью-Йорку, США). У 1979 р. ця організація налічувала 2 млн. 357 тис. чоловік.

Ми спинились на деяких протестантських течіях, які відіграли більш чи менш помітну роль в еволюції цього християнського напряму. Якоюсь мірою ознайомлення з їхніми особливостями дає змогу зрозуміти загальну спрямованість еволюції протестантизму.

Ідеологія сучасного протестантизму

З переходом капіталізму в його останню, імперіалістичну стадію розвитку буржуазія намагається протиставити соціалізмові згуртований фронт всіх сил реакції. Клерикальним організаціям надається велике значення у «спасінні християнської культури Заходу» від «атеїстичного комунізму». Протестантизм у цих умовах змушений зайнятися пошуками нової ідеологічної програми.

Наприкінці XIX на початку XX ст. найвпливовішою у протестантизмі була так звана «ліберальна теологія» (Д. Гарнак, Е. Трельч). Можливість узгодити християнство з розумом та з науковим знанням вона вбачала в

тому, щоб відмовитися від буквального розуміння біблійських міфів, «чудес». Прихильники «ліберальної теології» допускали досить вільне алегоричне тлумачення Біблії, розглядаючи християнство як моральну у своїй сутності доктрину.

З протестантським теологічним модернізмом була зв'язана течія так званого «соціального християнства», або «соціального євангелізму», який висунув на перший план ідею «царства божого на землі». Намагаючись ідейно повести за собою робітничий рух, ідеологи протестантизму висунули гасло «християнського соціалізму», за яким приховувалась типово буржуазна програма: приватна власність проголошувалась недоторканою і на її основі пропонувалось «християнське примирення класів». По суті, як «царство боже на землі» виступав реформований капіталізм.

Перемога соціалістичної революції в Росії, що утвердила на землі новий суспільний лад, загальна криза, яка охопила капіталізм, привели до дуже істотних зрушень у протестантській теології, до розмежування різних за своєю політичною орієнтацією сил.

Суперечності та пороки капіталістичної системи, яка ввергла людство у пучину кровожерливої безглуздої світової бойні і породила фашизм, спричинили невір'я в те, що еволюція капіталізму приведе до встановлення «царства божого на землі». Серед протестантських теологів зростає потяг до старої християнської традиції, яка скептично ставиться до можливості суспільного прогресу, виходячи з ідеї гріховності людини та неможливості усунення з земного життя зла. На цьому соціальному грунті виникає у протестантській теології школа «нової ортодоксії», або «теології кризи», засновником якої став швейцарським теолог Карл Барт, а найвідомішими представниками поряд з ним — П. Тілліх, Е. Бруннер, Р. Нібур.

Основною керівною ідеєю цієї школи є думка про неможливість вирішення суперечностей людського існування. Суперечність між особистістю та буржуазним суспільством, яке у свідомості «маленької людини» постає чужим і ворожим їй світом, виражається К. Бартом у теологічній формі абсолютного протиставлення людини і бога, творіння і творця. Причини трагізму людського буття полягають, на думку Барта, у неможливості вирішити суперечність між абсолютною істиною бога та недосконаленістю гріховної за своєю природою людини. Людина не може не прагнути зрозуміти бога, але ці її

спроби марні: для людських почуттів і розуму бог назавжди залишиться незрозумілою таємницею. Ця парадоксальна ситуація залишає для людини тільки один шлях прилучення до бога — сліпу віру.

Притаманне «новій ортодоксії» ірраціональне сприйняття світу проявляється і у відмові від спроб раціонального обгрунтування і самої релігійної віри. Віра, на думку неоортодоксів, не є свідомим актом, вона завжди «дар божий», її істини не потребують доказів і їх не можна раціонально обгрунтувати. Біблейські міфи прихильники «нової ортодоксії» пропонують розглядати як спосіб передачі людині найглибших істин, які розкривають її ставлення до бога, а не як розповіді про справжні події. Християнство тому може бути «перекладеним» з мови Біблії на мову сучасної людини, «деміфологізованим».

У протестантській теології в післявоєнні роки набула поширення модерністська течія, відома під назвою «теології мертвого бога». Представники цієї течії (Д. Бонхоффер, Д. Робінсон, Г. Кокс та ін.) зайшли так далеко у спробах реформувати християнство, що навіть відмовилися від віри у потойбічного бога. Вони намагались звести християнство до моральних заповідей, передусім до заповіді «любові до ближнього». Вказані теологи трактують цю заповідь як вимогу активної участі християнства у боротьбі за соціальний прогрес. «Теологія мертвого бога» — найбільший показник розкладу християнства, його глибокої кризи на сучасному етапі. Водночас вона свідчить про намагання віруючих і навіть теологів використати християнство як засіб соціальних змін.

Тривалий період у протестантизмі соціальні питання теоретично не розроблялись. Становище змінилось у другій половині минулого століття з розвитком робітничого руху і появою марксизму. Невизначеність, розпливчастість, демагогічність соціального вчення протестантизму роблять його досить «еластичним», відкривають простори для маневру, дають змогу гнучко реагувати на ту чи іншу конкретну ситуацію, пристосовуватись до умов тієї чи іншої країни.

Не можна недооцінювати у сучасному протестантизмі позицій сил, які прагнуть використати вплив релігії для захисту капіталізму, підтримують імперіалістичну політику всередині своїх країн та на міжнародній арені. Але поряд з представниками реакційного політичного клерикалізму, який виступає під прапором войовничого

антикомунізму, у протестантизмі можна зустріти людей, що прагнуть знайти точки зіткнення християнства з комунізмом, знайти можливість примирення і об'єднання їх. Серед протестантських теологів, письменників, рядових віруючих чимало людей, які шукають реальних шляхів до кращого майбутнього. Вони співчувають комунізмові. З точки зору прихильників «комуністичного християнства» (Х. Джонсон в Англії, Е. Фукс в НДР та ін.) боротьбу за соціалізм і комунізм слід розглядати як особисту мету того, що становить найвищу мету і найвище завдання християнства. Звичайно, «комуністичне християнство» неспроможне у своїх намаганнях здійснити синтез наукового комунізму та соціально-етичних принципів християнства. Проте факт існування цієї течії свідчить про зростання впливу соціалізму і комунізму на ті верстви суспільства, які перебувають під впливом релігійної ідеології.

Протестантизм в СРСР

У Радянському Союзі є дві самостійні лютеранські церкви — естонська і латвійська, методистська церква, реформатська церква у західних областях України, церква євангельських християн-баптистів, протестантські секти адвентистів, п'ятидесятників, свідків Єгови та ін.

Намагаючись зберегти свій вплив на віруючих, протестантські церкви в СРСР здійснюють спроби пристосуватися до радянської дійсності, головний наголос у проповідницькій діяльності робиться на релігійне тлумачення моральних проблем. До нових форм діяльності протестантських церков можна віднести проведення спеціальних богослужінь, присвячених боротьбі за мир, зміцненню сім'ї, сумлінному ставленню до праці тощо.

Найактивнішими на території СРСР є організації баптистів, адвентистів, менонітів та ін. Серед них насамперед слід назвати **церкву євангельських християн-баптистів (ЄХБ)**, створену у 1944—1947 рр. в результаті об'єднання організації баптистів з євангельськими християнами та громадами п'ятидесятників (християнами євангельської віри і євангельськими християнами у дусі апостолів). Пізніше, у 1963 р. до об'єднання увійшла частина громад братських менонітів.

Баптизм було занесено у Росію німецькими колоністами у 60-х роках XIX ст. Основними районами його поширення спочатку були Південна Україна та Закавказзя. Хоч основну масу послідовників баптизму становили представники селянства та дрібнобуржуазних

верств міста і села, проте керівну роль у баптистській організації невдовзі захопили представники великого торгового і промислового капіталу.

Перші євангельські християни з'явились у Петербурзі в 70-х роках. У поширенні євангелізму активну роль відіграли представники багатих дворянських кіл. Тісний зв'язок керівників баптистів і євангелістів з великим капіталом визначив їхню реакційну політичну позицію у революції 1905 р., а також під час Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В міру зміцнення радянського ладу, під впливом успіхів соціалізму в СРСР маси віруючих баптистів і євангелістів зрозуміли, що Радянська влада є справді народною. Керівники баптистів і євангелістів, щоб не втратити повністю впливу на віруючих, повинні були зайняти лояльну позицію щодо Радянської влади.

Основою організації баптистів є громада віруючих, яку очолює пресвітер. Баптисти відкидають поділ віруючих на священників і мирян і проголошують принцип «загального священства». Діяльність громад на території республіки і області (або ряду областей) спрямовують старші пресвітери. Керівництво євангельськими християнами-баптистами здійснює Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). Церква євангельських християн-баптистів є членом Всесвітнього союзу баптистів.

Повноправними членами баптистських громад вважаються повнолітні віруючі, що прийняли водне хрещення (до нього допускаються тільки особи, які виявили релігійну переконаність).

Намагаючись подолати процес наростання кризових явищ, керівництво ВРЄХБ йде по шляху реформаторства та модернізації релігійної ідеології і діяльності, пристосування їх до умов соціалістичного суспільства. Це виявляється у прагненні зблизити соціально-моральні принципи комунізму і християнства, проголосити гармонію науки та релігії, підкреслити актуальність і значення християнського гуманізму в сучасних умовах.

Відсутність експлуатації і класової нерівності, атмосфера колективізму, трудової активності, характерні для радянського способу життя, патріотизм та інтернаціоналізм радянських людей — все це змусило баптистських ідеологів переглянути свої соціальні і етичні принципи, тлумачити їх у дусі моральних норм та принципів розвинутого соціалістичного суспільства. Вони звертаються до віруючих із закликами «любити іціну-

вати наше земне життя», засуджують тих, хто не виявляє патріотизму, любові до батьківщини, свого народу, намагається уникнути громадських обов'язків, вимагають «розумного ставлення до культурних досягнень суспільства». У той же час основне місце у проповідях відводиться оспівуванню «небесної вітчизни», «небесного Ханаана». Життя і страждання Ісуса Христа, його моральні заповіді — постійна тема баптистських проповідей. За вченням баптистів, тільки віра у спокутну жертву Ісуса Христа — «жива віра» — веде до спасіння.

Баптистський культ відрізняється відносною простотою. Баптисти, згідно з традиціями протестантизму, заперечують чернецтво, шанування ікон, хресне знамення, віру у святих. Богослужіння проводиться у молитовних будинках. Найважливіші обряди — хрещення, що здійснюється у природних водоймищах або у спеціальних великих ваннах у молитовних будинках («баптистеріях»), хлібопереломлення та рукоположення. Баптисти відзначають лише найбільші християнські свята, що пов'язані з іменем Ісуса Христа. Є у них і свої особливі свята — день жнив, день єдності.

Баптизм в СРСР не являє собою єдиної течії. Поза союзом євангельських християн-баптистів існують так звані «чисті баптисти», які не побажали об'єднатися з п'ятидесятниками.

Всередині союзу відбувається боротьба між п'ятидесятниками і баптистами. На початку 60-х років у церкві євангельських християн-баптистів стався розкол і відокремилася група так званих «ініціативників» (пізніше прихильників так званої ради церков ЄХБ), якій вдалося повести за собою частину віруючих. Прихильники цієї течії стоять на екстремістських позиціях, відмовляються від реєстрації релігійних громад, фальсифікують становище релігії та церкви в СРСР, виступають проти законодавства про релігійні культи. Вони намагаються проводити релігійну пропаганду за межами молитовних будинків, залучають до хрещення неповнолітніх, організують для них підпільні школи для навчання релігії, не зупиняються перед різними провокаційними та антигромадськими діями. Вони виховують зневагу до суспільних інтересів, збіднюють духовне життя і гасять духовні потреби віруючих, культивують містицизм, усунення від світу, культ страждань.

Значну кількість прихильників зберігає і адвентизм. Він з'явився в Росії у 80-х роках, спочатку серед селян та дрібної буржуазії в німецьких колоніях Таврійської

губернії та Донської області. Сюди він був занесений західними місіонерами, що прибули для євангелізації Росії. Звідси адвентизм проник в інші місця країни. Найбільш поширена течія адвентистів сьомого дня. Тепер в СРСР не існує єдиного керівного органу адвентистів, кожна громада — самостійна.

Віровчення адвентистів сьомого дня грунтується тільки на Біблії. Особлива увага зосереджується на «пророцьких книгах», головним чином на книзі пророка Даниїла та «Одкровенні Іоанна Богослова». Центральним пунктом адвентистського віровчення є віра у близьке друге пришестя Христа, кінець світу та встановлення тисячолітнього царства Христового.

Особливістю віровчення адвентистів є заперечення традиційного християнського уявлення про безсмертя душі. Душа, на думку адвентистів, смертна, як і тіло. Воскреслі для страшного суду душі грішників знищуються потім назавжди, душі ж праведників воскресають разом з тілом для вічного блаженства з Христом.

У сфері культу адвентисти заперечують більшість обрядів, зберігаючи з них лише хрещення та причастя, не шанують ікон, хреста, святих, визнають лише щонедільне свято суботи і день жнив в останню суботу вересня.

Крім адвентистів сьомого дня в СРСР є групи адвентистів-реформістів (у Молдавії, Казахстані, в західних областях України). Їхня діяльність має антигромадський характер і здійснюється нелегально. Адвентисти-реформісти саботують радянські закони, відмовляються служити в Радянській Армії і т. д.

Ще одна протестантська секта — організація менонітів. Перші послідовники цієї течії з'явилися в Росії в 80-х роках XVIII ст., коли царський уряд почав залучати до заселення окраїн держави німецьких колоністів.

Віровчення і культ менонітів мало чим відрізняються від баптистського. Члени менонітських громад — представники німецької національності. Менонітське вчення сприяє консервації національної відособленості і обмеженості, підігріває релігійно-націоналістичні пережитки, заважає інтернаціональному вихованню членів менонітських громад.

За роки Радянської влади вплив менонітів серед населення значно зменшився. Проте їхні громади функціонують у ряді місць (Казахстан, Оренбурзька, Омська області, Алтайський край та ін.) і тепер.

Поширені у нашії країні і п'ятидесятники, перша громада яких в Росії з'явилась у 1913 р. Головою її був

місіонер Н. П. Смородін. Його послідовники створили смородінський напрям п'ятидесятників (так звані «євангельські християни у дусі апостолів»). А у 1921 р. прибулий до Росії з США І. Воронаєв заснував інший напрям п'ятидесятників, названий його іменем «воронаєвці» (так звані «християни євангельської віри»).

Значна частина п'ятидесятників входить до складу ВРЄХБ або реєструється на автономних засадах. Інші діють нелегально, в основному на території України, Білорусії, Казахстану, Молдавії. Нелегально діє в умовах СРСР і секта свідків Єгови.

Секта ця має централізовану організацію, її члени дотримуються суворої дисципліни, підкоряючись Бруклінському центрові. Єговістських керівників називають слугами. Організація єговістів суворо конспірується. Зв'язок між групами здійснюється через спеціальних засекречених зв'язківців та кур'єрів.

Єговісти заперечують трійцю і традиційне вчення про пекло та рай. Вони визнають єдиного бога Єгову, а Христа вважають його сином і посланцем. Єговісти, подібно адвентистам, твердять, що душа не є безсмертною, а вмирає разом з тілом.

Єговісти також вважають, що воскресіння Христа було лише духовним, а не тілесним. На їхню думку, друге пришестя Христа на землю вже здійснилось у 1914 р., але воно було невидимим. Христос готує на землі останній і рішучий бій з сатаною. Після того як буде проведена підготовча робота, Єгова оголосить сатані священну війну — армагедон, у ході якої сатану та його прихильників — сатаністів — знищать, а єговістів врятують. Вчення про армагедон та встановлення «царства божого на землі» — центральний пункт єговістської пропаганди. Вони не раз призначали строки армагедону (останній на жовтень 1975 р.) і організовували галасливі пропагандистські кампанії. Незважаючи на провал своїх пророцтв, продовжують призначати нові строки.

Свідків Єгови відрізняє прагнення до активної місіонерської діяльності. Для пропаганди своїх ідей вони використовують різні свята (весілля, дні народження), а також похорони, до яких залучається багато людей. У своїй діяльності вони широко використовують кіно- та фотоматеріали, магнітофонні записи релігійних передач і т. д.

Ще не так давно Бруклінський центр закликав віруючих у соціалістичних країнах бойкотувати державні закони, відмовлятися від служби в армії, участі у виборах органів влади і т. д. Тепер вирішення цих питань передано на розсуд «особистої совісті» віруючих. Дослідження показують, що віруючі не так негативно, як раніше, ставляться до культурно-політичних заходів, перегляду кінофільмів, читання газет, відвідування зборів на підприємствах. Багато єговістів є членами профспілки, беруть участь у виборах органів Радянської влади, хоч ще бувають випадки відмови єговістської молоді від служби в армії.

* * *

Ми не торкались ряду інших, дрібніших протестантських течій, що зберігаються на території нашої країни, бо вони врешті-решт є різновидами розглянутих напрямів, проповідують ті самі ідеї, лише деякою мірою модифіковані. Всі ці напрями перебувають в умовах соціалістичного суспільства у стані глибокої кризи, зазнають розмиваючого впливу процесу секуляризації.

Іслам

Іслам * друга (після християнства) за кількістю своїх послідовників світова релігія. У світі налічується близько 750 млн. мусульман **. Вони становлять більшість населення у 38 державах Азії і Африки. Найбільша кількість прихильників ісламу проживає в Індонезії (123 млн., 90 % всього населення), Пакистані (72,2 млн., 97 %), Бангладеш (70,8 млн., 85 %), Індії (69,8 млн., 11,2 %), Туреччині (41 млн., 98 %), Єгипті (35,4 млн., 91 %), Ірані (34 млн., 98 %), Марокко (17,3 млн., 95 %), Судані (11,7 млн., 72 %), Іраку (11,2 млн., 93 %) і т. д. Є мусульмани і в країнах соціалістичної системи: Болгарії, Румунії, СРСР та ін.

Особливості віровчення ісламу

Іслам виник у VII ст. н. е. на Аравійському півострові. Це був час розкладу первіснообщинного ладу та виникнення класового суспільства в арабів. Процес зміни суспільно-економічних формацій супроводжувався політичним об'єднанням розрізнених племен і створенням арабської державності.

---

* Іслам — у перекладі з араб. покірність.

** Мусульмани — від араб. «муслім» — покірний (у значенні покірний волі Аллаха).

До виникнення ісламу араби проживали окремими племенами, кожне з яких мало свого бога (політеїзм). З розкладом первіснообщинного ладу і переходом до класового суспільства виникає ідея єдиного бога, яка сприяла об'єднанню розрізнених племен в одну державу. Єдиним богом було проголошено Аллаха * — бога племені курейшитів, яке відігравало значну роль у створенні арабської державності. Іменем Аллаха мусульманська релігія освятила соціальні устої класового антагоністичного суспільства. Іслам, проголосивши покірність найважливішою якістю людини, відверто заявив, що кожний мусульманин повинен коритися богові, його пророкові Мухаммеду та земним властям.

Іслам, який закріпив і узаконив єдинобожжя, став ідеологічним відображенням соціально-економічних процесів, які відбувались в Аравії у період переходу від первіснообщинного до класового суспільства. Енгельс у роботі «Людвіг Феєрбах і кінець класичної німецької філософії» відзначав, що в ісламі загальний історичний рух прийняв релігійне забарвлення.

Богослови пов'язують виникнення мусульманської релігії з діяльністю пророка Мухаммеда **, життя й особистість якого оповиті різними релігійними легендами.

Мухаммед був арабським релігійним і політичним діячем, який відіграв значну роль у виникненні та поширенні ісламу. У мусульманській релігії він вважається найвидатнішим пророком, другою особою після бога. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммед пророк його»,— проголошується в ісламі.

Згідно з богословськими джерелами, Мухаммед походив з племені курейшитів, рано став сиротою, був пастухом, потім одружився з багатою вдовою і став купцем. Близько 610 р. виступив з проповіддю нової релігії, яку пізніше назвав «ісламом». У своїх виступах Мухаммед закликав до нової віри, яка грунтувалася на визнанні єдиного бога Аллаха і закріпила устої класового антагоністичного суспільства. Намагаючись завоювати довір'я народу, він водночас говорив про братерство віруючих, необхідність дотримання простих норм моралі, обмеження лихварства, подання багатими благодійної допомоги неімущим.

Курейшитська верхівка спочатку вороже поставилась до діяльності Мухаммеда, і йому в 622 р. довелося

* Аллах — від араб. «іллах» — божество.
** Мухаммед (570—632 рр.) — у перекладі з араб. «прославлений».

втекти з Мекки до м. Ятриб, названого пізніше Медіналь-Набі, тобто містом пророка. 622 рік увійшов в історію як основна дата ісламу (хіджра), і з нього починається мусульманський календар.

У Медіні Мухаммед очолив мусульманську громаду, в яку люди об'єдналися не за кровною спорідненістю, а за релігійною ознакою. Мусульмани вважали його «посланцем божим», і він користувався необмеженою владою серед віруючих. У результаті жорстоких воєн Мухаммед змусив Мекку визнати іслам, що було вирішальним фактором для утвердження і поширення мусульманської релігії в Аравії. Помер він у 632 р. і похований у Медіні.

За переказами, бог обрав Мухаммеда для того, щоб передати людям зміст Корану — священної книги, яка знаходиться на небі під престолом Аллаха. У ній втілюється божественна мудрість, вказано «прямий шлях», яким повинні йти віруючі, щоб досягти вічного блаженства. Тому Мухаммед є обранцем божим, представником Аллаха на землі, і його судження та вчинки є еталоном поведінки для кожного мусульманина.

Основні положення Ісламу викладено у Корані — першій і головній книзі мусульманської релігії, яка містить релігійні і правові, моральні та побутові правила, свідчення, зібрані у VII ст. нашої ери. Редагування книги, зроблене при халіфі Османі, вважається канонічним.

Османівський список Корана складається з 114 сур (глав), які вміщують 6225 аятів (віршів). Написано книгу стародавньою арабською мовою, яка (подібно до церковнослов'янської мови) тепер не вживається. Розуміння її тексту утруднюється і тим, що в ній зустрічаються запозичення з давньоєврейської, грецької, перської мов, діалектизми. У багатьох місцях Корана описуються різні факти і події далекого минулого, незрозумілі сучасному читачеві. Читання та розуміння книги потребує спеціальної підготовки, тому рядовий віруючий не розуміє справжнього змісту Корана. Як показали соціологічні дослідження, у Дагестані читати Коран можуть лише 8,6 % віруючих, у Казані — 19 % віруючих чоловіків і 13 % віруючих жінок.

Це дає змогу мусульманському духовенству по-своєму тлумачити вірші Корана. Наприклад, у роки громадянської війни мулли повчали мусульман, що підтримка Радянської влади не угодна богу. При цьому вони посилались на 10 аят 85 сури Корана, де говориться, що

людям, які знущаються над віруючими, місце лише в пеклі.

Головним персонажем у Корані виступає бог Аллах, і кожна сура починається з його вихваляння «в ім'я бога, милостивого, милосердного...» Бога змальовано як всемогутню істоту, від якої нічого не можна приховати. Все у світі відбувається з волі Аллаха, жоден листок з дерева не впаде без його відома. Бог — творець всього сущого: і природи, і людини. Коран звеличує бога і посилено третирує та ганьбить людину. В ісламі людина трактується як слабка, безпорадна істота, не здатна за своєю природою правильно побудувати своє земне життя. Придушуючи творчу активність людини, мусульманська релігія твердить, що жодна душа не знає, що з нею буде завтра, в якій землі вона помре. Коран забороняє мусульманину говорити про що-небудь, не додавши «якщо хоче бог». Людей, які відступають від вказівок бога, мусульманська релігія засуджує на вічні пекельні муки. Людям, які сліпо дотримуються заповідей ісламу, уготоване місце в раю. Священна книга називає людину малодушною, квапливою, невдячною, впертою, своєкорисливою істотою. Бог засуджує людину за прив'язаність до земних благ та насолод, за вільнодумство. Словом, у мусульманській релігії людина видається за посуд, наповнений багатьма вадами. Характерно, що в останньому аяті заключної сури Корана вміщується заклик до кожного віруючого шукати захисту від людей у бога. Єдина доля людини — це покірність божій волі, сліпе додержання долі, визначеної з неба. К. Маркс писав, що фаталізм становить основу мусульманства [1]. Ідея приречення проходить через усе мусульманське віровчення. Волею бога пояснюються соціальна нерівноправність, експлуататорські порядки класового антагоністичного суспільства.

З вчення ісламу про приреченість випливає, що відданість богові повинна виступати головним принципом поведінки мусульманина. Вона виражається в обов'язковому виконанні п'яти основних вимог (настанов) ісламу.

1. Безумовна віра в єдиного бога Аллаха і визнання Мухаммеда його посланцем. Віра в бога і пророка має проявлятися у богоугодній поведінці, тобто відповідати всім заповідям мусульманської релігії. Будь-яке пору-

[1] Див.: *Маркс К.* Питання про війну.— Фінансові справи.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 9, с. 409.

шення цих заповідей розглядається як найтяжчий злочин перед богом і суворо карається. З безумовною вірою мусульман в єдиного бога Аллаха пов'язана віра у неминучий кінець світу та загробне життя.

З вчення про приреченість випливає, що людина не відповідає за свою поведінку, бо всі її вчинки здійснюються за волею Аллаха. Отже, не можна вимагати від мусульманина юридичної і моральної відповідальності за свою поведінку. Проте в умовах експлуататорського суспільства гнобителі створили спеціальні державні органи для захисту класових інтересів, покликані душити виступи трудящих проти існуючих порядків.

Для виправдання цього в ісламі розроблено теорію про те, що всі добрі вчинки людей здійснюються за божою волею, а всі злі — за власною волею людини. При цьому мусульманські богослови спираються на аяти Корана, де разом з ідеєю приреченості міститься вимога відповідальності людини за свою поведінку. Не зважаючи на суперечливість цих положень, мусульманське духовенство, захищаючи інтереси експлуататорів, залежно від конкретних цілей і користувалось вченням про приреченість, і притягало віруючих до шаріатського суду за різні вчинки. Передові мислителі виступали з різкою критикою реакційності і суперечливості вчення ісламу про приреченість. Видатний філософ і поет XI—XII ст. Омар Хайям, звертаючись до бога, писав:

Коли ти для мене зліпив із глини плоть,
Ти знав, що пристрастей своїх мені не побороть.
Чи не ти тому провина, що життя моє гріховне?
Скажи, за що ж горіть мені у пеклі, мій господь? [1]

Ідея покірності розроблена у мусульманській релігії дуже докладно і пронизує усі моральні повчання ісламу. Віруючий повинен підкорятися богові, пророку Мухаммеду, земним властям. Крім того, жінка повинна підкорятися своєму другому богові — чоловіку, діти — волі батьків. Лише в одному випадку іслам дозволяє дітям порушувати волю батьків: коли батьки настроюють їх проти мусульманської релігії. У цій деталі яскраво відображено суть релігійного світогляду, тобто виставляння відданості богові і релігії як головного обов'язку віруючого.

2. Щоденна п'ятиразова молитва (намаз). День мусульманина починається з намазу, супроводжується ним

[1] *Омар Хайям.* Рубаи. М., 1961, с. 73.

і закінчується читанням молитви. Намаз введено до ісламу з тією метою, щоб віруючі ні на хвилину не забували бога. У результаті постійного читання намазу релігійна отрута дедалі більше і більше отруює віруючого, відволікаючи його від активного ставлення до земних справ, суспільства, праці. Підраховано, що на читання намазу віруючий витрачає в середньому по 6 годин на день, тобто. 180 годин на місяць, 2160 годин на рік. На цьому прикладі видно, як релігія відриває людину від дійсності, змушуючи її витрачати значний час на виконання релігійних обрядів. Перед кожною молитвою мусульманин повинен здійснювати ритуальне обмивання. Сучасне духовенство посилено пропагує думку про позитивне санітарно-гігієнічне значення намазу та ісламу в цілому. Теза про гігієнічну цінність ісламу, яка висувається богословами і віруючими на захист корисності і необхідності релігії, досить легко спростовується докорінним поліпшенням гігієнічних та санітарних умов життя східних народів у соціалістичному, атеїстичному суспільстві. Санітарна культура — одне з найбільших досягнень соціалізму, найважливішою функцією якого є охорона здоров'я трудящих.

3. Сплачування віруючими податку (закяту). Спочатку він призначався на користь неімущих та воюючих в ім'я ісламу, але фактично перетворився у джерело прибутку мусульманського духовенства. Закят становив одну сорокову частину доходів людей з матеріальним мінімумом.

Ідея допомоги неімущим з боку багатих покликана приховати класові суперечності в антагоністичному суспільстві і створити видимість піклування експлуататорів про трудящих. Окремі сучасні богослови посилаються на закят як на елемент комунізму в ісламі, покликаний зрівняти майнове становище людей і встановити між ними стосунки братерства та дружби. Мусульманська релігія намагається довести, що вона відображує інтереси простих людей, турбується про їхнє матеріальне становище. Насправді закят аж ніяк не зрівнює майнове становище людей у класовому суспільстві, а виступає подачкою, милостинею, яка підкреслює злиденність трудящих.

Разом із закятом в ісламі існують добровільні пожертвування (садака), що також розглядаються як богоугодна справа, засіб загладити гріховні дії. У країнах, де церква відокремлена від держави, ніякого узаконеного податку бути не може, і добровільна милостиня є

одним з головних джерел прибутків духовенства, матеріальною основою релігії.

4. Додержання посту (урази). Протягом дев'ятого місяця за місячним календарем мусульманин з світанку до темряви не має права ні їсти, ні пити. Умови посту найсуворіші — не можна вживати ліки, митися у лазні, курити і т. д.

В уразі відобразився звичай стародавніх арабів утримуватися вдень від того, щоб їсти і пити, що було пов'язане з їхнім кочовим способом життя в умовах пекучої пустелі (каравани вдень відпочивали, а вночі рушали в дорогу).

За богословськими твердженнями, піст — це вияв вдячності віруючих за Коран, і мусульмани в цей період посиленно читають священну книгу. Місяць посту — це час активної пропаганди релігійних ідей і виховання мусульман у дусі безумовної покірності богу та його заповідям. Шкідливість урази не тільки в цьому. Піст протягом місяця різко ламає звичний режим життя, і негативно позначається на здоров'ї людей: веде до ослаблення організму і зниження працездатності.

Піст суперечить способу життя радянської людини. Тому мусульманське духовенство у своїх настановах (фетвах) останніх років зняло обов'язкову вимогу урази з людей, які працюють та вчаться. Проте найбільш фанатичні віруючі і тепер намагаються виконувати всі умови посту.

5. Паломництво у Мекку (хадж). Паломництво у Мекку в минулому символізувало факт сприйняття ісламу навколишніми племенами. Пізніше воно стало обов'язком кожного віруючого. У ранньому ісламі хадж був можливий, бо сфера його поширення була обмежено. З перетворенням ісламу у світову релігію не кожний віруючий міг здійснювати паломництво у Мекку через географічні та політичні кордони, які відділяють Саудівську Аравію від інших країн, де проживають мусульмани. Проте і досі релігійний фанатизм змушує віруючих здійснювати хадж. Мусульманин, який побував у Мецці, здобуває ореол святості, пошану і повагу тих, хто його оточує, чим в його очах окуплюються труднощі паломництва. Прибутки від паломників становлять значну частину бюджету Саудівської Аравії, на них наживаються різні підприємці.

В нашій країні мусульманське духовенство не закликає віруючих здійснювати хадж. Проте воно використовує ідею хаджу для пропаганди релігії, твердячи, що

богоугодна поведінка мусульманина зараховується йому як паломництво до Мекки.

Відданість єдиному богу Аллаху і ісламу повинна також проявлятися у нетерпимості мусульман до людей, що вірять в інших богів. В ісламі розвинуто вчення про поділ всіх людей на правовірних (мусульман) і невірних (людей інших віросповідань). К. Маркс писав: «Коран і основане на ньому мусульманське законодавство зводять географію і етнографію різних народів до простої і зручної формули поділу їх на дві країни і дві нації: правовірних і невірних. Невірний — це «харбі», ворог» [1].

Священна боротьба з «невірними» проповідується ісламом як прямий обов'язок кожного мусульманина. Душі воїнів, вбитих у священній війні, твердиться у Корані, потрапляють безпосередньо до раю. Коран пропагує виключність мусульман, називає їх «найкращим з народів, які виникли серед людей». Тому вони не повинні вступати з людьми іншої релігії ні у дружні, ні в родинні стосунки.

Пропаганда міжрелігійної ворожнечі поєднується в ісламі з ученням про братерство всіх мусульман. Мусульманська релігія вчить, що віруючі є братами один одному і між ними повинні підтримуватися стосунки миру та злагоди. Ідея братерства всіх мусульман проводиться в ісламі на фоні утвердження непорушності, вічності соціального нерівноправ'я, що підкреслює її реакційний характер. Проповідь братерства віруючих спрямована на пропаганду класового миру в антагоністичному суспільстві.

Утверджуючи соціальні і моральні устої класового суспільства, мусульманська релігія освячує нерівноправне становище жінки. Згідно з шаріатом, у світі є один бог, але для жінки є і другий бог — її чоловік. Іслам юридично і морально принижує жінку, розглядаючи її як неповноцінну істоту, яку бог створив спеціально для того, щоб вона існувала для чоловіка. У шаріаті розроблено зведення норм сімейного життя мусульман, яке закріпило повне безправ'я жінки (багатоженство, насильне видання заміж, затворницький спосіб життя тощо).

---

[1] *Маркс К.* Оголошення війни.— До історії виникнення східного питання.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 10, с. 157.

Основні течії в ісламі

Основними течіями в мусульманській релігії є сунізм * та шиїзм **. Більшість мусульман дотримуються сунізму (приблизно 90 %). Шиїти переважають в Ірані, Іраку та Йємені. Прихильники шиїзму є і в Радянському Союзі: в Азербайджані та Таджикистані.

Розпад ісламу на дві великі течії стався у ранньому мусульманстві внаслідок політичної боротьби за престол халіфа. Причиною розбіжностей між ними було питання про спосіб призначення голови мусульманської громади — халіфа. Суніти стояли за його виборність, шиїти — за спадковість титулу. Суніти визнавали законність влади перших чотирьох халіфів і оточили їхні імена ореолом святості. Шиїти ж вважали, що єдиним законним головою мусульман був четвертий халіф Алі і право на владу мають тільки його нащадки — імами. У шиїзмі культ халіфа Алі суперничає з культом Мухаммеда. Важливим елементом у вченні шиїтів є віра у дванадцятого «прихованого» імама, який таємниче зник наприкінці IX ст. і повинен повернутися і встановити на землі справедливість. Шиїти поклоняються цьому імаму, вважаючи його «махді» (тобто месією). У шиїзмі значно поширений культ мучеників, особливо великомученика Хусейна, в пам'ять якого здійснюється церемонія «шахсей — вахсей», що супроводжується бузувірськими самокатуваннями віруючих.

Відмінність між сунітами та шиїтами проявляється також у ставленні до Корана та Суни. Суна являє собою збірник коротких розповідей — хадисів про діяння пророка Мухаммеда та його вислови. Для сунітів Суна є найважливішим додатком до Корана. Шиїти ж визнають тільки ті хадиси, які релігійна традиція приписує Алі та його нащадкам.

Реакційні сили, зокрема в США, намагаються використати відмінність між сунітами і шиїтами для різних релігійних та етнічних суперечностей як всередині ісламських країн, так і між ними. Наприклад, іранська революція трактується ними як прояв «шиїтського екстремізму», спрямованого проти сунітів. Ця політика відіграла певну роль у розв'язанні війни між Іраном та Іраком у 1980 р.

Крім вказаних основних напрямів в ісламі є ряд сект, які відображають інтереси різних соціально-політичних груп (ісмаїліти, бехаїзм та ін.).

---

* Суна (араб.) — спосіб дії.
** Шиїзм — від араб. шиа — угруповання.

Сучасний іслам Іслам значною мірою впливає на суспільно-політичне життя тих народів Азії та Африки, де він став панівною релігією. Мусульманська релігія глибоко проникла в свідомість населення цих країн. Тепер у багатьох ісламських державах відбувається складний процес некапіталістичного розвитку з орієнтацією на соціалізм. Водночас деякі африканські та азіатські країни об'єднуються в політичні союзи та блоки, що знаходить своє ідейне відображення у гаслах типу «панісламізму» і «панарабізму». В. І. Ленін у тезах до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу відзначав «необхідність боротьби з панісламізмом і подібними течіями, які намагаються з'єднати визвольний рух проти європейського і американського імперіалізму із зміцненням позиції ханів, поміщиків, мулл і т. п.» [1].

Спробою з'єднання визвольного руху проти імперіалізму з основними принципами мусульманської релігії є ідеологія «ісламського соціалізму». Його представники твердять, що мусульманські країни повинні будувати свій, «ісламський соціалізм», який начебто органічно поєднує ідеї соціалізму з Кораном. Прихильники «ісламського соціалізму» часом протиставляють своє вчення «безбожній» ідеології наукового комунізму, що об'єктивно може привести до переходу на антикомуністичні позиції.

Пошуками третього шляху розвитку характеризується соціально-політичне становище в сучасному Ірані. Хомейні та його прихильники взяли курс на створення «ісламського суспільства справедливості», яке має відрізнятися як від капіталістичного, так і соціалістичного ладу. Вони проголошують себе прихильниками відродження ісламських (шиїтських) моральних і культурних цінностей, викладених у Корані, Хадисах та інших мусульманських джерелах. Аналіз висловлювань Хомейні та його прихильників свідчить про те, що в них іслам набирає модернізованого, в основному дрібнобуржуазного трактування. Ідеї Хомейні про ісламський спосіб життя, про соціальну справеливість, про побудову «суспільства гармонії», яке відродить ісламські чесноти і мораль, багато в чому мають утопічний характер, а в ряді випадків відверто консервативні. З іншого боку, треба зазначити, що неоісламські політики виступають

[1] *Ленін В. І.* Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 158.

за продовження соціальної революції в Ірані, яка має антиімперіалістичний характер і спрямована на визволення країни з-під ярма світового колоніалізму.

Марксизм-ленінізм вимагає діалектичного, конкретно-історичного підходу до аналізу політичної ролі релігії. При загальній негативній оцінці соціальної суті та політичних функцій релігії марксизм не виключає того, що за певних конкретно-історичних умов вона об'єктивно може служити прогресивним цілям. Історія знає немало прикладів, коли релігійні положення використовувалися як форма протесту проти національного чи соціального гноблення. У статті «Проект програми нашої партії» В. І. Ленін зазначав, що виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам на певній стадії їхнього розвитку [1].

Зокрема, мільйонам знедолених і пригноблених мусульман імпонують ідеї ісламу про рівність одновірців, необхідність утримуватися від надмірного вживання спиртного та додержуватися простих норм моралі, осуд крадіжок, лихварства. У свідомості неосвічених і малоосвічених трудящих, яким важко розібратися у справжніх причинах соціальних явищ, імперіалісти і колоніалісти передусім виступають гонителями ісламу, «невірними», з якими мусульманин повинен вести священну війну. Ці положення ісламу прогресивні сили використовують для підтримки національно-визвольного руху і виступів проти антинародних диктатур та соціальної нерівності.

З іншого боку, іслам вміло використовували у минулому і використовують тепер реакційні сили, розпалюючи національну та релігійну ворожнечу між народами. У наш час імперіалістичні кола, деякі монархічні режими на Близькому та Середньому Сході активно використовують реакційну організацію «братів-мусульман», діяльність якої має антикомуністичний та антирадянський характер. Це широко розгалужена організація, яка діє майже в усіх мусульманських країнах. В умовах, таємничості вона провокує міжусобні війни, прикордонні конфлікти, поширює провокаційні чутки, здійснює вбивства потайки. Велику ставку на «братів-мусульман» реакційні сили роблять в організації антиурядової діяльності в Афганістані, Ірані, Сірії, Іраку, Алжирі, Лівії та інших країнах. Під прапором захисту інтересів релігії і віру-

[1] Див.: *Ленін В. І.* Проект програми нашої партії.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 219.

чих «брати-мусульмани» активно виступають проти прогресивних сил.

Тепер на Заході багато пишуть про «неоісламізм», «ісламську революцію» тощо, підкреслюючи цими поняттями значну роль, яку відіграє мусульманська релігія в національно-визвольному русі народів Сходу. Своєрідність цього руху полягає в тому, що релігійне забарвлення притягує до нього народні маси. Великий вплив ісламу та релігійних кіл у соціальних рухах східних народів пояснюється значною мірою відсутністю впливових політичних сил, здатних очолити загальнонародну боротьбу. Проте намагання окремих лідерів «неоісламізму» вирішувати сучасні політичні проблеми за допомогою середньовічних догматів, реалізувати їх тепер і перенести у майбутнє не сприяють інтересам прогресивного розвитку східних народів, який не сумісний з феодалізмом, деспотизмом і обскурантизмом.

Аналіз політичної ролі мусульманської релігії у сучасному світі вимагає вдумливого, діалектичного підходу. Прикладом такого аналізу є оцінка місця і ролі ісламу в національно-визвольному русі, яка дається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії: «Ми, комуністи, з повагою ставимося до релігійних переконань людей, які сповідують іслам, як і інші релігії. Головне в тому, які цілі ставлять собі сили, що проголошують ті чи інші лозунги. Під прапором ісламу може розгортатись визвольна боротьба. Про це свідчить досвід історії, в тому числі й зовсім недавній. Але він же говорить, що ісламськими лозунгами оперує і реакція, яка піднімає контрреволюційні заколоти. Вся справа, отже, в тому, яким є реальний зміст того чи іншого руху» [1].

Соціальна суть політичних рухів сучасності, що розгортаються під прапором ісламу, потребує ретельного аналізу. Розвиток капіталізму у східних країнах пов'язаний з розоренням патріархально-селянських дрібних власників, активізацією дрібної буржуазії, процесами урбанізації. Напівпролетарські дрібнобуржуазні елементи та середні верстви стали соціальною основою політичних рухів під патріархально-релігійними прапорами і починають брати участь в антиімперіалістичній боротьбі.

Прогресивні сили сучасності зацікавлені у тому, щоб іслам не був монополізований реакцією, а використовувався для боротьби з імперіалізмом.

---

[1] Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 15.

Іслам в СРСР За кількістю своїх прихильників іслам є другою релігією в СРСР (після православ'я). Район традиційного поширення ісламу охоплює значну територію нашої країни — Середню Азію, Північний Кавказ, Поволжя, Урал, частину Центру. Мусульманська релігія пустила глибокі корені в життя східних народів. Крім того, іслам справляв величезний вплив на правові, моральні, сімейні відносини людей, їхній повсякденний побут. У східних народів тісно переплелися релігійне і національне, і до цього часу частина невіруючих людей виконує окремі релігійні вимоги, помилково сприймаючи їх за національні традиції, звичаї. У літературі справедливо зазначається, що пережитки ісламу дуже живучі, стійкі порівняно з іншими релігіями.

Важке економічне і соціальне становище, неписьменність, духовна пригнобленість, які супроводжуються інтенсивною релігійною пропагандою, призвели до глибокого проникнення ісламу в свідомість та поведінку східних народів Росії. До революції іслам для мусульманина був вченням, що визначало все його життя, а мечеть на чолі з імамом була земним суддею всіх його вчинків. Усі події він розглядав крізь призму релігії.

У «Зошитах з імперіалізму» В. І. Ленін робить велику виписку з твору Отто Гетча «Російський Туркестан і тенденції сучасної російської колоніальної політики», в якому останній відмічає велику активність татарського мусульманського духовенства. «...У казанських татар на 150 чоловік припадає тепер 1 мечеть і 1 мулла,— вказує О. Гетч,— у росіян та інородців того ж району 1 священник припадає тільки на 1500 душ» [1].

Як наслідок багатовікового панування ісламу у східних народів збереглися численні пережитки мусульманської релігії. Боротьба з ними потребує глибокого розуміння специфіки історичного розвитку цих народів, врахування національної своєрідності, способу життя, побуту, традицій, аналізу причин і особливостей прояву пережитків мусульманської релігії.

Конкретне вивчення ісламу свідчить про те, що в сучасних умовах у мусульманській релігії відбуваються серйозні зміни. «Релігії,— говорив А. Франс,— подібно хамелеонам, фарбуються у колір грунту, на якому вони живуть».

---

[1] *Ленін В. І.* Зошити з імперіалізму.— Повне зібр. творів, т. 28, с. 506.

У результаті здійснення ленінської національної політики у нашій країні ліквідована колишня відсталість народів Сходу, забезпечена юридична та фактична рівність всіх націй і народностей [1].

В СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. «Це — суспільство зрілих соціалістичних суспільних відносин, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалася нова історична спільність людей — радянський народ» [2]. В статті 34 Конституції спеціально підкреслюється рівність громадян СРСР перед законом незалежно від їхньої расової і національної належності та ставлення до релігії.

В цих умовах мусульманське духовенство, борючись за збереження свого впливу на віруючих, намагається внести у релігійну ідеологію та культ необхідні зміни, «узгодити» релігійні догми з умовами сьогоднішнього дня, способом життя радянської людини. У модернізації ісламу виразно спостерігаються дві лінії.

1. Відмова від найбільш віджилих, застарілих вимог ісламу, які відверто виражають соціальні інтереси експлуататорів і міфологічні уявлення про природу та суспільство. Мусульманське духовенство у нашій країні звільняє віруючих від цілого ряду обов'язків, узаконених ісламом: від принесення обов'язкової жертви у свято курбан-байрам, від хаджу, дотримання посту урази людьми, які працюють на виробництві, вчаться і т. д. Пристосовуючись до радянської дійсності, модернізуючи віровчення та культ, мусульманське духовенство, проте, не відмовляється від основних вимог ісламу: віри в Аллаха та його пророка Мухаммеда, покірності божій волі, віри у долю, у потойбічний світ, які становлять сутність релігійного світорозуміння.

2. Спроби зближення мусульманської ідеології з комуністичною ідеологією, особливо моральних повчань ісламу з комуністичною мораллю. Аналіз проповідницької діяльності мусульманського духовенства за останні роки показує, що служителі ісламу навіюють віруючим думку про те, начебто релігія — єдиний засіб виховання і збереження кращих моральних якостей людини:

[1] Див.: Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС.— Радянська Україна, 1982, 21 лют.

[2] Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1977, с. 4.

любові до праці, приязні, шанування батьків і т. д. Тому, твердять мусульманські ідеологи, іслам необхідний соціалістичному суспільству.

Згідно з богословським вченням, мораль найтіснішими вузами зв'язана з релігією. До виникнення релігії, вчать богослови, у поведінці людей спостерігався найповніший хаос, який призводив до нескінчених зіткнень між народами та окремими людьми. У мусульманській релігії розвинуто «теорію» про те, що до появи ісламу люди не знали прямого шляху, були ворогами один одному, і тільки бог здружив їх, зробив братами. Люди повинні вічно дякувати богові за це. Тепер мусульманське духовенство акцентує увагу віруючих на «позитивному» моральному значенні ісламу, твердячи, що мусульманська релігія бореться за збереження миру і дружби між народами, за взаємну підтримку людей, утримує людину від аморальних вчинків. З цією метою мулли посилаються на вчення ісламу про братерство всіх мусульман, на заборону Кораном крадіжок, вживання вина, перелюбства. Серед віруючих під впливом духовенства складається думка про те, що релігія сприяє зміцненню моралі.

Саме у цьому сучасні захисники ісламу вбачають позитивне моральне значення ісламу. Звідси випливають міркування служителів культу і віруючих про те, що релігія не суперечить інтересам комуністичного будівництва і зберігає повне право на існування у нашому суспільстві.

Елементарні правила людського співжиття існували та існують поза релігією як необхідні умови спільного життя людей у суспільстві. Навпаки, захищаючи соціальні порядки експлуататорського суспільства, релігія освячує обставини, що неминуче штовхають людей на порушення правил співжиття. Лише з перемогою соціалізму створюються умови, за яких прості норми моралі перетворюються в непорушні життєві правила у стосунках між людьми.

Міркування сучасних мусульманських богословів про «близькість» моральних повчань ісламу до вимог комуністичної моралі не мають ніяких підстав. Незважаючи на модернізацію мусульманської релігії моральні заповіді ісламу так само насичені духом покірності долі і спрямовані на те, щоб відірвати людей від активної боротьби за земне щастя, за мир, за комунізм. Тут доцільно згадати, що Коран обіцяє віруючим мир тільки в раю, а не на землі, бо згідно з мусульманською релі-

гією земне життя — це нескінченні війни, хвороби та інші соціальні лиха, спеціально передбачені богом для випробування людей. Моральні заповіді ісламу цілком протилежні принципам комуністичної моралі, що виховують активних борців за комунізм, з перемогою якого людина досягне істинного земного щастя.

У своїй діяльності мусульманське духовенство змушене враховувати великі зміни у свідомості та поведінці віруючого. Насамперед сучасний віруючий — це повноправний член соціалістичного суспільства, який не зазнає ні соціального, ні національного, ні релігійного гноблення. В умовах науково-технічної і культурної революції він хочеш не хочеш ознайомлюється з досягненнями сучасної науки, які підтверджують правильність науково-матеріалістичного світогляду. Тому світогляд сучасного віруючого суперечливий, у ньому химерним чином поєднуються релігійні погляди з елементами аж ніяк не релігійного розуміння дійсності. Наприклад, соціологічне вивчення світорозуміння сучасного віруючого — мусульманина, проведене у Татарії, показало, що більшість віруючих (69 %) тією чи іншою мірою обізнана з досягненнями сучасної науки та техніки і визнає їхню цінність. Третина віруючих вважає, що наука не суперечить вірі в Аллаха, 24 % твердять, що наука і релігія єдині. Лише 27 % віруючих вважають релігію вищою від науки. Переважна більшість їх (76 %) ототожнює комуністичну і релігійну мораль.

Соціологічні дослідження також показують, що тільки порівняно невелика частина віруючих знає релігійні джерела (Коран, Суну та ін.), спроможна читати та розуміти їх. Інші віруючі одержують релігійну інформацію від старшого покоління і мають дуже поверхове уявлення про догми та культ ісламу.

За роки соціалістичного і комуністичного будівництва наша країна пройшла шлях від майже суцільної релігійності населення до перемоги атеїстичного світогляду.

Перемога науково-атеїстичного світогляду в СРСР проявляється не тільки у скороченні кількості віруючих і збільшенні кількості невіруючого населення, яке становить більшість. Якісний аналіз цього явища свідчить про значні позитивні успіхи атеїзму. Переважну більшість віруючих становлять люди старшого покоління. Релігійність серед молоді низька. Переважна частина віруючих — це люди, відірвані від продуктивної праці та активного суспільного життя — пенсіонери, домогосподарки. Серед невіруючих ми спостерігаємо неухильне зростання світоглядного рівня, що дає їм змогу переходити від стихійного заперечення релігії до свідомої, науково-обґрунтованої критики релігійної ідеології. Про це свідчить зростання загальноосвітнього та культурного рівня трудящих нашої країни, позитивні зміни в їхньому духовному світі. «Соціалізм зумів розв'язати завдання справді історичного значення: озброїти досягненнями культури багатомільйонні маси людей праці, відкрити для кожної людини, незалежно від її соціального стану і національності, всі джерела знання» [1]. Отже, економічні, соціальні та культурні досягнення розвинутого соціалістичного суспільства створюють необхідні об'єктивні передумови для успішного подолання пережитків ісламу в СРСР.

Буддизм

Буддизм — найдавніша з світових релігій. Вона поширена переважно у Центральній, Південній та Південно-Східній Азії, де зосереджена основна маса її прихильників. Проте сфера впливу буддизму виходить за межі цього району земної кулі: його послідовники є й на інших континентах, хоч і в меншій кількості. Є послідовники буддизму і в СРСР.

Походження та становлення буддизму

Буддизм виник у середині I тисячоліття до н. е. в Індії, де в той час відбувався процес розкладу родоплемінних відносини, посилення класового гноблення та формування рабовласницьких держав. Народним масам він імпонував ідеєю ілюзорної релігійної рівності людей та обіцянкою позбавлення у потойбічному світі від страждань земного життя. Панівні класи буддизм привабив, з одного боку, засудженням племінної роздрібленості, з іншого,— орієнтацією трудящих на примирення з соціальною нерівністю, пропагандою у масах ідеї покірності та смирення.

Відправною точкою буддизму є легенда про індійського царевича Сіддхартху Гаутаму. Згідно з цією легендою, Гаутама на тридцятому році життя залишив сім'ю, став пустельником і розпочав пошуки шляхів позбавлення людства від страждань. Після семирічного пустельництва його осінила істина, і він став Буддою

[1] Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС.— Радянська Україна, 1982, 21 лют.

(«просвітленим», «тим, що здобув прозріння»), проповідуючи своє вчення протягом сорока років. Прихильники буддизму створили численні чернецькі громади, які стали головними центрами пропаганди та поширення цієї релігії.

У I ст. н. е. у буддизмі створилися два напрями: хінаяна («вузький шлях спасіння») та махаяна («широкий шлях спасіння»). Цей поділ був зумовлений передусім відмінностями в соціально-політичних умовах життя в окремих частинах Індії. Хінаяна продовжує традиції раннього буддизму і визнає Будду людиною, яка знайшла шлях до спасіння через відхід від світу, тобто чернецтво. Махаяна виходить з можливості спасіння не тільки для пустельників-ченців, а й для мирян, причому наголос зроблено на активній проповідницькій діяльності, на втручанні у громадське і державне життя. Чужа аскетичним крайностям хінаяни, махаяна легше пристосовувалась до нових умов при поширенні за межами Індії, де породила багато напрямів і течій. Будда поступово перетворювався у найвище божество, на честь якого почали споруджувати храми, здійснювати культові дії тощо.

У VI—VII ст. н. е. розпочався занепад буддизму в Індії, спричинений падінням значення міст та зростанням феодальної роздрібленості. До XII—XIII ст. буддизм втрачає колишні позиції у країні свого виникнення і переміщується в інші райони Азії, де трансформується з урахування місцевих умов.

Одним з таких різновидів буддизму, що утвердився в Тібеті та Монголії, став ламаїзм *, який сформувався у XII—XV ст. на основі махаяни. Для ламаїзму характерний культ хубілганів (перероджденців) — втілень Будди, живих богів, якими вважалися в основному вищі лами. Ламаїзму притаманне масове поширення чернецтва. Ламаїзм спростив процес «спілкування» з божеством. Для цього віруючому досить було прикріпити до жердини аркуш з молитвою, щоб його гойдав вітер, або вкласти його у спеціальний барабан. Подібні примітивні уявлення проходять через увесь ламаїзм.

Віровчення та культ буддизму

Віровчення та обрядність раннього буддизму викладені в Трипітаці («троїстій корзині») — зведенні релігійних творів, що сприймаються віруючими за одкровення Будди. У цьому збірнику, остаточно оформленому

* Від тібет. лама (вищий, небесний) — чернець в ламаїзмі.

на початку нової ери, викладено принципи організації чернецької громади, сформульовано догматику буддизму, а також буддійське тлумачення релігійно-філософських та етичних проблем.

Центральне місце у буддизмі займає вчення про чотири «святі істини»: «жити — значить страждати», «причина страждань — бажання», «для звільнення від страждань треба позбавитися від бажань», «шлях позбавлення від бажань — додержуватися вчення Будди», яке може привести віруючого до головної мети його буття — нірвани (заспокоєння, згасання), тобто стану повного подолання людських почуттів, бажань, вічного блаженства у злитті з божеством й абсолютного спокою.

Буддійська проповідь усунення від світу, байдужості до життя, відмови від участі у справах та турботах людей завжди примирювала віруючих з несправедливостями експлуататорського суспільства, глушила соціальний протест пригноблених, перешкоджала активізації класової боротьби. У всьому цьому — антигуманність і реакційність буддизму, який переключає енергію віруючих з соціальних цілей на релігійні, намагається примирити пригноблених з їхнім злиденним становищем в експлуататорському суспільстві. Правда, махаяна замінила вимогу зречення світу закликом до впливу на нього, проте активність, що пропагується нею, спрямована не на перетворення соціальних відносин, а лише на поширення буддизму.

Ранній буддизм відрізнявся простотою обрядності. Головними елементами її були: культ Будди, проповідь, вшанування «святих місць», начебто пов'язаних з народженням, просвітленням, проповіддю та смертю Гаутами, поклоніння ступам — культовим спорудам, де зберігаються реліквії буддизму. Махаяна до культу Будди додала вшанування бодисатв («тих, чия сутність — знання») — божеств, які перебувають на шляху перетворення людини в Будду і не заглибилися в нірвану тільки через бажання вказати шлях до спасіння іншим людям. Обрядність пізніше помітно ускладнилась; було введено молитви і різні магічні заклинання, почали практикувати жертвоприношення, виник розкішний ритуал і т. п. Ламаїзм доповнив буддійський культ поклонінням духам гір, обожненням ряду тварин, встановленням релігійних свят, що супроводжувалися містеріями.

7 3—1208

Буддизм у сучасному світі За час свого існування буддизм пустив глибокі корені у багатьох азіатських країнах, де він, незважаючи на кризу, що його охопила, все ще значно впливає на суспільне та загальнодержавне життя. Нерівномірність розвитку країн Азії зумовила найрізноманітніші форми участі буддійського духовенства в громадському житті цих крін.

У країнах із великим впливом буддизму є багато ченців. Буддійські монастирі виступають як великі власники і користуються значними привілеями. Щоб активізувати пропаганду буддизму, вони утримують школи і університети, в яких ченці становлять майже половину студентів.

Враховуючи вплив буддизму, імперіалістичні кола прагнуть використати цю релігію у реакційних політичних цілях. Проте помітних успіхів досягти їм не вдалось. Основна маса рядових буддистів ненавидить колонізаторів і підтримує боротьбу за незалежність. Щодо буддійських організацій, то їхні соціальні позиції досить відмінні, а часом і полярно протилежні: від проімперіалістичної (деякі з японських, бірманських і таїландських об'єднань буддистів) до антиімперіалістичної (багато в'єтнамських, цейлонських та непальських організацій).

У ряді країн Азії робляться спроби модернізувати буддизм, надати йому риси ідеології, начебто спроможної обгрунтувати некапіталістичний шлях розвитку суспільно-державних структур континенту. Особливо помітно цей процес посилився після відзначення у 1956 р. 2500-річчя з дня смерті Будди.

У нашу країну буддизм проник у вигляді ламаїзму і поширився серед населення Бурятії, Калмикії і Туви. У дореволюційні роки лами як представники феодальних кіл допомагали російському самодержавству тримати у покорі трудящих, а в роки революції та громадянської війни активно співробітничали з білогвардійцями та інтервентами. Лише під впливом соціальних змін у країні та під тиском трудящих вони відмовилися від контрреволюційної діяльності і перейшли на позицію лояльності щодо Радянської влади.

Відхід від релігії значної частини бурятів, калмиків і тувінців істотно обмежив сферу впливу ламаїзму в нашій країні, що привело до скорочення кількості монастирів та зменшення чисельності лам. Діяльність ламаїстського духовенства очолює Центральне духовне

управління буддистів СРСР, засноване собором 1946 р. Голова управління має духовний сан бандідо-хамбола-ми і міститься в Іволгінському дацані (монастирі), розташованому поблизу Улан-Уде.

Міжнародні релігійні організації та об'єднання

Міжнародні релігійні об'єднання Багатьом сучасним релігійним організаціям властива тенденція до об'єднання. Мета таких об'єднань — згуртування церковних сил для зміцнення позицій релігії у сучасному світі.

Впливовим міжнародним об'єднанням стало Всесвітнє братерство буддистів, створене в 1950 р. з ініціативи буддійських діячів Південно-Східної Азії. Керує діяльністю братерства виконком, який обирається на міжнародних конференціях. До членів Всесвітнього братерства буддистів входить і Центральне духовне управління буддистів СРСР. У США, Франції, Англії та ряді інших країн Заходу є регіональні центри Всесвітнього братерства буддистів.

Дуже відчутні об'єднавчі тенденції в ісламі. З 1898 р. по 1961 р. не раз скликалися міжнародні мусульманські конференції, а в 1962 р. у Багдаді було створено постійно діючу організацію — Всесвітню мусульманську конференцію. У 1965 р. перша Афро-азіатська ісламська конференція, що відбувалася в Бандунгу, створила постійну Ісламську організацію Африки і Азії (ІОАА).

На всіх цих конференціях обговорювалися не тільки релігійні проблеми, а й соціально-політичні питання. Багато з прийнятих рішень мають відверто антикомуністичну та антирадянську спрямованість.

Значна кількість міжнародних об'єднань створена прихильниками християнства, особливо протестантами. Практично кожний різновид протестантизму має свою всесвітню організацію. Ось лише деякі з них: Всесвітня лютеранська федерація, Всесвітня методистська Рада, Всесвітній союз баптистів, Союз реформатських церков світу, Міжнародна конгрегаціоністська рада, Всесвітній союз адвентистів сьомого дня та ін.

Діяльність англіканських церков усіх країн координують Ламбетські конференції. Вони збираються у Лондоні раз у десять років і вирішують широке коло питань, зокрема шукають способи подолання кризи релігії та церкви у сучасному світі.

Деякі міжнародні християнські об'єднання включають до свого складу не тільки протестантів, а й представників інших сповідань. До них належать: Християнський союз молодих людей (ІМКА), Християнський союз молодих жінок (ІВКА), Всесвітня федерація студентів-християн тощо. Конфесіонально вони неоднорідні, проте їм властива однорідність соціальна: підтримка буржуазного ладу, релігійна апологія капіталізму.

Розгалужену мережу міжнародних організацій та об'єднань має католицька церква. У сфері її впливу і контролю перебуває понад сорок всесвітніх союзів, рухів та федерацій, більша частина яких входить до так званої Католицької дії — асоціації світських католицьких організацій. Найвпливовіші з них такі: Всесвітній рух трудящих-християн, Міжнародна організація робітничої християнської молоді, Всесвітній союз жіночих католицьких організацій, Міжнародна федерація католицької молоді, Всесвітній союз викладачів-католиків і т. п. Їхня діяльність координується Конгрегацією чернецьких та світських організацій, що існує при державному секретаріаті Ватікану, і спрямовується на зміцнення позицій католицизму на всіх континентах, у всіх соціальних верствах.

Слід відмітити, що деякі міжнародні релігійні організації відкрито використовуються реакційними силами для антикомуністичної діяльності. До них належать, наприклад, Руський студентський християнський рух, керівний центр якого знаходиться у Франції. Значну активність проявляє Всесвітній ісламський центр, який знаходиться в Саудовській Аравії. До сфери інтересів подібних організацій входять не стільки релігійні, скільки політичні питання. І не випадково вони активно співробітничають з різними антикомуністичними центрами в західних країнах.

Екуменічний рух

Важливим фактором міжнародної діяльності християн є екуменічний рух *. Його формальна мета — усунення наслідків церковних розколів та досягнення віросповідної єдності християн. Фактично ж екуменічний рух спрямований на подолання кризи християнства у сучасному світі.

Зародився екуменічний рух на початку нинішнього століття в надрах протестантизму. Але організаційно оформився він лише у 1948 р., коли була створена Всесвітня рада церков (ВРЦ). Центральний та Виконавчий комітети ВРЦ обираються на генеральних асамблеях, які скликаються раз у шість-сім років. П'ята асамблея відбулася наприкінці 1975 р. у м. Найробі (Кенія). На початок нинішнього десятиліття до складу ВРЦ входило близько 300 християнських церков з більш як 90 країн світу.

* Від грец. oikumenos — населений світ, Всесвіт.

Екуменічний рух соціально неоднорідний. У ньому беруть участь релігійні організації капіталістичних, соціалістичних країн, та країн, які розвиваються. Все це породжує гострі дискусії при обговоренні у Всесвітній раді церков проблем суспільно-політичного характеру. З початку 60-х років членами ВРЦ є шість християнських організацій, які функціонують на території СРСР: руська та грузинська православні церкви, вірменська церква, євангелістсько-лютеранські церкви Латвії та Естонії і Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів.

Суперечливий екуменічний рух і у віросповідному відношенні: у ВРЦ представлені протестантські, православні та нехалкідонські церкви, що мають різні релігійні традиції. Проте домінуюче становище займають у ньому протестантські організації та об'єднання, тому основні богословські концепції ВРЦ, що подаються учасниками екуменічного руху як загальнохристиянські, насправді мають протестантський характер.

Католицька церква в екуменічному русі не бере участі. Ватікан, проте, підтримує контакти з ВРЦ: надсилає своїх спостерігачів на генеральні асамблеї та конференції, а також проводить спільні заходи з деякими установами ВРЦ.

Перевага у ВРЦ західних християнських лідерів та організацій, які виражають інтереси буржуазії і намагаються за допомогою об'єднаного християнства захистити устої капіталізму, надає екуменічному рухові проімперіалістичного характеру, робить його інструментом буржуазної політики.

ГЛАВА 5. НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Національні релігії збереглись у деяких народів світу, зокрема в євреїв (іудаїзм), індійців (індуїзм), японців (синтоїзм) та ряду інших. Характерною особливістю цих релігій є те, що вони, як правило, не виходять за межі певної етнічної спільності. За тривалу історію свого існування національні релігії зазнали значної

еволюції і тепер дуже відрізняються від тих політеїстичних родоплемінних культів, від яких беруть початок їхні витоки.

Нижче розглядаються кілька національних релігій, їхні специфічні риси та особливості.

Іудаїзм

Іудаїзм — етнічна релігія, пов'язана з історією давньоєврейських племен. Він почав складатися в Стародавній Іудеї (звідси його назва) у XI ст. до н. е. і зберігся до наших днів, маючи прихильників головним чином серед єврейського населення різних країн світу.

Минуле іудаїзму

Історію іудаїзму умовно поділяють на чотири періоди: біблійний, якому відповідає епоха розкладу первіснообщинного ладу та формування рабовласництва; талмудичний, що закріпив «правомірність» рабовласницького гніту; рабинський, який ілюзорно осмислив трагічне становище єврейських народних мас при феодалізмі; реформований, який модерністськи пристосовується до умов імперіалізму. Своїм корінням іудаїзм сягає у первісні релігійні вірування давньоєврейських кочових племен II тисячоліття до н. е. У XIII ст. до н. е. ці племена (згідно з біблійською оповіддю їх було 12: Рувім, Сімеон, Левій, Іуда і т. п.) завоювали Палестину, населену осілими землеробами семітами. Перейшовши від скотарства до землеробства, вони почали поклонятися тим богам, які вважалися покровителями сільського господарства. Так, плем'я Іуди шанувало бога Яхве, який уособлював грозу, вогонь та воду. У період розкладу первіснообщинного ладу воно почало об'єднувати навколо себе інші племена, і Яхве перетворився у головного бога.

Захисники іудаїзму проголошують тезу про одвічність іудейського єдинобожжя — монотеїзму. Проте за даними археології, лінгвістики і самої Біблії, у всіх семітських народів, у тому числі і в євреїв, у далекому минулому існував політеїзм. Минули тисячоліття, перш ніж у пантеоні давньоєврейських богів особливе місце зайняв Яхве, який став єдиним богом іудейської рабовласницької держави.

Іудейську державу не раз підкорювали більш могутні держави Переднього Сходу. Так, у VI ст. до н. е. вона опинилася під владою Вавілонії, у V ст. до н. е. була включена до Перситської імперії, у IV ст. до

н. е. — до імперії Олександра Македонського. У I ст. н. е. її остаточно підкорили римляни, які знищили у 70 р. Єрусалимський храм. Прихильники іудаїзму втратили свій релігійний центр. До того ж багато з них опинились за межами Палестини, в розсіянні (діаспора), об'єдналися у релігійні громади — синагоги (від грец. synaqoqos — зібрання), які здійснювали не тільки культові, а й адміністративні функції. Очолювали їх рабини — законоучителі та судді іудейської громади, які монополізували тлумачення «священного» писання, втручалися як у релігійне, так і в світське життя віруючих. Від членів громади вимагалася сліпа покірність рабинам. «Хто порушує настанови рабинів,— навчали їх у синагозі,— той заслуговує смерть». Будучи ставлениками експлуататорів, рабини доповнювали соціальне гноблення єврейської бідноти релігійним гнітом.

Іудаїзм — знаряддя духовного поневолення трудящих. У дореволюційній Росії рабини перебували на службі в єврейської буржуазії та царизму. Вони вимагали від народних мас покірності царській владі, вибираючи з Талмуду твердження, що простий люд повинен коритися власті імущим, що «влада царя — влада від бога». Синагога намагалася втримати віруючих євреїв від участі в революційних рухах. Велику Жовтневу соціалістичну революцію іудейське духовенство зустріло вороже, проклявши прихильників Радянської влади. Проте завдяки національній політиці партії, яка гарантувала усім націям та народностям без винятку свободу будувати своє життя і забезпечила справжню рівноправність трудящих євреїв з усіма народами колишньої царської Росії, враховуючи настрої віруючих, іудейські священнослужителі перейшли на позиції лояльного ставлення до Радянської держави.

Догмати та культ

До основних догматів іудаїзму належить віра у святість Старого завіту і Талмуду, в єдиного бога Яхве (Єгова), у богообраність єврейського народу, прихід месії та існування потойбічного царства.

Джерелом віри іудаїзм визнає Старий завіт (Танах). За вченням синагоги, його приписи та сказання містять «велику таємницю» і мають неминущу цінність, бо вони натхненні богом Яхве і передані людям через «пророків». Особливого значення надається так званій Торі (вчення, закон) — першим п'яти книгам Старого завіту (П'ятикнижжя Мойсея), який Яхве начебто вручив на горі Сінайській пророку Мойсею для єврейського народу.

Проте історична наука розвінчала іудейські міфи про богодухновеність Старого завіту. Відтворюючи історію біблейських книг, наука дійшла висновку, що їх писали різні люди, які жили у різні віки.

До складу Старого завіту входять 39 книг, які створювались з XIII до II ст. до н. е. Вони містять міфологічний, релігійний, філософський, етичний, правовий матеріал, а також ряд художніх сюжетів. Рішуче виступаючи проти богодухновеності Старого завіту, історична наука не заперечує значення Біблії як літературно-художньої пам'ятки. Ретельно відділяючи історичне від фантастичного, тексти Біблії можна використовувати для розкриття реальних суспільних відносин, дослідження мистецтва та літератури народів Близького Сходу найдавніших часів.

Іншим джерелом віри іудаїзму вважається Талмуд. Це багатотомне зібрання єврейської релігійної літератури, яке було складено в період з III ст. до н. е. до IV ст. н. е. В основу Талмуду було покладено Старий завіт, особливо його першу частину — П'ятикнижжя (Тору).

Розширене тлумачення біблійських законоположень, що виникло у розпал боротьби між релігійно-політичними угрупованнями стародавніх євреїв, було зібрано і вперше відредаговано у 210 р. н. е., діставши назву Мішни (повторення законів). Мішна незабаром сама стала предметом тлумачення. Зібрання тлумачень Мішни називається Гемарою. Мішна та Гемара у своїй сукупності становлять Талмуд.

Ідеологія Талмуду безпосередньо спрямована на захист інтересів панівних класів — світської та духовної аристократії. Багатство і бідність пояснюються непорушним і вічним божественним законом. Проте, як талмудисти не намагалися включити до Талмуду тільки такі приписи, які б переконували людей свято дотримуватись повелінь Старого завіту, все ж до нього увійшли елементи народної творчості та реалістичні погляди, що ніяк не вкладаються у прокрустове ложе іудейського віровчення. Елементи вільнодумства, які дійшли до нас, є у фольклорі, анонімних і дотепних творах малих форм, головним чином у притчах та афоризмах.

Автори Талмуду «вивели» з Старого завіту догмати про єдиного бога Яхве та богообраність євреїв. Уявлення про те, що Яхве «обрав» ізраїльський народ,— перекручене відображення історичного процесу виникнення серед стародавніх євреїв монотеїзму та обрання ними

бога Яхве як «найнадійнішого» з усіх родоплемінних богів.

Складовою частиною іудейського віровчення є догмат про «месію-спасителя», який начебто прийде в цей світ, щоб віддати належне людям відповідно до їхніх заслуг. За віровченням іудаїзму «у дні месії» світ оновиться, зникнуть хвороби, ворожнеча, війни.

Віра у месію і те, що настане «кінець світу», заважає людям зрозуміти справжні причини соціальних суперечностей та катаклізмів, знайти реальні шляхи визволення від гніту та експлуатації.

Служителі іудаїзму вимагають від віруючих виконання всіх релігійних звичаїв, яких в іудаїзмі величезна кількість. Важкий тягар обрядів проявився в культі дозволеної (кошерної) і недозволеної (трефної) страви, забороні вживати водночас молочну і м'ясну страви, а також свинину тощо. Ці заборони сягають своїм корінням у стародавній тотемізм. Важливе значення в іудаїзмі має обряд обрізання, що виник ще за первісного ладу. Рабини і досі намагаються довести, начебто обряд обрізання є головною ознакою союзу Яхве з «його» народом.

За виконанням приписів іудаїзму стежать рабини. Особливою старанністю відрізняються рабини Ізраїлю, де іудаїзм, можна сказати,— офіційний культ. Найвищим релігійним органом, який ретельно стежить за виконанням усіх заповідей Тори єврейським населенням Ізраїлю, вважається Верховна рабинська рада. Вона наділена юридичною і адміністративною владою в релігійних справах.

Релігійний примус відіграє домінуючу роль в усіх сферах життя в Ізраїлі, незважаючи на те, що значна частина його громадян — невіруючі. Тут і досі зберігають силу стародавні рабинські закони, які сягають своїм корінням у ті часи, коли євреї були ще кочовими племенами.

Сучасний іудаїзм

Процес модернізації в іудаїзмі, як і в інших релігіях, пов'язаний передусім з найбільшими соціально-політичними зрушеннями нашої епохи. Щоб включити іудаїзм у прагматичну систему буржуазного мислення, брауншвейгський придворний фінансовий радник І. Якобсон (1769—1828) вирішив «облагородити» іудейство. У 1810 р. він збудував синагогу, в якій лунали дзвони і грав орган. Християнські молитви виконувалися поряд з іудейськими, духовні пісні німецькою мовою

співали впереміш із старозавітними псалмами давньоєврейською. Єврейські банкіри і купці у Берліні, Гамбурзі та інших містах Німеччини почали наслідувати Якобсона. Виникли «громади реформованої синагоги», які, за словами одного з істориків, усунули з богослужіння баласт, що накопичувався віками. Інакше кажучи, реформований іудаїзм набув до певної міри рис християнського протестантизму, що повністю влаштовувало єврейську буржуазію.

Реформований іудаїзм намагався створити «нові основи іудейства». Помітну роль він почав відігравати лише наприкінці XIX ст. у США, коли імміграція євреїв у цю країну дуже зросла.

Процес пристосування різних церков до умов імперіалізму в США розпочався у другій половині XIX ст. Він торкнувся і синагоги. Її служителі врахували соціальні та політичні умови життя у капіталістичній Америці і внесли корективи до середньовічних приписів та встановлень. Керівники іудейських організацій, не викреслюючи жодного догмата іудаїзму і не додаючи нових, зайнялися підчищуванням іудейського віровчення та культу. Одні з них дещо видозмінили рабинські традиції і почали проповідувати «консервативний іудаїзм», інші пропагували завезений до США наприкінці минулого століття заможною частиною іммігрантів з Німеччини реформований іудаїзм під назвою «реконструктивізм». Нововведення і тут були незначними.

Особливість так званого «консервативного іудаїзму» полягає у тому, що його прихильники, з одного боку, висувають вимогу суворого додержання всіх іудейських традицій, а з іншого,— пристосування їх до сучасних американських умов.

Характерна особливість «реконструктивізму» виражена у пошуках єдності з християнством. Вперше з цією пропозицією виступив наприкінці минулого століття ідеолог великої єврейської буржуазії в Англії Клод Монтефьоре.

Пропозиція Монтефьоре дістала підтримку у деяких християнських колах. Для альянсу двох конфесій була висунута ідея спільності віри в єдиного бога. Так, у США ідеологи «реформованого іудаїзму», які готові відмовитися від догмата богообраності, виступають за об'єднання віруючого людства під прапором монотеїзму, що має «величезну духовну силу». Об'єднавчі тенденції були підтримані і поза релігійною сферою. Французький буржуазний історик Жюль Ізаак організував у 1947 р. Товариство іудейо-християнської дружби.

Незважаючи на деякі вагання, Ватікан йде назустріч об'єднавчим прагненням іудаїзму. Спеціальна ватіканська комісія займається питаннями співробітництва з іудаїзмом, ісламом та іншими релігіями. Пошуками «релігійної спільності» церковники намагаються затушкувати класові відмінності всередині кожного народу, силу і значення класової боротьби на міжнародній арені. Цим і пояснюється той факт, що на IV сесії II Ватіканського собору у жовтні 1965 р. було нарешті прийнято так званий «єврейський документ», до якого включено положення про відсутність юридичних підстав вважати єврейський народ відповідальним за страту Ісуса Христа.

Разом з «реконструктивізмом» значну роль в іудейському віровченні почав відігравати хасидизм. Він виник у XVIII ст. серед євреїв Польщі та України. Його засновник — основоположник вчення про благочестя Бешт (1700—1760). Бештіанство на той час було закликом до втечі від важкої дійсності. Воно зверталося насамперед до «маленької людини», яка начебто може стати «співрозмовником бога».

Служителі сучасного іудаїзму побачили у хасидизмі риси, які, як вони вважають, можуть привернути увагу віруючих, міцніше зв'язати їх з синагогою. Всіляко популяризуючи хасидизм, його модерністські інтерпретатори (І. Кук, М. Бубер та ін.) всіляко розписують переваги, які він начебто дає людям. Перекручуючи історію виникнення бештіанства, сучасні іудейські богослови намагаються будь-що довести, наче хасидизм був «природним» розвитком вчення пророків і Талмуду. Тому вони кинули гасло: назад до хасидизму. Вони намагаються розкрити «народний характер» хасидизму, подати його у найпривабливішому для мас вигляді. Але в якому б вигляді не підносили іудаїзм, він залишається релігією, яка увічнює несправедливий соціальний лад, нерівність людей, захищає устої експлуататорського ладу.

Іудаїзм та сіонізм

Сіонізм (від гори Сіон, на якій, згідно з старозавітними оповідями, було збудовано Єрусалимський храм) — націоналістичний рух єврейської буржуазії, що виник наприкінці XIX ст. і ставив за мету створення «захищеного правом притулку» для євреїв у Палестині. Сучасний сіонізм — це ідеологія шовінізму і політика антикомунізму великої єврейської буржуазії, тісно зв'я-

заної з імперіалістичними колами. Сіонізм з самого початку свого виникнення взяв на озброєння іудаїзм з його реакційним постулатом про «богообраність» єврейського народу. За цією сіоністською доктриною, євреї — виняткова спільність, структурні елементи якої становлять повну і незмінну гармонію, позбавлену внутрішніх класових суперечностей. Сіонізм під виглядом проповіді єдності єврейського народу виступає за встановлення «гармонії» між трудящими євреями та їхніми «братами» — гнобителями. Сіоністи намагаються відвернути трудящих від їх головного завдання — спільної боротьби проти буржуазії.

Іудейське духовенство Ізраїлю подає беззастережну підтримку сіоністській політиці уряду, який вірно служить міжнародному імперіалізму. Воно благословило англо-франко-ізраїльську агресію проти Єгипту у 1956 р., а також напад Ізраїлю на сусідні арабські країни у червні 1967 р. та у 1973 р. Ізраїльські клерикали активно підтримують ті політичні сили країни, які перешкоджають вирішенню близькосхідної кризи.

Ізраїльські клерикали з «Гуш емонім» («Спілка ортодоксів») виступають на захист ідеї про політизацію іудаїзму, за включення його у сіоністську ідеологію як основного ядра. Надаючи величезного значення іудейській релігії у політичному житті країни, вони разом з «Національною релігійною партією» намагаються вкоренити у свідомість молодих ізраїльтян ідеї анексії та шовінізму. Проте у самому Ізраїлі є люди, наприклад, прихильники руху «Шалом ахшав» («Мир сьогодні»), які засуджують догмат обраності, виступають проти політизації іудаїзму, ведуть активну боротьбу за вільнодумство та демократію, за встановлення всеохоплюючого миру з арабами.

Іудаїзм широко використовується сіоністськими організаціями Заходу як релігійне прикриття їхньої проімперіалістичної діяльності. Ідеологи сіонізму прагнуть використати іудаїзм як фактор «згуртування» та «консолідації» євреїв усього світу під прапором «віри батьків». При цьому ототожнюються три різних поняття: «єврей», «іудей» та «сіоніст». Перше поняття, як відомо, фіксує етнічні ознаки, друге — віросповідальні, а третє — політичні. Отже, не має ніяких підстав для ототожнення цих понять. Використовується ж воно для проведення експансіоністської політики певних імперіалістичних кіл.

Іудаїзм в СРСР Велика Жовтнева соціалістична революція, перемога соціалізму в СРСР підірвали соціальні корені релігії взагалі та іудаїзму зокрема. Трудящі євреї позбавились соціального та національного гніту. Було покінчено з дискримінацією, якої вони зазнавали у царській Росії. Процес ослаблення впливу іудаїзму розпочався з перших років Радянської влади і особливо активно відбувається у наш час.

Тепер іудаїзм сповідає лише незначна частина єврейського населеня — переважно люди старшого віку.

Масовий відхід від іудаїзму в СРСР змушені визнати навіть іудейські діячі буржуазних країн. Один з них, Цві Гітельман, у випущеній в США брошурі «Іудейська релігія в СРСР» пише, що в СРСР переважна більшість, за його висловом, «сінагогальних євреїв» — люди старшого віку і «вельми небагато з них спроможні передати свої релігійні переконання своїм дітям чи онукам». Автор брошури ніяк не може зрозуміти, що радянські євреї змінились докорінно. Нарівні з іншими народами нашої країни вони активно і плідно працюють на заводах і в наукових установах, на фабриках і кафедрах вищих навчальних закладів, у лабораторіях і школах. Час героїв Шолом-Алейхема, «людей повітря», єдиною втіхою яких була віра у небесну винагороду, відійшов у небуття.

Іудейські громади користуються в СРСР такими самими правами, як і інші релігійні організації. Вони мають у своєму розпорядженні молитовні будинки, видають релігійну літературу, утримують школи для підготовки рабинів (ієшібот). Але іудаїзм притягує до себе дедалі менше людей, що свідчить про його серйозну кризу в умовах радянської дійсності.

Сучасний іудаїзм як антинаукова ідеологія, що формує у своїх прихильників викривлене уявлення про світ, відволікає їх від актуальних проблем сучасності, залишається духовною спадщиною минулого і не має грунту при соціалізмі.

Індуїзм, джайнізм, сикхізм

Індуїзм — одна з найбільших національних релігій світу. За приблизними підрахунками, цю релігію сповідають 478 млн. чоловік. В Індії індуїсти становлять 84 % всього населення, Непалі — 89, Бангладеш — 18,

Республіці Шрі Ланка — 19 %. Значні групи індуїстів є також серед вихідців з Індії та їхніх нащадків, які мешкають у Бірмі, Малайзії, Сінгапурі, Гайяні, на Фіджі, Маврикії і т. д.

Індуїзм виник внаслідок трансформації брахманізму — релігії, що склалася в Індостані ще на початку I тисячоліття до н. е. Брахманізм у свою чергу являв собою синтез вірувань арійських племен, які мігрували у Південну Азію (так званого ведизму), та релігійних уявлень місцевого населення. «Священна книга» індуїзму дісталась йому у спадщину через брахманізм від ведичної релігії. Це Веди — зібрання гімнів, магічних заклинань, ритуальних приписів і т. п.

Для індуїстської релігії характерне багатобожжя. Найбільшою шаною користуються бог-хранитель Вішну та бог-руйнівник і творець Шіва. Поряд з ними вшановуються і багато інших божеств, духів, різних «священних» тварин (наприклад, мавпи, корови).

Індуїзм освячує своїм авторитетом кастовий поділ суспільства. Уявлення про кастову нерівність людей найтіснішим чином пов'язані з положеннями про дхарму, карму та перевтілення. Під дхармою розуміють встановлений для кожної касти «порядок життя». Залежно від виконання дхарми людина одержує після смерті ту чи іншу винагороду, яка зветься кармою. Індуїсти вірять, що з настанням смерті душу людини чекає перевтілення, яке здійснюється згідно з принципом карми.

В разі суворого дотримання «порядку життя» душа людини може втілитись у тіло представника вищої касти чи навіть у тілесну оболонку небожителя. У протилежному випадку душа втілюється у тіло представника нижчої касти або у тілесну оболонку тварини чи рослини.

Поряд з цими догмами, взятими з брахманізму, в індуїзмі є ряд положень, запозичених з буддизму. Серед них слід відмітити положення про ахінс — незаподіяння зла. Запозиченням з буддизму є і уявлення про аватар — можливість втілення божества в іншому богові, людині або тварині.

Індуїзм зберігає суто консервативний характер. Індуїстська система та жрецтво, що її представляє, протиляться ломці кастових перепонів і виступають серйозною перешкодою на шляху суспільного прогресу. Саме індуїстська релігійна ідеологія є живильним середовищем для антинародних виступів індійської реакції.

Особливістю індуїзму є й те, що ця релігія не має керівного центру, голови. Відсутність централізації привела до виникнення в індуїзмі значної кількості напрямів та течій, які мирно уживаються один з одним. Два основних напрями — вішнуїзм і шіваїзм названо так завдяки переважному вшануванню в них богів Вішну чи Шіви.

З надр брахманізму вийшла й інша індійська релігія — джайнізм, що не набула, однак, особливого поширення. Джайни мешкають тільки в Індійській республіці. Загальна кількість послідовників цієї релігії близько 3 млн. чоловік.

Вважають, що джайнізм склався у VI—V ст. до н. е., хоч існує й інша точка зору, згідно з якою він виник значно раніше. Джайнізм (як і буддизм) являв собою своєрідну антитезу брахманізму. Джайни не визнають нерівності каст. Їхня релігія не знає ані божеств, ані «світової душі». За уявленням послідовників джайнізму існують лише безсмертні індивідуальні душі, що проходять ланцюг переороджень згідно з принципом карми.

Об'єкт шанування у джайнів — 24 легендарні пророки, особливо останній з них — Джіна.

Для джайнізму, як і для буддизму та індуїзму, характерне положення про ахінс — сувору заборону якого б то не було насильства над живими істотами. Джайни не вживають м'яса, а найбільш фанатичні віруючі п'ють воду, профільтровану крізь ситечко, вдихають повітря через вуаль і т. п.

Зв'язуючи віруючих системою суворих обмежень, джайнізм поступово втрачає свої позиції. Цьому намагаються перешкодити різні реформаторські рухи, які намагаються пристосувати стару релігію до сучасності.

Ще одна релігія Індії — сикхізм. Сикхів тепер налічується 10 млн., причому переважна більшість з них зосереджена в Індії. Основна маса їх проживає у штаті Пенджаб, де вони становлять більшість населення.

Сикхізм виник наприкінці XV — на початку XVI ст. як індуїстська секта, однак незабаром відокремився від індуїзму та перетворився в окрему релігію.

Сикхізм — монотеїстичний. Віра в єдиного бога — одне з основних положень цієї релігії. Послідовники сикхізму шанують (але не поклоняються) 9 гуру — духовних наставників на чолі з засновником релігії Наком. Віровчення сикхів викладено у «священній кни-

зі» Адігрантх, яка і є об'єктом поклоніння. Вони не визнають кастового устрою, відкидають жертвоприношення, пости, паломництво. У них немає священнослужителів, публічні богослужіння не відправляються.

Якщо на перших етапах розвитку сикхізмові були властиві деякі демократичні елементи, то нині їх майже не залишилось. Керівна верхівка сикхів феодалізувалась. У сикхізмі поступово посилювалась його антимусульманська спрямованість, а релігійний фанатизм не раз призводив до братовбивчої боротьби серед пенджабців.

Конфуціанство і даосизм

Конфуціанство і даосизм поширені майже виключно на сході Азії, насамперед у Китаї (де дві ці релігії співіснують з буддизмом). За дуже приблизною оцінкою, загальна кількість послідовників конфуціанства — 276 млн. чоловік, даосизму — 31 млн.

Конфуціанство і даосизм виникли приблизно водночас у VI—V ст. до н. е. Засновником першого вважається мислитель Стародавнього Китаю Кун-Цзи (Конфуцій), другого — Лао-цзи. Слід, проте, пам'ятати, що спочатку і конфуціанство, і даосизм існували не як релігії, а як філософсько-етичні системи, що містили, правда, окремі релігійні положення. Лише в перших століттях нашої ери ці вчення трансформувались у релігійні системи.

Обидві розглядувані релігії, а також буддизм, який проник до Китаю, розвивались у взаємодії одна з одною і тісно переплелись.

Показово, що даосизм (як філософське вчення) спочатку містив елементи наївного матеріалізму та стихійної діалектики. Так, Лао-цзи вчив, що основою виникнення, зміни і кінця всіх речей є «дао» (у перекладі — шлях). Хоч поняття «дао» і було дещо нечітким, робилися спроби тлумачити його у матеріалістичному дусі, як природний хід життя, природу. Лао-цзи твердив також, що всі явища і речі перебувають у безперервній зміні і з часом переходять у свою протилежність.

Даосизм як релігія ввібрав у себе різні народні вірування. З'явився широкий пантеон даоських богів і святих, найшанованішими з яких стали Паньгу, Юйхуан і сам Лао-цзи, підвищилася роль жрецтва.

На відміну від даосизму у конфуціанстві немає жрецтва, і релігійні ритуали здійснюють у ньому голови

сімей та старійшини родів. Особливістю цієї релігії є також переважання у її законоположеннях етичних елементів. Серед закордонних релігієзнавців у зв'язку з такою специфікою конфуціанства існує навіть точка зору, що це не релігія, а філософсько-етичне вчення. Проте такий погляд неспроможний. Конфуціанству властива головна риса будь-якої релігії — віра у надприродне.

Основоположними конфуціанськими творами є Уцзін («П'ятикнижжя») і Сишу («Четверокнижжя»).

Однією з найважливіших норм конфуціанства є суворе додержання покірності старшому, поважання всілякої влади, визнання відмінностей у суспільному становищі людей, які начебто визначені небом.

Конфуціанство зберігає численні пережитки стародавніх вірувань. Найбільшу роль у ньому відіграють культ предків і культ природи. Послідовники цієї релігії вірять у потойбічне життя, практикують жертвоприношення. У конфуціанському політеїстичному пантеоні почесне місце зайняли Конфуцій, його учні та найстаранніші послідовники, верховним же божеством вважається небо.

Протягом всієї своєї історії конфуціанство відігравало консервативну роль, проповідуючи покірність властям та непорушність несправедливого соціального ладу.

Синтоїзм

Синтоїзм — японська національна релігія. В Японії синтоїзм протягом багатьох століть співіснує з буддизмом. Загальна кількість синтоїстів — 63 млн. (багато віруючих є водночас і буддистами).

У основі синтоїзму лежать стародавні культи, які були поширені в Японії у період розкладу первіснообщинного ладу. Синтоїстська релігія досі містить як свої головні компоненти багато елементів цих вірувань: культ природи, культ предків, магію, шаманізм тощо. «Священна книга» синтоїзму «Кодзікі», написана у VIII ст., вміщує космогонічні міфи та легенди про походження японського народу.

Синтоїсти вірять в існування великої кількості богів та духів. Очолює цей пантеон богиня сонця Аматерасу Омікамі, від якої ведеться родословна імператорів Японії. До останніх днів другої світової війни особа японського імператора обожнювалась. І хоч тепер культ

імператорів скасований, багато синтоїстів, як і раніше, вважають померлих імператорів богами.

Нескладний синтоїстський ритуал складається з читання молитв та здійснення жертвоприношень. Молитовні будинки синтоїстів (дзіндзя) набагато простіші за буддійські храми. Обряди виконуються жерцями, посади яких передаються спадково.

Синтоїзм поділяється на храмовий (ортодоксальний) та сектантський, представлений великою кількістю сект, які відрізняються віровченням.

Синтоїстську релігію широко використовували японські правлячі кола з метою розпалювання шовінізму. Будучи з 1886 до 1945 р. державною релігією Японії, синтоїзм освячував своїм авторитетом мілітаристські прагнення реакційних кіл цієї країни. І нині консервативні сили Японії роблять ставку на відродження позицій цієї релігії.

ГЛАВА 6. КРИЗА РЕЛІГІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Суть та причини кризи релігії

В історії кожної релігії були кризові явища найрізноманітніших масштабів. Проте в минулому вони мали переважно локальний характер, як правило, зумовлювалися специфічними для кожного різновиду релігії причинами і проявлялися по-різному, породжуючи далеко не однакові наслідки.

Особливістю сучасного етапу суспільного розвитку стало те, що глибока і невідворотна криза охопила не тільки ту чи іншу релігійну систему, а релігію в цілому. Стала дійсністю загальна криза релігії та церкви, чого не заперечують і релігійні ідеологи. «Сьогодні церква,— пише американський теолог Х. Ліндсел,— вивішує сигнал біди. Сьогоднішня криза церкви спричинена могутніми силами, які діяли досить тривалий час, але за останні роки прискорили і поєднали свої зусилля».

За своєю суттю криза релігії та церкви виступає як складова частина загальної кризи сучасного капіталізму. Ця думка виразно відображена в документі московської міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій (1969), де підкреслюється, що тепер релігії «переживають ідеологічну кризу, що розхитує їх вікові концепції і структури, які склалися» [1].

[1] Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., Політвидав України, 1969, с. 279.

Перше місце серед причин загальної кризи релігії займають **радикальні соціальні зміни у світі**, початок яким поклала Велика Жовтнева соціалістична революція — **головна подія XX століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства** [1], перемога соціалізму в СРСР, створення світової соціалістичної системи, крах колоніалізму в усіх його проявах, піднесення революційної боротьби пролетаріату і активізація національно-визвольних рухів, зростання впливу комуністичних і робітничих партій, широке поширення ідей марксизму-ленінізму.

У ході цих змін і під їхнім безпосереднім впливом релігія у багатьох місцях земної кулі перестала бути панівною формою ідеології, а церква позбулася колишнього впливу на всі сфери державного, суспільного та особистого життя. «У наші дні,— визнають церковники,— релігія не є вже загальним і головним фактором створення суспільних відносин».

Не тільки в Радянському Союзі, а й у багатьох інших країнах світу церква була відокремлена від держави, а школа від церкви, що дуже істотно обмежило сферу діяльності церковних закладів. Виникли сприятливі умови для масового розриву з релігією та церквою мільйонів трудящих, які під впливом своєї участі в соціальних перетвореннях почали усвідомлювати себе не безпорадними «рабами божими», а творцями власної долі.

Багато проявів цього процесу беруть початок з часу становлення буржуазного суспільства, проте своєї кульмінації вони досягли у сучасну епоху, яка ознаменувалася виникненням світової соціалістичної системи.

Ліквідація експлуататорських класів у соціалістичному суспільстві позбавила церкву соціальної опори, яку вона знаходила у феодалів та буржуа. Разом з тим було скасовано основи економічної та політичної могутності церкви, що раніше забезпечували їй оптимальні умови для насадження релігійності у масах.

Другою найважливішою причиною загальної кризи релігії стала **науково-технічна революція**, яка завдала нового нищівного удару по релігійній картині світу та релігійно-ідеалістичному світогляду в цілому.

Величезні успіхи у науковому пізнанні об'єктивних закономірностей природи та суспільства, досягнуті люд-

[1] Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., Політвидав України, 1977, с. 3.

ством у XX ст., розкрили неспроможність релігійного тлумачення природних та соціальних явищ. Став ще очевиднішим, ніж раніше, антинауковий характер релігійних уявлень про світ.

Нині дедалі більша кількість людей стає несхильною до церковних тверджень, які черпаються з «священного писання», віддаючи перевагу науковим доказам. «Світ понять християнської віри,— журиться один з західнонімецьких теологів,— настільки несумісний з мисленням сучасного людства, що духовний вплив Євангелія повністю втрачається. Це не провина окремих людей, а неминучий підсумок стрімкого прогресу науки та техніки».

Нарешті третя причина кризи релігії — **загальний культурний прогрес людства**, який серйозно обмежив вплив релігії на духовне життя людей.

Поширення освіти серед усіх категорій населення, особливо в умовах соціалізму, розвиток мистецтва у всіх його проявах, і, нарешті, різке зростання впливу на людей засобів масової комунікації (перш за все преси, радіо і телебачення) — все це сприяло виробленню у мільйонних мас критичного ставлення до релігії як форми духовної діяльності, визволенню їх з-під релігійного впливу. Різко зросла кількість людей, що перебороли релігійне сприйняття світу і вважають за краще задовольняти свої духовні запити не в церкві, а поза нею.

Релігійні форми духовного життя, що склалися у глибоку давнину, розраховані на людей іншого інтелектуального рівня та емоційного настрою, ніж наш сучасник, дедалі більше втрачають свою привабливість.

За повідомленням французької газети «Комба», тепер церкву відвідують менше 25 % французів, які вважають себе католиками. Дуже красномовне визнання зробив на сторінках однієї з стокгольмських газет парафіяльний священник Бенгт Самуельссон. «У багатьох церквах Швеції,— писав він,— на недільні проповіді збирається не більше 15—20 чоловік. Такі церкви слід закривати, або навіть зривати динамітом, бо нема нічого образливішого для господа бога, ніж церква, яка пустує під час недільної проповіді!»

Такі основні причини, що зумовили загальну кризу релігії та церкви в сучасних умовах.

Прояв кризи релігії

Щоб мати більш повне уявлення про кризу релігії та церкви, слід розглянути найбільш значні і характерні прояви її в сучасному світі. Серед них слід виділити такі.

Поступове визволення з-під впливу релігії та церкви громадського та особистого життя людей. Це явище, відоме під назвою секуляризації *, набуло тепер масового характеру і має яскраво виражену тенденцію до дальшого зростання. Особливо глибокого розвитку набуло воно у соціалістичному суспільстві, де релігія є особистою справою віруючих громадян, а церква задовольняє тільки релігійні потреби людей.

Але і в інших країнах секулярні тенденції, які стимулюються соціальними зрушеннями, науково-технічним і культурним прогресом людства, проявляються дедалі яскравіше. Помітно скоротилася кількість країн, що зберігають релігію як державну ідеологію, допускають контроль церкви над шкільною освітою та іншими сферами державної і суспільної діяльності громадян. Втратила колишній вплив, а то й просто анульована, духовна цензура, яка раніше гальмувала розвиток наукової та культурної думки, протидіяла прогресивним тенденціям суспільного розвитку. Секуляризується і побутовий уклад життя, який менше, ніж інші соціальні сфери, сприйнятливий до змін. «Секуляризація,— бідкаються сучасні теологи,— заполонила увесь світ і зачепила всі релігії».

Падіння престижу церкви в очах все більшої кількості її прихильників. Тісний зв'язок церковних організацій з реакційними класами, різними реакційними політичними угрупованнями, освячення релігією експлуататорського ладу з усіма його пороками, захист нею віджилих форм моралі — все це стає надбанням гласності і створює церкві репутацію консервативної і навіть реакційної сили, викликає у віруючих почуття незадоволення, сприяє падінню престижу церкви у їхніх очах.

Дедалі очевидніша неспроможність церкви втілити у життя свої декларації та програми, розрив між словами і ділами служителів культу, який безперервно посилюється,— все це породжує у парафіян сумнів у правильності соціальної орієнтації на церкву. Так, за даними інституту Геллапа, 75 % дорослого населення США вважає, що нині релігія втрачає вплив на суспільне життя країни.

Зниження рівня релігійності і ступеня релігійної активності мас. Дедалі більше віруючих завдяки підвищенню своєї соціальної активності і під впливом секулярних тенденцій сучасного суспільного розвитку хоч і не поривають своїх зв'язків з церквою, але перестають

* Від лат. secularis — світський.

бути глибоко релігійними людьми. Констатуючи цей факт, один з сучасних католицьких теологів заявив: «Люди продовжують за традицією демонструвати свою прихильність до тієї чи іншої церкви, час від часу ходять до храму, вважають себе добрими парафіянами, але вірять дедалі менше, або зовсім втратили віру».

Значна частина французьких католиків, писала газета «Монд», «скептично ставиться до таких питань доктрини, як непорочне зачаття, чудеса, воскресіння, вознесіння, пекло, ангели, потойбічний світ, безсмертя душі». За даними, наведеними західнонімецьким журналом «Штерн», 57 % опитаних лютеран і 31 % католиків мають сумніви щодо існування потойбічного світу. Опитування показало, що 25 % протестантів в ФРН вважають євангельську розповідь про Ісуса Христа як «сина божого» легендою, вигадкою.

Навіть священники і богослови нерідко проявляють скепсис у релігійних питаннях. За повідомленнями американської преси, лише 10 % священників, опитаних Радою церков Христа у США, твердо заявили, що вірять у бога.

Характеризуючи спосіб мислення та дій віруючих громадян радянського суспільства, професор Московської духовної академії Ветелев писав: «Ідея нового соціально-політичного життя і боротьба за неї (боротьба за комунізм) стала центральною ідеєю сучасності. На цю ідею йшли і йдуть основні сили нації, у тому числі і сили віруючої людини. Ідея бога, природно, змістилася з центра кола життя і розташувалася по дотичній лінії. Разом зі зміщенням цієї ідеї змістилися й інші центральні релігійні ідеї: ідея гріха, спасіння, церковності та ін.»

У свідомості багатьох сучасних віруючих релігійні уявлення про навколишній світ химерно переплелися з науковими поглядами. Самі віруючі зізнаються, що їхнє звернення до «всевишнього» нерідко виглядає так: «Господи, якщо ти є, допоможи, якщо ти можеш!».

Розрив з релігією найактивнішої частини населення земної кулі. Релігійні діячі всіх напрямів змушені визнати, що церква з року в рік втрачає мільйони парафіян, і тому кількість віруючих зменшується в усьому світі. «Дедалі більше людей,— говориться в одному з документів II Ватіканського собору,— практично відходить від релігії. На відміну від минулих часів заперечення бога чи релігії вже не є чимсь незвичайним або винятковим».

З матеріалів соціологічних досліджень і даних церковної преси видно, що на всіх континентах кількість тих, хто регулярно відвідує храми та дотримується релігійних обрядів, не досягає й третини населення.

Активно протистоїть впливові релігії та церкви робітничий клас. У промислових центрах усього світу, де сконцентровано монолітні маси пролетарів, повсюдно відмічається найбільш низький рівень релігійності населення. «Світ праці,— констатував папа Павло VI,— не звертає більше погляду до релігії та церкви. Робітники відчувають, що все це далеко від них». Високий процент тих, хто порвав з релігією та церквою, дає демократична частина інтелігенції. Особливої масовості процес відходу трудящих від релігії та церкви набув у соціалістичних країнах — насамперед в Радянському Союзі, який в історично короткий строк став країною масового атеїзму.

Скорочення відтворення релігії у нових поколіннях. Служителів культу найбільше непокоїть той факт, що помітно зменшується вплив релігії та церкви на підростаюче покоління. У всьому світі збільшується кількість юнаків та дівчат, які категорично відкидають релігійні цінності, віддаючи перевагу суто світським принципам та ідеалам.

Ще в середині 20-х років один з російських богословів з жалем констатував: «Під впливом християнських церков ще де-не-де тримаються старі покоління, але молодь повсюдно дуже вражена атеїстичним духом. Перед християнською церквою у всесвітньому масштабі начебто вимальовується примара вимирання. Величезне зростання невір'я загрожує перетворити церкву у щось таке, що подібне товариству археологів, які зберігають нікому не потрібні цінності як предмет історичного вивчення».

Такі самі нарікання можна знайти на сторінках сучасних церковних видань. «Під впливом сучасного століття,— читаємо у західному церковному журналі,— підростаюче покоління релігією цікавиться дуже мало. Молоді у церквах майже не видно. Рідко бачиш дівчаток, ще рідше хлопчиків».

Не обмежуючись простим неприйняттям релігії, молодь активно виступає проти релігійної ідеології та моралі, піддає різкій критиці діяльність церкви, виявляє схильність до атеїстичного способу мислення та дій. Авангардні позиції займають тут представники молодого покоління соціалістичних країн.

Проте релігія ще утримує під своїм впливом частину молоді, чим і зумовлюється актуальність науково-атеїстичного виховання підростаючого покоління.

Гостра нестача осіб, які бажають стати професійними служителями культу. Нині немає жодної релігійної організації, яка не відчувала б дефіциту кадрів духовенства. Бракує понад 200 тис. священнослужителів католикам, не мають своїх постійних священників багато православних парафій, скаржаться на відсутність необхідної кількості пасторів протестанти всіх напрямів. За повідомленням Ватікану, у 1969 р. без священників залишалася понад 5 частина всіх церковних парафій світу, а в Європі не має священників кожна четверта парафія. Ватіканський статистичний щорічник повідомляє, що з 1969 по 1978 р. кількість католицьких священнослужителів у всьому світі скоротилася на 10,7 %.

Пустує або залишається неукомплектованою значна частина християнських та буддійських монастирів, хоч вербування кандидатів у ченці та черниці ведеться дуже активно. Протягом 70-х років нинішнього століття кількість католицьких черниць у всьому світі зменшилася на 5,1 %. А в Іспанії тільки за останні п'ять років кількість черниць у жіночих монастирях зменшилась майже на чверть.

Систематично не добирають необхідного контингенту учнів духовні семінарії та інші церковні навчальні заклади. Тільки в одній Італії протягом 1970—1978 рр. було закрито 116 семінарій з 375. Водночас значна частина їхніх випускників відмовляється від кар'єри священнослужителів. Масового характеру набули випадки зняття молодими священниками церковного сану, що раніше траплялося рідко. Так, тільки за 15 років правління папи Павла VI (1963—1978) Ватікан одержав понад 32 тисячі заяв від священників з проханням звільнити їх від церковного сану і перевести на становище мирян. За повідомленнями американської преси, в США щорічно знімають з себе сан не менш як 5500 священників усіх конфесій.

Все це — яскраве свідчення того, що криза зсередини роз'їдає церковний організм.

Поширення у світі атеїстичного способу мислення і дій. Про гостроту кризи, яку переживає тепер релігія та церква, красномовно свідчить постійне зростання кількості людей, які в процесі свого духовного розвитку не просто поривають з релігією і перестають вірити, а й стають активними носіями атеїстичних переконань. Якщо в минулому атеїстами були одиниці, то нині атеїстичних поглядів дотримуються мільйони людей всіх континентів. «Кількість тих, хто заперечує бога,— сумує один з католицьких теологів,— збільшується з кожним днем... Всесвітній атеїзм справляє вплив на прихильників великих монотеїстичних релігій».

Правда, далеко не завжди атеїзм недавніх віруючих буває глибоко науковим і до кінця послідовним — часом у ньому переважає стихійність і він, по суті, не виходить за межі вільнодумства. Проте самим фактом свого існування і повсюдного поширення атеїзм обмежує колишню монополію релігії на духовне життя і переконливо спростовує твердження церковників, начебто він — явище виняткове і не може стати надбанням багатьох.

Особливо інтенсивно і успішно розвивається атеїзм у соціалістичних країнах, де соціальні перетворення, науково-технічний та культурний прогрес створили всі умови для постійного і неухильного духовного зростання мільйонів людей. У Радянському Союзі на позиції наукового атеїзму перейшли широкі маси трудящих. Нові покоління радянських людей виросли і сформувалися поза релігійним середовищем, здобули атеїстичну освіту в школі, технікумі, училищі або вузі, пройшли атеїстичне виховання в навчальних та виробничих колективах. Атеїзм сприймається ними як єдино можлива форма духовного життя, здатна задовольнити інтелектуальні, емоційні та естетичні запити особистості.

Всі ці прояви загальної кризи релігії та церкви спричинюють закономірне занепокоєння релігійних діячів усього світу, змушуючи їх докладати всіх зусиль, щоб запобігати дальшому розвитку кризових явищ та зберегти колишній вплив церкви.

Пошуки церквами засобів подолання кризи релігії

Пошуки церковними організаціями засобів подолання кризи релігії ведуться водночас по кількох напрямах. Результатами цих пошуків стали зміни у політичній орієнтації церкви, підвищення її соціальної активності, а також посилення тенденцій до модернізації релігійної ідеології та церковних структур.

Зміни у політичній орієнтації церкви, що набули тепер досить широкого розмаху, зумовлені тим, що безпосередня підтримка релігійними організаціями антинародної політики правлячих класів експлуататорського суспільства, їхній активний зв'язок із знавіснілою реакцією спричинили невдоволення значної маси віруючих.

«Криза в церквах,— констатували учасники щорічної конференції християнських журналістів Європи,— великою мірою пояснюється прихильністю церкви до традиційного суспільного ладу і безпосередньою або посередньою протидією новому суспільному розвитку».

Найбільш істотно змушені були переглянути свою політичну орієнтацію релігійні організації нашої країни: від антирадянської політики перейшли до лояльного ставлення до радянської влади. Таким же шляхом йдуть і релігійні організації в інших соціалістичних країнах.

Серйозні корективи вносять у свої політичні погляди і церковні організації країн, що розвиваються. Враховуючи ненависть мас до сил колоніалізму та міжнародної реакції, популярність у народі ідей суспільного прогресу, вони виступають з критикою на адресу імперіалізму, висловлюються на підтримку прогресивних соціальних структур, заявляють про солідарність з прихильниками миру, демократії та соціалізму.

Менш відчутно змінилися політичні погляди церковних організацій та об'єднань капіталістичного світу, але й ці зміни стали нині беззаперечною реальністю. Орієнтація на войовничий антикомунізм у його найгрубіших і найвідвертіших формах, співробітництво з мілітаристськими колами, підтримка їх у «холодній війні», розв'язаній імперіалістами проти країн соціалізму, та інші політичні акції настільки скомпрометували західні релігійні організації в очах трудящих та демократичної громадськості, що криза довір'я до релігії та церкви набула небаченого раніше розмаху і почала загрожувати самому існуванню їх. Частина релігійних діячів Заходу, яка мислить реалістично, дійшла висновку, що припинити дальший розвиток цієї кризи можна тільки, переглянувши найреакційніші політичні установки.

Саме такі думки лягли якоюсь мірою в основу діяльності папи Іоанна XXIII, який очолював католицьку церкву з 1958 до 1963 рр., та його прихильників, що виступили за розрядку міжнародної напруженості, засудження мілітаризму, схвалення принципу мирного співіснування держав з різним соціально-політичним устроєм, за перехід до «діалогу» католиків з марксистами.

Ознаки політичного реалізму, продиктованого побоюваннями за долю релігії в сучасному світі, проявляються і в діяльності ряду протестантських церков Західної Європи та США, а також інших релігійних організацій, що діють у країнах капіталу. Багато з них, зазнаючи тиску з боку рядових віруючих та демократичної громадськості, виступили на підтримку такого важливого інструмента міжнародної розрядки, як хельсінська Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, схвалили прийнятий на ній Заключний акт, покликаний сприяти створенню на європейському континенті атмосфери взаємного довір'я, впевненості у вільному, незалежному, мирному розвитку кожної країни. Нині вони прагнуть відмежуватися від тих сил імперіалістичної реакції, які намагаються зірвати процес розрядки і створюють загрозу ядерної катастрофи.

Хоч відмічені вище зрушення в політичній орієнтації церкви покликані утримувати основну масу віруючих у сфері церковного впливу, зумовлені інтересами самої релігії та служать меті її самозбереження, вони не знаходять підтримки у крайніх правих церковних колах Заходу. Останні шукають виходу з кризи на шляхах посилення зв'язку церкви з імперіалізмом, міжнародною реакцією, роблять ставку на антикомунізм, на відкриту боротьбу з силами прогресу. Вони не зупиняються навіть перед використанням прямого терору, як це видно на прикладі кривавих подій в Ольстері. Це вони допомагають афганським басмачам прикривати криваві злочини релігійними гаслами.

Церковні організації капіталістичних країн, що раніше не втручались у розв'язання соціально-політичних проблем, а займалися суто релігійними спекуляціями, розрахованими на те, щоб відволікти віруючих від активного втручання в історичний процес, тепер обрали іншу тактику. Вони намагаються добитися того, щоб трудящі сприймали церкву не тільки як релігійну організацію, а й як соціального лідера, начебто здатного вказати всьому людству шлях до кращого майбутнього. Отже, це ті самі намагання церкви підпорядкувати маси своєму впливові, використовуючи крім релігійних доказів ще й соціальну демагогію.

Щоб надати церкві видимості прогресивного закладу, який начебто піклується про потреби всього людства, богослови спішно оновлюють у дусі часу її інтерпретацію суспільних явищ. Релігійні соціальні доктрини, розроблені в минулому з врахуванням інтересів експлуататорських класів (ті, що виправдовують гноблення людини людиною, освячують авторитетом бога приватну власність та суспільну нерівність, зводять у ранг «християнських чеснот» ті норми поведінки, які відповідали б інтересам власть імущих тощо), піддаються тепер перегляду з тим, щоб завуалювати у них те, що компрометує

церкву в очах мас. Релігійні ідеологи намагаються представити церкву захисником пригноблених та викривачем соціальних вад класового суспільства, сподіваючись таким чином піднести її престиж.

Проте оновлення соціальних поглядів церкви, яким би радикальним воно не виглядало, не робить її реальним фактором суспільного прогресу, бо суть цих поглядів залишається старою — виправдання та захист експлуататорського ладу, хоч і у більш витонченій, менш відвертій формі, ніж раніш. Соціальна активізація церкви здійснюється аж ніяк не в інтересах людства, а заради зміцнення її власних позицій і з метою більш ефективного захисту інтересів експлуататорських класів.

Певна частина релігійних діячів буржуазного світу щиро вважає, що вже в умовах капіталізму церква може подолати свою залежність від експлуататорів, брати безпосередню участь в усуненні пороків буржуазного суспільства. Ці діячі, визнаючи успіхи нашої країни в соціалістичному будівництві, спостерігаючи морально-політичну єдність нашого суспільства, яке включає як атеїстів, так і релігійних людей, закликають до спільних дій віруючих і комуністів у боротьбі за мир та демократію, наполягають на підтримці церквою соціалістичних та комуністичних перетворень. Але такі виступи викликають різкий опір церковного керівництва і реакційних політичних сил, які стоять за ним і зацікавлені у збереженні за церквою функцій захисту капіталізму.

Особливо радикально переглянули свої традиційні погляди з питань суспільного розвитку релігійні організації СРСР та інших соціалістичних країн. Вони не тільки відмовилися від колишніх установок на відвернення віруючих від безпосередньої участі у суспільних перетвореннях, а й розробили концепцію соціальної активності церкви. Згідно з цією концепцією церква повинна підтримувати та пропагувати соціальні принципи соціалізму і комунізму, як начебто такі, що мають релігійні джерела, водночас засуджуючи ті перешкоди, які створюють на шляху суспільного прогресу сучасний імперіалізм, сили міжнародної реакції.

Така позиція церкви породжує у віруючих ілюзію причетності її до тих перетворень, які було здійснено у нашому суспільстві в ході соціалістичного та комуністичного будівництва. Насправді соціальний прогрес здійснюється у країнах соціалізму не завдяки діяльності релігійних організацій, а без них і навіть всупереч їм, оскільки своєю пропагандою антинаукового світогляду

вони об'єктивно уповільнюють духовний розвиток віруючих, заважаючи їм глибоко усвідомити свою роль у соціалістичному і комуністичному будівництві.

В ім'я цих цілей церква намагається оновлювати в дусі часу ті елементи релігійного комплексу, які вже не справляють необхідного впливу на віруючих, тобто здійснює модернізацію віровчення, обрядності та укладу церковного життя.

Релігійний модернізм — явище закономірне. Воно відображує залежність церкви та її ідеології від соціального середовища та змін, що відбуваються в ньому. Тому він спостерігався протягом всієї історії. Однак модернізм є серйозною небезпекою для релігії. Він підриває основу релігійного світогляду — переконання у «богоустановленості» релігії, абсолютній завершеності її та незалежності від зміни соціального середовища. Тому модернізму протистоїть **релігійний консерватизм** — охоронне начало, що зводиться до відстоювання непорушності релігії та церкви, до протидії змінам, які намічаються в ідеологічній та практичній діяльності релігійних організацій.

Модернізм та консерватизм — взаємозв'язані тенденції. Залежно від конкретних умов може переважати то одна, то інша тенденція. У відносно спокійні періоди в історії релігії, коли становище церкви стабільне, переважає консерватизм, який спирається на силу традиції. Зате в кризових ситуаціях, які порушують рутинний хід церковного життя і становлять традиційні форми релігії поряд з неминучістю змін, на перший план виступає модернізм. Оскільки загальна криза релігії створила тепер саме таку ситуацію, модерністські тенденції набули повсюдного характеру.

Модернізм посилився останнім часом в усіх християнських церквах та об'єднаннях. Під знаком оновлення католицизму відповідно до сучасної епохи відбувся II Ватіканський собор, який санкціонував частковий перегляд католицького культу, соціально-політичної доктрини та організаційних форм. Від багатьох елементів ортодоксальної традиції відмовляються православні церкви, які ведуть нині підготовку до Всеправославного собору, до попередньої програми якого включено багато питань, пов'язаних з модернізацією ідеології та культу. Досить сильні позиції модернізму в протестантських церквах та об'єднаннях, які найбільше схильні до експериментування в галузі релігійної ідеології та церковної практики.

Помітні модерністські віяння і в сучасному ісламі, який шукає ефективних засобів релігійного впливу на мусульман. Модернізує свої погляди, обрядність та організаційну структуру буддизм. Посилюються позиції прихильників релігійного оновлення в іудаїзмі та інших релігіях.

Що саме оновлюється в релігійних та церковних структурах?

Об'єктом модернізації у наші дні стало віровчення — найбільш фундаментальна частина релігійного комплексу. Ті положення і догмати, які втратили актуальність і не сприймаються сьогодні віруючими, або замовчуються, або тлумачаться по-новому. Віровчення викладається сучасною мовою з використанням понять та уявлень, які легше засвоюються парафіянами. Докладаються зусилля до створення видимості його повної відповідності останнім висновкам науки та даним суспільної практики. Переосмислюються не тільки окремі догмати, а й релігійно-моральні висновки з них.

Грунтовно оновлюється і релігійний культ, який складався протягом століть. Обряди, що перестали справляти колишній вплив на почуття віруючих, або скасовуються зовсім, або скорочуються і набувають нової інтерпретації.

У богослужіння вводяться нові елементи, покликані зробити його не тільки зрозумілішим, а й більш вражаючим. Багато обрядових нововведень є в сучасному православ'ї, широко практикує їх католицизм, часто вдаються до них протестантські церкви та об'єднання. Немало новин у культовій практиці ісламу, буддизму, індуїзму, іудаїзму та інших релігій, занепокоєних тим, щоб підвищити вплив обрядності на парафіян.

Ті самі цілі переслідують і реформи укладу церковного життя, які здійснюються (більшою чи меншою мірою) релігійними організаціями усього світу. Традиційні церковні структури перебудовуються так, щоб зробити їх більш активними провідниками релігійного впливу на маси. Взято курс на розширення участі мирян у житті церкви та підвищення їхньої ролі у пропаганді релігійної ідеології.

Поставлено питання про залучення до активного церковного служіння жінок: у протестантів уже є жінки — священники та професійні богослови (дві з них — президенти Всесвітньої ради церков), а католики і православні дебатують введеня інституту «дияконіс».

Такий далеко не повний перелік тих засобів, за допомогою яких церква всіляко намагається подолати загальну кризу релігії.

Безперспективність спроб подолання кризи релігії

Аналіз всіх обставин, пов'язаних з виникненням та розвитком загальної кризи релігії в сучасних умовах, не залишає ніяких сумнівів у тому, що цей процес вийшов з-під контролю релігійних організацій. Зусилля, які докладаються церквою для подолання кризової ситуації за допомогою пристосування своєї ідеологічної і практичної діяльності до сучасного етапу суспільного розвитку, не усувають причин сучасної кризи релігії.

По-перше, загальна криза релігії є неминучим наслідком соціального, науково-технічного і культурного прогресу людства, одним з невідворотних наслідків поступового розвитку суспільства. Церква не може зупинити хід цього процесу.

По-друге, загальна криза релігії зумовлена не тимчасовими, а постійно діючими факторами. Жодна з охарактеризованих вище причин (радикальні соціальні зміни в світі, науково-технічна революція та загальний культурний прогрес людства) не перестане діяти в майбутньому. Оновлюючи ідейний арсенал та реформуючи організаційні структури, церква може лише дещо послабити (та й то на нетривалий час) вплив цих причин на сучасне становище релігії. Заходи, що вживаються церквою для подолання кризи, спроможні лише відтягнути закономірний занепад релігії, але аж ніяк не запобігти йому.

По-третє, загальна криза релігії зачепила саму суть її, а не окремі прояви. Релігія як форма суспільної свідомості так само історично зжила себе, як вичерпали свої соціальні ресурси досоціалістичні суспільно-економічні формації, що зумовили її виникнення. Магістральний шлях людства — шлях до соціалізму і комунізму — не залишає релігії та церкві ніяких шансів на існування. Тому успіхи в усіх галузях державного, суспільного та культурного життя, досягнуті в країнах світової системи соціалізму, поглиблюють загальну кризу релігії у сучасному світі, наближають перехід усього людства на позиції атеїзму.

Розуміння суті загальної кризи релігії, її причин, проявів, а також тих засобів, до яких вдається церква, щоб запобігти дальшому розвиткові кризових явищ, дає змогу чітко визначити місце нашої боротьби за торжест-

во масового атеїзму у соціалістичному суспільстві, у загальному процесі подолання людством релігійної форми суспільної свідомості, яка історично зжила себе.

Разом з тим не можна не враховувати, що церква не збирається здавати свої позиції без боротьби. Вона мобілізує з метою самозахисту всі сили, які є в її розпорядженні. Тому навіть в умовах кризи церква ще може утримувати свої позиції і навіть створювати у власних прихильників ілюзію розквіту релігії в сучасному світі.

Допомогти кожному віруючому зробити правильні висновки із загальної кризи релігії, усвідомити історичну приреченість цієї форми духовного життя — насущне завдання наукового атеїзму.

РОЗДІЛ II

АТЕЇЗМ І СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС

ГЛАВА 7. РОЗВИТОК АТЕЇЗМУ ЯК ЗАКОНОМІРНІСТЬ ДУХОВНОГО ПРОГРЕСУ ЛЮДСТВА

Залежність людини від природних та соціальних стихій, яка привела до появи релігії, ніколи не була абсолютною. Інакше людству не вдалось би відстояти своє існуваня і забезпечити прогресивний розвиток суспільства.

Вся історія людства — це процес поступового подолання ним свого безсилля, безперервний рух по шляху дедалі повнішої реалізації наявних можливостей щодо пізнання та перетворення навколишнього світу.

Панування людини над природними та соціальними силами, що поступово, але неухильно зростає, дістало своє відображення в атеїзмі — суттєвій рисі матеріалістичного світогляду. Сприйняття світу як об'єктивної реальності, в якій немає місця надприродному, протистоїть релігійному відображенню дійсності, сприяючи витісненню його нерелігійними формами суспільної свідомості.

Становлення та розвиток атеїзму є одним з проявів загального прогресу всього людства, свідченням його духовного зростання.

Соціальні функції атеїзму різноманітні. Вони полягають не тільки в протидії релігійному світогляду та церковній діяльності, а й в стимулюванні виробничо-трудової активності людини, в інтенсифікації науково-пізнавальної діяльності людей, у сприянні прогресивним тенденціям суспільного розвитку, в орієнтації особи на максимальну реалізацію можливостей для свого духовного зростання. Як же розкривається закономірний характер розвитку атеїзму в його зв'язку з прогресом духовної культури людства?

Атеїзм та трудова діяльність

Свої найглибші корені атеїзм має передусім у трудовій діяльності людей, в їхній суспільно-виробничій практиці.

Як відомо, праця становить першооснову людського буття, бо саме завдяки їй людина зуміла відокремитися

від тваринного світу. Характеризуючи роль праці в процесі становлення людини, Ф. Енгельс писав, що вона є «перша основна умова всього людського життя, і до того ж у такій мірі, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину»[1].

Праця забезпечує людині її існування, даючи необхідні засоби до життя. Цілеспрямовано впливаючи у ході трудової діяльності на зовнішню природу, людина перетворює її, пристосовує до своїх потреб, змушує служити собі.

У процесі праці і завдяки праці здійснювалося визволення людини від стихійних сил природи, що панували над нею. Удосконалюючи знаряддя виробництва і підвищуючи продуктивність праці, люди розширювали можливості цілеспрямованого впливу на навколишній світ, зменшуючи таким чином свою залежність від усяких несприятливих випадковостей, які стимулюють віру у надприродне.

Правда, можливості трудової діяльності щодо розкріпачення індивіда історично обмежені: при первісному ладі через низький рівень продуктивних сил, а у класовому, антагоністичному суспільстві — підневільний характер праці, експлуатацію трудящих. Проте людство навіть у таких несприятливих умовах неухильно підвищувало рівень свого панування над природою. При соціалізмі можливості усвідомлення своєї влади над природою набуває не тільки суспільство у цілому, а й кожний окремий учасник творчої колективної праці (хоч реалізує ці можливості поки що не кожний).

У процесі колективної праці людина перетворює не тільки навколишнє середовище, а й саму себе, свій духовний світ, причому це перетворення відбувається по лінії звільнення її свідомості від релігійних ілюзій. Трудова діяльність розширила коло пізнання людини, збагативши його найрізноманітнішою інформацією, яка допомагає проникнути в суть природних явищ. Праця як найважливіший компонент суспільної практики нерозривно зв'язана з процесом пізнання.

Тому саме завдяки трудовим успіхам людина поступово розкриває причинно-наслідкові зв'язки у матеріальному світі, у тому числі й ті, які у початковий період історії люди сприймали як результат дії надприродних сил.

[1] *Енгельс Ф.* Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 453.

У праці та за допомогою праці зірвано містичний покрив з багатьох природних явищ, і свідомість людини стала завдяки цьому менш вразливою для релігійного впливу. Вона звільнилась від значної частини релігійних перекручень, місце яких зайняли атеїстичні погляди на світ. Не випадково віруючі нині сподіваються на сприяння надприродних сил значно рідше, ніж у минулому.

Нарешті, праця розкріпачена, колективна, творча, якою вона стає при соціалізмові, дає можливість людині усвідомити свою суспільну та особисту значущість, відчути себе перетворювачем світу. Трудова діяльність об'єктивно орієнтує людину на те, що досягти поставлених цілей можливо лише власними зусиллями, а не упованням на надприродну допомогу з неба, що подолати труднощі можливо лише шляхом перетворюючої діяльності, а не за допомогою заклинань та молитов. Праця формує людину-борця, яка стає несприйнятливою до релігійної ідеї покірності, смиренності, терпимості.

Із сказаного видно, що атеїзм як суттєва риса світогляду пов'язаний з трудовою діяльністю людства, органічно готується нею. Праця належить до тих факторів, якими утверджується буття людини і тим самим заперечується буття бога. Фактор цей був і залишається постійно діючим, бо трудова діяльність людства безперервна.

У свою чергу зростання атеїстичної переконаності справляє зворотний вплив на трудову діяльність людини, певним чином стимулюючи її: невіруючий зв'язує ефективність роботи не з «благословінням небес», а з суто земними факторами — соціальними умовами, власними зусиллями тощо.

Особливо відчутні результати такого впливу у соціалістичному суспільстві. Сприймаючи працю як життєву необхідність, а не як «кару господню» і усвідомлюючи безпосередню залежність своїх виробничих досягнень від власних зусиль, а не від «бажання божого», людина атеїстичних переконань шукає і знаходить реальні засоби підвищення своєї трудової активності, покладаючись на саму себе, а не на сприяння надприродних сил.

Атеїзм і наукове пізнання світу

Атеїзм є необхідним наслідком наукового пізнання дійсності, так само нескінченного у своєму розвитку, як і трудова діяльність, з якою наука зв'язана нерозривними узами.

Розвиток наукового пізнання світу — невід'ємний елемент прогресу людства і водночас одна з його рушійних

сил. Він дає можливість людству постійно розширювати обсяг достовірних знань про закономірності природи та суспільства, а це в свою чергу полегшує і значно прискорює процес перетворення навколишньої дійсності за допомогою виробничо-трудової діяльності. Наука інтенсифікує та поглиблює пізнання людьми справжньої суті тих процесів і явищ, які раніше сприймалися тільки як прояв надприродного у навколишньому світі.

Наприклад, пізнання законів руху планет сонячної системи з'ясувало природу сонячних затемнень, які колись викликали панічний страх у людей. Розкриття справжньої природи електрики зірвало містичний покрив з грози, навчивши людину рятуватися від її згубних наслідків не молитвами, а за допомогою громовідводу.

Практично кожне наукове відкриття підриває устої релігійної картини світу, підтверджуючи тим самим істинність атеїстичного сприйняття дійсності. Вчення Коперника довело удаваність прийнятої церковниками за істину в останній інстанції геоцентричної системи світу, а закон збереження енергії спростував релігійну догму про створення світу. Дарвін розбив релігійні домисли про створення тварин і людини богом, а Сєченов і Павлов — вигадки богословів про існування незалежної від тіла безсмертної душі. Велике атеїстичне значення мають дослідження радянських вчених, які працюють у різних галузях природознавства.

З іншого боку, у ході наукового пізнання світу критично аналізується й сама релігія як форма суспільної свідомості і релігійна картина світу в цілому. Цей аналіз викриває джерела і суть релігійного відображення дійсності, позбавляючи релігію містичного ореола, встановлюючи причини виникнення та існування релігії, а також показуючи її історично минущий характер.

Отже, наукове пізнання логікою свого розвитку підриває устої релігії і тим самим об'єктивно сприяє витісненню з свідомості людини релігійного відображення світу матеріалістичним з виразно вираженою атеїстичною спрямованістю.

У свою чергу, атеїстичний підхід до тлумачення явищ навколишнього світу стимулює науковий пошук, робить його більш сміливим і результативним. Навіть віруючі вчені роблять свої наукові відкриття завдяки властивому їм стихійно матеріалістичному ставленню до характеру та результатів своїх досліджень. Підсумки їхньої

науково-пізнавальної діяльності тим більш значущі, чим менше ці дослідники орієнтуються на релігійні догми. Ще ефективніші наукові пошуки вчених, які твердо і переконано стоять на атеїстичних позиціях. Їхня свідомість не сковується релігійно-церковними заборонами, і тому вони сміливо вторгаються до світу недослідженого, рішуче відкидають релігійні концепції, що сковують дослідницьку думку та гальмують науковий прогрес.

Атеїзм і соціальний прогрес

Існує глибокий внутрішній і нерозривний зв'язок між розвитком атеїзму і соціальним прогресом людства. Цей зв'язок двобічний: соціальний прогрес стимулює розвиток атеїзму, а останній у свою чергу сприяє прискоренню ходу соціального прогресу в усіх його багатоякісних проявах.

Атеїстична спрямованість соціального прогресу проявляється насамперед у тому, що зміна одного способу виробництва іншим підриває релігійну ідею боговстановленості укладу суспільного життя. У ході соціального прогресу руйнуються підвалини, які освячені релігією і підтримуються церквою. Намагаючись запобігти їхньому падінню, церква неминуче опиняється у стані противників соціального прогресу, а релігія стає ідейним прапором сил реакції. Це дискредитує релігію в очах передових класів та суспільних верств, надає їхній діяльності антицерковної спрямованості. Тому прогресивні соціальні сили, як правило, беруть на озброєння атеїзм, який не тільки протистоїть впливові релігії на передову частину суспільства, а й створює сприятливі умови для виникнення та поширення нових суспільних ідей. Саме ці сили становлять соціальну основу атеїзму, його опору.

Так, в античному світі атеїзм досяг розквіту у період торжества рабовласницької демократії, що виступала в умовах того часу носієм соціального прогресу. Атеїзм був на озброєнні найбільш радикальної частини ідеологів французької буржуазної революції, які внесли значний вклад у розвиток атеїстичної думки. Атеїстичний характер мали і погляди російських революційних демократів, які виражали інтереси широких народних мас.

Революційні перетворення в суспільстві як внутрішня пружина соціального прогресу відкидають релігійну ідею залежності суспільного розвитку від «волі божої». Особливо великий атеїстичний потенціал має соціалістична революція. Вона не тільки пробуджує до соціальної активності величезні маси трудящих, а й усуває такі фактори відтворення релігії, як експлуатація людини

людиною, національна і расова дискримінація, кризи, безробіття тощо. Соціалістична революція відкриває людству шлях до суспільства без релігії. Отже, які б аспекти суспільного розвитку ми не взяли, атеїзм незмінно виступає як внутрішня закономірність соціального прогресу.

Атеїзм і духовний розвиток особи

Минуле і сьогодення людства свідчать про те, що атеїзм є необхідною умовою і передумовою всебічного розвитку особи, її справжнього духовного розквіту.

Найглибшим проявом духовного розквіту особи було і залишається зростання її соціальної активності, її безпосередня участь в революційній боротьбі. Ця участь сприяє подоланню таких особистих якостей (що формуються у людини під впливом релігії), як непротивлення злу, смиренність, покірність долі, турбота про особисте спасіння тощо. Разом з тим у ході революційної боротьби та під її безпосереднім впливом формуються такі риси особистості, як усвідомлення суспільної значущості, непримиренність до будь-яких проявів соціального зла, готовність до самопожертви заради загальної справи, впевненість у власних силах і т. ін.

Особливо слід сказати про інтелектуальний розвиток особи, що також є одним з найважливіших аспектів її духовного прогресу. Цей розвиток відбувається по лінії поступового, але неухильного визволення розуму з-під контролю релігії та церкви, подолання релігійних заборон пізнання об'єктивних закономірностей розвитку природи і суспільства. Він неминуче веде до усвідомлення дедалі більшою кількістю людей неспроможності релігійних уявлень про світ, до зростання переконаності їх у перевазі науково-атеїстичного світогляду над релігійним.

Атеїстична тенденція дуже помітна і в моральному розвитку особи, без якого немислимий її духовний розквіт. Природно, у даному випадку йдеться про справжню мораль, як її розуміють комуністи. У ході соціального прогресу людина звільняє від релігійного впливу не тільки інтелект та почуття, а й свою поведінку, яку церква намагається регламентувати аж до найдрібніших деталей і контролювати на всіх етапах людського життя.

Моральний розвиток особи об'єктивно веде до того, що свою поведінку вона дедалі більше підпорядковує не релігійним принципам, а вимогам класової солідарності, інтересам суспільства, потребам соціального прогресу.

Із сказаного видно, що атеїзм не є чимось випадковим в історії людства. Маючи глибокі корені в соціальному та індивідуальному бутті людини, він виступає як закономірність духовного прогресу людства.

ГЛАВА 8. ДОМАРКСИСТСЬКИЙ АТЕЇЗМ

Атеїстичні ідеї і концепції завжди існували у духовному житті суспільства і разом з ним зазнавали змін, що зумовлювалися змінами суспільного буття. Кожній суспільно-економічній формації відповідає певний період історії атеїстичної думки: атеїзм рабовласницького суспільства, атеїзм феодального суспільства, атеїзм епохи становлення і розвитку капіталізму. У сукупності вони охоплюють епоху домарксистського атеїзму, розвиток атеїзму до виникнення наукового, марксистсько-ленінського атеїзму. Спільність існування окремих форм домарксистського атеїзму в умовах експлуататорського ладу породжувала у них якісно схожі (подібні) риси, які дають змогу дати загальну характеристику їхніх переваг та недоліків. Виникнення наукового атеїзму було революційним переворотом в історії атеїстичної думки.

Водночас різні історичні форми домарксистського атеїзму мають певні специфічні особливості, які зумовлені рівнем розвитку науки, особливостями класової боротьби, духовного життя суспільства в різні історичні періоди, специфікою тієї чи іншої релігійної ідеології, проти якої він виступав. Тому в рамках названих вище форм домарксистського атеїзму можна виділити особливості окремих шкіл і напрямів атеїзму, таких, наприклад, як філософський атеїзм стародавніх греків, англійський деїзм XVIII ст., атеїзм революційної демократії і т. д.

Додамо до цього, що атеїстична думка розвивалася не тільки у лоні філософії. Атеїстичні ідеї проявлялись у сфері мистецтва та літератури, моралі та естетики, політики і права, а з розвитком науки — у галузі наукової свідомості. Отже, історія атеїзму переплітається з усім тим найважливішим, що становить історію духовної культури людства.

Атеїстичні ідеї в стародавньому світі

З виникненням рабовласницького способу виробництва склалися національно-державні релігії у Стародавньому Єгипті, Стародавньому Вавілоні, Стародавній Індії та Стародавньому Китаї. Вони освячували пряме класове насильство, проголошували рабство божествен-

ним встановленням, а владу рабовласників довічною. Релігійні (храмові) організації, які склалися тоді, виступали як частина рабовласницької держави, а жрецтво становило частину панівного класу.

Атеїстичні ідеї, які з'являються у цей історичний період, ще не містили прямого заперечення релігії, але вони засуджували її використання в антигуманних інтересах. Ідеї, в яких висловлювалося таке обережне негативне ставлення до релігії, дістали назву вільнодумства.

Такий характер соціального протесту мали записані у середині II тисячоліття до н. е. «Пісня арфіста» у Стародавньому Єгипті та «Діалог пана і раба про смисл життя» у Стародавньому Вавілоні. У VI ст. до н. е. заперечення релігії з позицій вільнодумства поширювалось у Стародавній Індії у вигляді вчення локояти, у VI—V ст. до н. е. ідеї вільнодумства висловлювалися і в Стародавньому Китаї.

Вільнодумство стародавнього світу досягло своєї вершини у Стародавній Греції та в Стародавньому Римі. Мислителям цих країн був властивий хоч і дещо наївний, але світлий і виразний погляд на природу, вони добре відчували свій зв'язок з нею і, навіть погоджуючись з існуванням богів, позбавляли їх всього надприродного. Стихійний матеріалізм та вгадана діалектика світу поклали початок філософській критиці релігії. Такими були погляди **Геракліта** (біля 544—470 рр. до н. е.), який висунув ідею діалектичного розвитку природи без участі яких би то не було надприродних сил; **Демокріта** (біля 460—370 рр. до н. е.), який висловив думку про те, що все у світі складається з атомів, у тому числі і душа людини, яка через це не безсмертна, бо після смерті людини вона, як і тіло, розпадається на атоми; **Епікура** (близько 341—270 рр. до н. е.), про якого Маркс і Енгельс писали, що він був «справжнім радикальним просвітителем стародавніх часів, він відкрито нападав на античну релігію, і від нього бере свій початок атеїзм римлян, оскільки він у них існував» [1]. Епікур вважав за необхідне звільнити людину від страху смерті: «...смерть не має до нас ніякого відношення, бо, коли ми існуємо, смерть ще не присутня, а коли смерть стає присутньою, тоді ми вже не існуємо», **Лукреція Кара** (близько 99—55 рр. до н. е.), який у поемі «Про природу речей» рішуче стверджував природне походження світу без участі богів; **Лукіана з Самосати**

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 120.

(близько 120 — після 180), названого Ф. Енгельсом «Вольтером класичної стародавності», письменника-сатирика, який висміяв всі релігії і був одним з перших критиків християнства.

Від мислителів античного світу веде свій початок тісний зв'язок атеїзму з матеріалістичною філософією, «лінія Демокріта» протистоїть «лінії Платона», який намагався захищати релігію за допомогою ідеалістичного подвоєння світу. Вільнодумство стало традицією для наступного розвитку людської думки.

Вільнодумство й атеїзм у середньовіччі

На зміну рабовласницькому ладу прийшов феодальний. Це була заміна однієї форми експлуатації трудящих іншою, при якій необхідно було посилити духовний примус до праці на гнобителів, і цю функцію відмінно здійснювала релігія. Тому при активному сприянні феодалів вона стала панівною формою суспільної свідомості, а решта підпорядковувалися їй.

Панування релігійної реакції в ідеології все ж не зупинило розвитку вільнодумства і атеїзму у цю епоху, хоч і позначилося на ній: атеїстичні ідеї інколи висловлювалися у релігійній термінології і навіть набували форм релігійних єресей.

Багато з досягнутого стародавніми греками і римлянами було втрачено або знищено християнською церквою під прапором боротьби з язичництвом. Сталося так, що культурна спадщина стародавнього світу дісталась арабам, які створили величезний халіфат від Іспанії і Марокко на Заході до Індії на Сході. Там збереглося багато з філософської спадщини античності, там же продовжувалися і атеїстичні традиції. Середньовічний Схід передав естафету матеріалізму і атеїзму від стародавності новому часу.

Найвідомішими представниками вільнодумства Сходу були: **Абу-Рейхан Біруні** (973—1048), який визнавав бога першопричиною усього існуючого, але заперечував його втручання в явища природи, боровся проти мусульманської ортодоксії; **Алі, Ібн-Сіна,** або **Авіценна** (980—1037), який твердив, що світ не було створено, а він розвивається за об'єктивним законом причинності, вимагав незалежності науки від релігії; **Ібн-Рошд,** або **Аверроес** (1126—1198), який вважав основою світу довічну матерію, відкидав безсмертя душі та захищав розум від домагань релігійної віри і також висунув з цією метою теорію двоїстої істини; поет і філософ **Омар Хайям**

(близько 1048—1131), який дотепно критикував релігійні догми у блискучих віршах-рубайях.

У Західній Європі в епоху середньовіччя визначились два напрями вільнодумства й атеїзму.

Один з них народжувався у народних масах і відображував їхній протест проти використання релігії як засобу духовного поневолення. Він мав в основному соціальний зміст і виражався у формі антицерковних рухів та єресей: вальденсів, пікардів, амальрикан, бегардів, лолардів та ін. Багато з цих течій намагалися використовувати релігійну форму навіть для проповіді зрівняльного комунізму. Цей стихійний рух народу жорстоко придушувала церква, яка вдавалася навіть до масового терору для знищення своїх критиків.

Другий напрям атеїзму і вільнодумства у феодальну епоху мав філософський характер і проявився у боротьбі номіналістів та реалістів. Номіналіст **Іоанн Дунс Скотт** (1266—1308) захищав свободу думки від поневолення релігією, вимагав зробити філософію незалежною від богослов'я. З різкою критикою папства виступив філософ **Уїльям Оккам** (1285—1349). Прихильником Аверроеса в Європі був нідерландець **Сігер Брабантський** (близько 1240 — близько 1281—1284), який загинув у катівнях інквізиції. Відомий англійський мислитель **Роджер Бекон** (близько 1214 — близько1292), який критикував церковну схоластику і закликав пізнавати світ, спираючись на досвід, 14 років перебував у церковних в'язницях.

На Русі у феодальну епоху також неподільно панувала релігія. Проте вільнодумство і атеїзм пробивали собі шлях і в цих умовах. Як і в Європі, на Русі вільнодумство підтримувалося народом та передовими мислителями.

Можна назвати єретичний рух стригольників (70-ті роки XIV ст.) і новгородську єресь (кінець XV ст.). Ідеї вільнодумства у 40-х роках XVI ст. висловлював **Іван Пересвєтов.** Він відкрито виступав проти релігійного засилля, демонстрував байдужість до «священного» писання, засуджував обряди. Але найвідомішими вільнодумцями XVI ст. були **Матвій Башкін** та **Феодосій Косой.** Башкін відкидав ряд догматів християнства, виступав проти кріпосництва, яке освячувалось православною церквою. Косой відрікся від чернецтва, прилюдно заперечував потойбічне життя, безсмертя душі. Православ'я розправилося з цими сміливими мислителями.

Виступи передових мислителів середньовіччя проти

релігії стали яскравою сторінкою в історії атеїзму. Багато з них поплатились за це життям. Але церква була безсила зупинити розвиток вільнодумства.

Атеїзм в епоху Відродження

Зародження капіталізму у надрах феодального ладу супроводжувалося відповідними ідеологічними процесами. Виступаючи проти феодального утиску особи, буржуазні ідеологи захищають ідеї «свободи, рівності та братерства» і пропагують ідеї гуманізму. Будучи зацікавленою в розвитку машинного виробництва, буржуазія підтримує науку. Виникли суперечності між буржуазією та католицькою церквою — «санкцією» феодалізму,— яка виправдовувала деспотизм і душила науку. Звідси — буржуазний атеїзм. Але буржуазії також були потрібні духовні шори для народу. Звідси — обмеженість і непослідовність цього атеїзму та буржузна реформація християнства.

Буржуазний атеїзм епохи утвердження капіталізму характеризується двома рисами: тісним зв'язком з гуманістичними ідеями та закладенням основ природничо-наукового спростування релігії.

Визнання цінності людини як особистості та її прав на свободу, щастя, розвиток і вияв своїх здібностей, висунуте прогресивними мислителями епохи Відродження, неминуче вимагало протиставлення богословській схоластиці — знання, релігійному аскетизму — розумних радощів життя, релігійному розумінню людини як «раба божого» — поваги до особистості. Італієць **Лоренцо Валла** (1407—1457) відстоював право людини на насолоду і заперечував релігійний аскетизм, першим почав наукову критику стародавніх релігійних текстів; його співвітчизник **П'єтро Помпонацці** (1462—1525) з позицій гуманізму критикував догмат про безсмертя душі; **Леонардо да Вінчі** (1452—1519) у своїх художніх творах оспівував радість життя всупереч релігійному песимізму. У Нідерландах проти релігійного мракобісся виступав мислитель **Еразм Роттердамський** (1469—1536). В яскравому сатиричному памфлеті «Похвальне слово Глупоті» він ототожнював богослов'я з смердючим болотом та отруйною рослиною. Гордістю французького народу були вільнодумець **Мішель де Монтень** (1533—1592), який дотепно висміяв католицькі догмати про особливі заслуги і права духовенства, критикував ідею безсмертя душі і лицемір'я релігійної моралі, а також вчений і письменник **Франсуа Рабле** (1494—1553), який у безсмертному романі «Гаргантюа і Пантагрюель» ви-

крив феодальні порядки та католицьку церкву. Ці та багато інших гуманістів: **Дж. Боккаччо, Данте, Рафаель, Тіціан** в Італії, **В. Шекспір, Ф. Бекон** у Англії, **Х. Л. Вівес** і **Сервантес** в Іспанії, **У. Гуттен** і **А. Дюрер** у Німеччині та ін.— філософською думкою, словом, різцем, пером та пензлем боролися проти релігійного антигуманізму. І хоч багато з них самі ще залишались у полоні релігійних уявлень і звертались у своїй творчості до релігійних сюжетів, все ж вони завдали немало ударів релігії утвердженням світлих ідей людинолюбства, реалізму, матеріалістичного сприйняття світу.

В епоху Відродження починається бурхливий розвиток природознавства, яке безпосередньо обслуговувало зростаюче виробництво (мореплавство, ремесла, торгівлю і т. д.). Успіхи природознавства були неможливими без боротьби з догматизмом релігії і завдавали їй нових ударів. Такими були великі географічні відкриття, здійснені **Колумбом, Васко да Гамою, Ф. Магелланом** та іншими, які спростували біблейські географічні уявлення, цьому ж служили відкриття в астрономії, анатомії, математиці та інших галузях знання.

Для науки цього періоду характерний тісний зв'язок з мистецтвом, разом вони виступали проти догматизму та релігійно-містичних абстракцій, які відривали людину від життя, від дійсності. Тому багато художників були водночас і вченими (наприклад, Леонардо да Вінчі), це посилювало атеїстичну спрямованість і мистецтва, і науки.

Революційний переворот у науці того часу здійснив великий польський учений **Миколай Коперник** (1473—1543). Він спростував геоцентричну систему Птолемея, прийняту християнством, яка панувала протягом століть, і науково обгрунтував геліоцентричну теорію, згідно з якою Земля — це одна з кількох планет, що обертається навколо Сонця. Це був разом з тим і удар по біблейському вченню про Всесвіт. Ф. Енгельс назвав вчення Коперника революційним актом звільнення науки від релігійного засилля, природознавства від теології.

Ці ідеї продовжив **Галілео Галілей** (1564—1642), який остаточно розвіяв релігійні міфи про будову Всесвіту і підтвердив геліоцентричну систему Коперника. Церква змусила Галілея формально відректися від свого вчення, але не змогла примусити забути це вчення. **Джордано Бруно** (1548—1600) з вчення Коперника зробив ще глибші матеріалістичні та атеїстичні висновки: світ єдиний, матеріальний, вічний і безмежний, існує

багато таких систем, як наша Сонячна, та населених планет. Бруно вже не задовольнявся теорією двоїстої істини, він заявляв: істина є надбанням тільки науки. Церква переслідувала мислителя. Вона не змогла йому простити подібного вільнодумства і жорстоко розправилась з ним. Джордано Бруно було спалено в Римі 17 лютого 1600 р.

Врешті-решт світський світогляд гуманістів та діяльність великих природодослідників сприяли тому, що наприкінці середніх віків «духовну диктатуру церкви було зламано» [1].

Так, у період зародження капіталізму було зроблено новий крок у формуванні наукового світогляду. Атеїзм збагатився ідеями гуманізму, набув солідного природничонаукового обгрунтування, застій у розвитку думки було подолано.

Атеїзм у період ранніх буржуазних революцій

XVI ст. пройшло під знаком розвитку природознавства у тісному союзі з матеріалізмом. Цей союз сприяв дальшому зміцненню атеїзму і дав свої плоди у XVII ст.

Так, позитивний вплив на розвиток атеїзму справив англійський матеріалізм XVII ст., яскравим представником якого був **Френсіс Бекон** (1561—1626). Бекон не був послідовним атеїстом, але у своєму обгрунтуванні дослідного наукового методу він виступав проти релігійної схоластики. **Томас Гоббс** (1588—1679) боровся за повне звільнення науки та філософії від релігії, не погоджуючись на їхнє підпорядкування на основі теорії двоїстої істини. Гоббс відомий як один із зачинателів критики Біблії з позицій раціоналізму.

У XVII ст. в Англії розвивається деїзм — вчення, що заперечує безпосереднє втручання бога у природу та суспільство, але визнає його їхньою першоосновою. «Деїзм,— писав К. Маркс,— принаймні для матеріаліста — є не більше, як зручний і легкий спосіб відбутися від релігії» [2]. Такий деїзм **Джона Локка** (1632—1704), **Джона Толанда** (1670—1722), **Антоні Коллінза** (1676—1729).

Завершальною і найбільш визначною фігурою в історії атеїзму цього періоду був філософ **Бенедикт Спіноза** (1632—1677), який зосередив свою увагу на розробці філософських проблем атеїзму. Він був матеріалістом,

[1] *Енгельс Ф.* Діалектика природи.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 326.
[2] *Маркс К., Енгельс Ф.* Святе сімейство, або Критика критичної критики.— Твори, т. 2, с. 137.

вважав, що основою всього світу є вічна, нескінченна і несотворима субстанція, яку філософ ототожнював з природою. Спіноза писав: «У природі нема творіння, а тільки породження» — і цим заперечував надприродне начало, яке може творити. Великою заслугою Спінози була критика Біблії, він рішуче відкинув релігійне уявлення про «богодухновенність» Біблії. Єврейська громада в Амстердамі, до якої належав філософ, засудила і вигнала його.

Атеїзм французьких просвітителів XVIII ст.

У Західній Європі нищівного удару по феодалізмові було завдано французькою буржуазною революцією (1789—1794). XVIII ст. було періодом ідеологічної підготовки цієї революції, підготовки, яка включала і боротьбу з релігійною ідеологією — оплотом феодалізму. У ході цієї ідеологічної підготовки на історичну арену вийшли французькі просвітителі XVIII ст. з їхнім войовничим матеріалізмом та атеїзмом.

Серед засновників французького атеїзму XVIII ст. насамперед слід назвати **П'єра Бейля** (1647—1706) — видатного критика схоластики, прихильника віротерпимості і свободи совісті, автора «Історичного і критичного словника», в якому, зберігаючи шанобливе ставлення до богослов'я у тексті, автор знищує його у примітках.

Ще послідовнішим був **Жан Мельє** (1664—1729). Будучи священиком, він не насмілився відкрито критикувати релігію, але після смерті було знайдено його видатний атеїстичний твір «Заповіт», що викликав замішання серед захисників релігії. Він був надрукований повністю тільки у 1864 р. У «Заповіті» Мельє виступає як послідовний матеріаліст, з цих позицій він викриває релігійні догми, показує безглуздість релігійних обрядів. Атеїзм він зв'язує з утопічним комунізмом, вважаючи, що встановлення справедливого суспільного ладу вимагає усунення й релігії, що буде досягнуто завдяки освіті та революції.

В ідеологічній боротьбі XVIII ст. особливо значна роль **Франсуа-Марі Вольтера** (1694—1778), який очолив відкритий виступ проти католицької церкви. Виражаючи ідеологію французького буржуа, який вимагав ущемлення церкви, що освячувала устої феодалізму, перешкоджала становленню буржуазного ладу, він закликав: «Роздавіть гадину!». Але, як ідеолог буржуазії, Вольтер не міг бути атеїстом до кінця, бо буржуазії теж була потрібна релігія для захисту експлуатації. Вольтер критикував релігію, але разом з тим звинувачував атеїзм в

аморальності, він робив крок назад, вважаючи релігію необхідною для збереження моралі.

Величезний вклад у розвиток французького матеріалізму XVIII ст. зробила блискуча плеяда філософів-матеріалістів: **Жюльєн Ламетрі** (1709—1751), природодослідник і лікар, який матеріалістично обгрунтував свідомість людини і критикував християнську етику; **Дені Дідро** (1713—1784), що видавав майже 30 років «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел», в якій різко критикував релігію та ідеалізм, автор багатьох творів такого самого роду; **Клод Гельвецій** (1715—1771), твори якого за різку критику монархії і церкви було заборонено у Франції, і **Поль Гольбах** (1723—1789), який написав відому «Систему природи». Сучасники називали її Біблією матеріалізму й атеїзму. «На протязі всієї новітньої історії Європи,— писав В. І. Ленін,— і особливо в кінці XVIII століття, у Франції, де розігралася рішуча битва проти всілякого середньовічного мотлоху, проти кріпосництва в установах і в ідеях, матеріалізм виявився єдиною послідовною філософією, вірною всім ученням природничих наук, ворожою суєвір'ям, ханжеству і т. п.» [1].

Спираючись на матеріалізм, французькі атеїсти XVIII ст. широко використовували сучасні для них природничонаукові дані для критики релігійних уявлень. Вони з наукових та філософських позицій довели неспроможність визнання існування бога та потойбічного світу, всього надприродного.

Новим у розвитку атеїстичної думки у французьких матеріалістів XVIII ст. була рішуча критика релігійної моралі (яка велась, правда, з позицій буржуазного «розумного егоїзму»), викриття її лицемірності та святенництва. Французький атеїзм XVIII ст. мав войовничий характер.

Звичайно, метафізичний характер матеріалізму, який був притаманний французьким атеїстам XVIII ст., позначався на їхніх поглядах. Вони не розуміли діалектики розвитку свідомості і не бачили закономірності виникнення релігії, яка була, на їхню думку, плодом обману людей. Не розуміли вони й шляхів подолання релігії. Але французькі матеріалісти XVIII ст. зробили атеїзм революційною зброєю, внесли до нього демократичний дух, вони зробили ще один крок на шляху до наукового атеїзму.

---

[1] *Ленін В. І.* Три джерела і три складові частини марксизму.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 40.

Атеїзм російських просвітителів XVII—XVIII ст. Антифеодальна боротьба у XVII—XVIII ст., а також розвиток продуктивних сил країни, зростання російської національної культури, виникнення та розвиток мистецтва, літератури, дослідного природознавства сприяли прогресу вільнодумства Росії.

Серед перших представників російського вільнодумства був **М. В. Ломоносов** (1711—1765). Великий російський вчений і мислитель твердо стояв на позиціях матеріалізму, що і визначило його негативне ставлення до релігії. Захищаючи знання, він вимагав заборонити церкві втручатися у справи науки. Написаний ним сатиричний вірш «Гімн Бороді» настільки гостро критикував духовенство, що синод вимагав публічного знищення цього твору. Але найбільш значним вкладом М. В. Ломоносова в розвиток атеїзму були його відкриття в галузі природознавства. Вони були ще одним природничонауковим обгрунтуванням атеїзму. М. В. Ломоносов продовжив лінію Коперника, Бруно і Галілея.

Майже водночас з М. В. Ломоносовим на Україні виступив **Г. С. Сковорода** (1722—1794). Він спростовував релігійні твердження про божественне управління світом, про чудеса тощо. І хоч Г. С. Сковорода залишився на позиціях пантеїзму, його критика релігії відігр507 велику роль у розвінчанні релігійного світогляду.

Передові мислителі Росії значною мірою сприяли збереженню та зміцненню атеїстичної традиції. Їхня діяльність всіляко обмежувалась царською цензурою та прискіпливим контролем церкви. Все ж вони, незважаючи на ці перепони, виступали проти засилля церкви і богослов'я, висловлювали матеріалістичні погляди, захищали науку. Такими мислителями були **Д. С. Анічков** (1733—1788), **С. Ю. Десницький** (помер у 1789), **М. І. Новиков** (1744—1818), **П. С. Батурін** (1740—1803) та ін. Активно боровся за звільнення культури від церковного впливу білорус **Симеон Полоцький** (1629—1680). Український просвітитель **Іван Вишенський** (близько 1550 — після 1620) виступав з критикою католицизму та уніатства, об'єктивно сприяючи тим самим викриттю релігії в цілому. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. атеїстичні думки висловлював Д. Є. Тверитинов, який заперечував релігійний догмат про воскресіння з мертвих та ряд інших християнських положень.

Для розвитку атеїзму у Росії велике значення мала філософська творчість **О. М. Радищева** (1749—1802), яка поклала початок розвиткові революційної суспільно-

політичної думки у Росії. Він викривав реакційну роль релігії та церкви, закликав до повалення їхньої духовної диктатури, для його атеїзму були характерними соціальні мотиви. Ідеї О. М. Радищева були підхоплені декабристами (І. Д. Якушкіним, П. І. Борисовим, А. П. Баратинським, М. О. Крюковим, К. Ф. Рилєєвим та ін.), які теж затаврували зв'язок церкви з самодержавством.

Вільнодумство та атеїзм в кріпосницькії Росії були знаменним явищем, вони поклали початок солідній матеріалістичній та атеїстичній традиції у розвитку суспільної думки в нашій країні.

Буржуазний атеїзм XIX ст. Розвиток буржуазного атеїзму мав складний характер. Він ніколи не переважав у буржуазній ідеології і не був масовим, будучи надбанням невеликих філософських шкіл. Таким був і атеїзм **Людвіга Фейєрбаха** (1804—1872), погляди якого заслужено вважаються вершиною домарксистського атеїзму. Твір Л. Фейєрбаха «Сутність християнства» (1841), за словами Ф. Енгельса, мав «визвольне значення». У вирішенні основного питання філософії Л. Фейєрбах був матеріалістом, але його матеріалізм мав антропологічний характер. З цих позицій він і критикував релігію. На думку Фейєрбаха, «таємниця теології» полягає в антропології, у природі людини. Це правильно тільки частково, тому, що таємницю релігії ми пізнаємо, досліджуючи суспільство, суспільну людину, а не людину як таку.

У творах Л. Фейєрбаха ми знаходимо глибокий психологічний та гносеологічний аналіз релігії як перекрученої свідомості, фантастичного відображення зв'язку людини з дійсністю. Концепція Фейєрбаха цілком відкидала «релігійне почуття» як природжену передумову релігії. Фейєрбах називав злидні батьком релігії, а уявлення — її матір'ю. Філософське пояснення релігії, за Фейєрбахом, полягає в розумінні її як продукту роздвоєння людини. «Нескінченна або божественна сутність є духовна сутність людини,— пише Фейєрбах,— яка, проте, усоблюється від людини та уявляється як самостійна істота».

Фейєрбаху належить велика заслуга у викритті зв'язку релігії й ідеалізму. Цей зв'язок передусім гносеологічний: релігія та ідеалізм мають спільні гносеологічні корені, які полягають у тому, що люди неправомірно відривають мислення від буття, використовуючи складність людського пізнання на етапі формування абстракт-

10 3-1208

них понять для штучного відокремлення їх від реальної дійсності та надання їм видимості абсолютної незалежності від дійсності. Ідеалізм та релігію ріднить також визнання першопричиною ідеального, духовного. Відмінність лише в тому, як конкретно уявляють собі існування цього незалежного ідеального ідеалізм і релігія. Але ця відмінність, як правильно вважає Фейєрбах, має другорядне значення.

Незважаючи на блискуче використання матеріалізму для філософської критики релігії, Фейєрбах, через свій антропологізм, все ж розглядав релігію як позаісторичну категорію. Він так і не зумів зробити аналіз релігії конкретно-історичним, отже, розкрити її соціальну сутність. Не зміг Фейєрбах вирішити і питання про шляхи подолання релігії, тут він залишився на просвітительських позиціях. Нерозуміння Фейєрбахом історичності релігії привело його до оцінки релігії як способу зв'язку людей у суспільстві, і далі, до утвердження необхідності існування релігії.

Фейєрбах був метафізичним матеріалістом. Через це його атеїстичні погляди були дещо обмеженими. Проте роль Фейєрбаха в розвитку атеїзму величезна. Він справив великий вплив на сучасників. Під впливом матеріалістичних ідей Фейєрбаха сформувалися філософські переконання Маркса і Енгельса, його атеїзм був безпосереднім попередником наукового атеїзму.

Революційно-демократичний атеїзм XIX ст.

Знаменним явищем в історії світової суспільної думки був революційний демократизм. Він відображав інтереси селянства, що прагнуло до повалення феодально-суспільних відносин. Революційний демократизм у Росії вписав яскраві сторінки в історію її суспільно-політичної думки. Усі революційні демократи були атеїстами, вони рішуче засуджували соціальну роль релігії та діяльність церкви. Теоретичним джерелом атеїзму революційної демократії була матеріалістична та атеїстична традиція суспільної думки, ідеї французьких матеріалістів та Фейєрбаха, а також деякою мірою науковий марксистський атеїзм, який формувався тоді на Заході.

Революційну демократію в Росії представляли **В. Г. Бєлінський** (1811—1848), **О. І. Герцен** (1812—1870), **М. Г. Чернишевський** (1828—1889), **М. О. Добролюбов** (1836—1861), **Д. І. Писарєв** (1840—1868) та ін. В результаті їхньої теоретичної діяльності в галузі атеїзму склався революційно-демократичний атеїзм, який

характеризується активним сприйняттям попереднього матеріалізму й атеїзму, пошуками наукової концепції пояснення та критики релігії, що впритул підійшла до наукового атеїзму, оскільки революційні демократи наближались до історичного матеріалізму, тісним зв'язком з передовою наукою свого часу, демократизмом поглядів і революційним ставленням до релігії, яке не допускало щодо неї ніяких поступок.

Російські революційні демократи прагнули викрити неспроможність релігії на основі досягнень сучасної їм науки. У творах Герцена ми знаходимо переконливу критику релігійних догм, критику ідеалізму. Спираючись на закон збереження та перетворення матерії, Чернишевський спростовував релігійні байки про «кінець світу» і разом з тим викривав містичні домисли про те, що Всесвітові начебто загрожує «теплова смерть». Виходячи з матеріалістичного розуміння природи й людини, Чернишевський критикував біблейські догми про безсмертя душі і доводив повну незалежність психічного від фізичного. У такому ж плані виступав і соратник Чернишевського — Добролюбов.

Безсумнівним кроком російських революційних демократів уперед був глибокий аналіз соціальної ролі релігії. Продовжуючи лінію Радищева, вони викривали підтримку релігією самодержавства та кріпосництва. У відомому листі Бєлінського до Гоголя від 15 липня 1847 р. яскраво викладено атеїстичне кредо революційної демократії. Критикуючи релігійні погляди Гоголя, Бєлінський писав: «...Росія бачить своє спасіння не в містицизмі, не в аскетизмі, не в пієтизмі, а в успіхах цивілізації, освіти, гуманності. Їй потрібні не проповіді (досить вона слухала їх!), не молитви (досить вона твердила їх!), а пробудження в народі почуття людської гідності, стільки століть загубленого в бруді та гної, права та закони, що відповідали б не вченню церкви, а здоровому глузду і справедливості...»

Під впливом російських революційних демократів розвивалася суспільна думка інших народів Росії. На Україні революційно-демократичний атеїзм представляли **Т. Г. Шевченко** (1814—1861), **І. Я. Франко** (1856—1916), **Л. Українка** (1871—1913); у Білорусії — **К. С. Калиновський** (1838—1864); у Литві — **А. Мацкявічюс** (1828—1863); у Латвії — **К. Біезбардіс** (1806—1886); в Естонії — **Ф.-Р. Крейцвальд** (1803—1882); у Вірменії — **М. Л. Налбандян** (1829—1866); в Азербайджані — **М. Ф. Ахундов** (1812—1878); у Грузії — **І. Г. Чавчавадзе**

10*

(1837—1907); у Казахстані — **Ч. Валіханов** (1835—1865); у Молдавії — **А. Руссо** (1819—1859) та багато інших. Всі вони добре розуміли реакційну роль релігійної ідеології у поневоленні своїх народів, боролися за поширення атеїстичних поглядів, були поборниками дружби всіх народів Росії, ворогами націоналізму.

Суттєвою особливістю революційно-демократичного атеїзму було його прагнення поширити свій вплив на маси. Це проявилось у тому, що атеїзм революційних демократів справив великий вплив на російську літературу та мистецтво, а також сприяв посиленню атеїстичної спрямованості російської науки XIX — початку XX ст.

Атеїзм у країнах Східної Європи у XIX ст.

Народи Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та Югославії у XIX ст. вели боротьбу за своє соціальне та національне визволення. Це був період становлення їхньої національної культури, літератури та мистецтва, розвитку прогресивної суспільної думки. Просвітительство, а потім революційний демократизм були законними спадкоємцями тих досягнень культури й науки, які створили ці народи. На їхній основі розвивалися вільнодумство та атеїзм.

Революційно-демократичний атеїзм був інтернаціональним явищем. Схожі умови визвольної боротьби народів Східної Європи проти буржуазного та залишків феодального ладу штовхали її народні маси на рішучу боротьбу проти релігійної ідеології, сприяли дальшому удосконаленню атеїзму на шляху до наукового атеїзму. У Польщі атеїстична традиція йшла від Я. Остророга, А. Моджевського і особливо від М. Коперника. Критикував релігію і висловлював симпатії до атеїзму великий польський поет, революціонер і мислитель **Адам Міцкевич** (1798—1855). Він засуджував офіційну релігію, користуючись релігійною аргументацією, викривав ворожість Ватікану будь-якому визвольному рухові; його твір «Книга народу польського і польського пілігримства» було внесено до індексу заборонених книг.

Проти релігійного містицизму та месіанізму виступав **Х. Каменьський** (1813—1866), який спілкувався у період перебування в засланні у Вятці з М. Є. Салтиковим-Щедріним.

Революційно-демократична лінія у польському атеїзмі була представлена також **Е. Дембовським** (1822—1846), який перебував під впливом Л. Фейербаха у філософській оцінці релігії, але стояв на революційних позиціях в її соціальній оцінці. На формування атеїстичних поглядів Е. Дембовського великий вплив справили памфлети Енгельса проти Шеллінга.

Болгарська прогресивна думка, ще на початку XIX ст. представлена П. Бероном та І. Селімінським, підтримувала ідеї вільнодумства. У 60-х роках складається революційна демократія, яка зазнала великого впливу російського визвольного руху: **Любен Каравелов** (1834—1879), перший атеїст Болгарії, що відкрито виступав проти церковного мракобісся, пропагував новітні досягнення природознавства, захищав ідеї свободи совісті; **Васил Левський** (1837—1873), талановитий пропагандист матеріалізму та атеїзму, **Христо Ботев** (1848—1876), який вважав за необхідне боротися з релігією не тільки шляхом просвітительства, а й змінюючи життя народу, порівнював релігію з чумою, вбачав у церкві реакційну силу, що протистоїть народу.

Угорська суспільна думка, починаючи від **Лайоша Кошута**, керівника угорської революції 1948 р., також наполегливо розвивала ідеї вільнодумства та атеїзму. Великий угорський поет **Шандор Петефі** (1823—1849) йшов до революційного демократизму і атеїзму. Цей шлях було перервано його смертю у боях за незалежність батьківщини. Його соратники й однодумці **Пал Вашварі** (1827—1849) та **Янош Арані** (1817—1882) були переконаними прихильниками вільнодумства. Революційну демократію в Угорщині представляв **Міхай Танчіч** (1799—1884), його соратник **Ян Горарік** (1808—1864) свій атеїзм пов'язував з революційністю, його праці «Шлюб у дусі Христа і змішаний шлюб» та «Боротьба Яна Гораріка проти ієрархії та церкви» були широко відомі.

Тривала традиція вільнодумства у Чехії та Словаччині бере свій початок від «будителів» XVIII ст., просвітителів **Юнгмана** та **Шафарика, Палацького** та **Гавлічка-Боровського.** Видатним представником демократичного напряму в чеському визвольному русі XIX ст. був **Августін Сметана** (1814—1851), католицький священик, згодом відлучений від церкви. Сметана критикував релігію, виходячи з її фейєрбахівського розуміння, проте у цій критиці він приходив до висновків про реакційну роль церкви в суспільному житті. Ідеалістично уявляючи собі суспільний розвиток, Сметана вважав, що релігія сама собою відімре з розвитком науки.

На формування прогресивної національної культури та суспільної думки народів Югославії здійснила вели-

кий вплив діяльність видатних просвітителів **Досифея Обрадовича** та **Вука Стефановича Караджича.**

Одним з перших критиків релігії був **Живоїн Жуєвич** (1838—1870). Матеріалістично осмислюючи явища природи, він прагнув науково пояснити походження людини, пропагував ідеї Ч. Дарвіна та І. М. Сєченова. Революційно-демократичний атеїзм представляв ідеолог національно-визвольного руху в Сербії **Свєтозар Маркович** (1846—1875). Переконаний матеріаліст та атеїст, С. Маркович підкреслював принципову протилежність між наукою та релігією, вірою та знанням. Посилаючись на досягнення природознавства XIX ст. мислитель доводив неспроможність ідеї про творця світу. У своїй праці «Реальний напрям у науці та житті» Маркович показує, що релігія служить виправданню і увічненню нерівності. Великий вклад у становлення атеїзму в Югославії вніс **Васо Пелагич** (1838—1899). Він був переконаним атеїстом, виступав з рядом спеціальних антирелігійних праць, таких, наприклад, як «Послання богу або Пропозиція набожним народам», в яких пов'язував звільнення свідомості народу від релігійних ідей з соціальними перетвореннями.

У Румунії видатним представником революційної демократії був **Ніколає Белческу** (1819—1852). В його історичних працях міститься цінний матеріал з критики релігії. Незважаючи на деякі моменти ідеалістичного тлумачення релігії, він багато зробив для становлення атеїзму в своїй країні. Більш послідовним у світоглядних проблемах був його співвітчизник **Васіле Конта** (1845—1882), глибокий знавець сучасного йому природознавства, переконаний атеїст, який розумів історичний характер релігії, але не прийшов до матеріалістичного розкриття причин виникнення, розвитку і зникнення релігії.

Революційно-демократичний атеїзм у Росії та країнах Східної Європи являє собою найбільш розвинуту форму домарксистського атеїзму.

Природничонауковий атеїзм кінця XIX — початку XX ст.

Розвиток науки і матеріалістичної філософії зміцнив атеїзм, залучив до нього прихильників з природодослідників. У другій третині XIX ст. у природознавстві сталися три великі події: відкриття клітини, закону збереження та перетворення енергії і створення еволюційної теорії. В науку проникають ідеї розвитку, поширюються матеріалістичні та атеїстичні ідеї. В атеїзмі зміцнився природничонауковий напрям, головним предметом якого була критика релігії з позицій природознавства.

Визначну роль в обгрунтуванні природничонаукового атеїзму XIX ст. відіграв **Ч. Дарвін** (1809—1882). Він висунув еволюційну теорію, яка спростувала всі вчення про надприродне походження органічного світу. В. І. Ленін писав про Дарвіна, що він «поклав край поглядові на види тварин і рослин, як на нічим не зв'язані, випадкові, «богом створені» й незмінні, і вперше поставив біологію на цілком науковий грунт, встановивши змінність видів і наступність між ними...» [1]. Еволюційна теорія Дарвіна є найбільш переконливим аргументом проти креаціонізму. Величезне атеїстичне значення має дарвінівська теорія походження людини від мавпоподібних предків. Цю теорію розвивав співвітчизник Дарвіна **Т. Гекслі** (1825—1895), який довів, що анатомічні особливості, які відрізняють людину від найвищих мавп, не такі великі, як ті, що відрізняють найвищих мавп від нижчих.

Видатна роль у розвитку дарвінізму належить німецькому вченому **Е. Геккелю** (1834—1919). Його науково-популярні праці «Світові загадки» та «Чудеса життя» набули всесвітнього поширення. Церковники і казенні професори філософії цькували вченого, не зупиняючись перед вигадками, на його життя влаштовувався замах. Але Геккель не припиняв своєї активної атеїстичної діяльності.

Послідовниками Дарвіна в Росії були брати Ковалевські: **О. О. Ковалевський** (1840—1901), засновник порівняльної ембріології, та **В. О. Ковалевський** (1842—1883), засновник еволюційної палеонтології. Вони активно пропагували дарвінізм, їхній атеїзм мав яскраво виражений характер. Ще більш активно пропагував дарвінізм та атеїзм **І. І. Мечников** (1845—1916). У ряді праць він викривав неспроможність релігійних тверджень про створення світу, доводив матеріальну єдність природи, викривав віру в потойбічне життя, в духів та душі. Таким самим непримиренним борцем проти релігії був видатний російський вчений **К. А. Тімірязєв** (1843—1920). Займаючись величезною науковою діяльністю, цей вчений водночас був талановитим пропагандистом науки, викривав ідеалізм та релігію в будь-яких, найбільш за-

[1] *Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 130.

маскованих формах. Видатний вчений врешті-решт прийшов до діалектичного матеріалізму.

Приєднувався до атеїзму і великий російський вчений **І. М. Сеченов** (1829—1905). Він розкрив сутність психічних явищ, спростував релігійно-ідеалістичне уявлення про душу як особливу сутність, що не залежить від тіла і навколишнього середовища, довів, що в основі психічних явищ лежать фізіологічні процеси. Матеріалістичне вчення Сєченова згодом було продовжено і розвинуто **І. П. Павловим** (1849—1936).

До атеїстів-вчених, світогляд яких склався під впливом революційної демократії, належав і **Д. І. Менделєєв** (1834—1907). Він аніскільки не сумнівався у матеріальності світу, завжди був противником ідеалізму, виступав проти примирення науки і релігії. Тут же слід назвати видатного російського математика **А. А. Маркова** (1856—1922), який виступав проти спроб використовувати математику в інтересах містики. Марков доводив, що вірогідність біблейських сказань дорівнює нулю; вчений прилюдно відрікся від релігії.

Атеїстичні погляди були властиві багатьом прогресивним вченим кінця XIX — початку XX ст. Їхня наукова діяльність служила становленню наукового атеїзму.

Обмеженість домарксистського атеїзму

Домарксистський атеїзм завдав ряд відчутних ударів по релігії, але не зміг її подолати. Це пояснюється, по-перше, тим, що у класовому антагоністичному суспільстві сама експлуататорська дійсність породжує релігійну ідеологію. По-друге, тим, що в цьому суспільстві панівні класи активно підтримують релігію, бо релігія і церква є важливим елементом надбудови, яка захищає існуючий лад. Нарешті, це пояснюється й тим, що домарксистський атеїзм був непослідовним, історично обмеженим.

Теоретичну основу домарксистського атеїзму становив метафізичний матеріалізм. Він намагався пояснити всі явища світу законами механіки. Щодо розуміння суспільного життя представники метафізичного матеріалізму залишились на позиціях ідеалізму. Все це вплинуло і на їхні атеїстичні погляди. Ці погляди не були до кінця науковими, залишали місце для релігійно-ідеалістичних уявлень. **Домарксистський атеїзм не зміг піднятися до рівня науки**, він мав дуже виразний критичний характер, але не розкривав і не зміг сформулювати закономірності виникнення, розвитку і зникнення релігії.

Буржуазний атеїзм XX ст.

Буржуазний атеїзм нашого часу хронологічно не можна назвати домарксистським, проте за своїм характером він повторює помилки буржуазних атеїстів минулого, повертаючись до пройденого етапу.

Разом з тим ряд представників буржуазної думки виступили з критикою релігійного ірраціоналізму. Так, неопозитивіст **Б. Рассел** (1872—1970) відкрито висловлював негативне ставлення до християнства. Його основний атеїстичний твір «Чому я не християнин» (М., 1958) спрямований проти святенництва релігійної моралі, якій він намагався протиставити мораль «науки вільного розуму». Австрійський філософ **О. Нейрат** (1882—1945) критикував релігію як недосконалу форму пізнання. Його «фізікалістська соціологія» (тобто соціологія, що грунтується на єдиній універсальній мові науки, перейнятій від математики та фізики) заперечувала релігію як можливу форму духовного життя суспільства.

Розвиток вільнодумства в буржуазному світі привів до появи організацій, які підтримують боротьбу з засиллям релігії, клерикалізмом та релігійним впливом. Сучасне буржуазне вільнодумство представлене двома міжнародними організаціями — Всесвітнім союзом вільномислячих (ВСВ) та Міжнародним гуманістичним і етичним союзом (МГЕС). Ці організації перебувають на позиціях просвітительства.

ВСВ, заснований у 1886 р., об'єднує широкі кола інтелігенції, яка пропагує атеїстичні ідеї і веде боротьбу за секуляризацію суспільного життя з позицій антиклерикалізму.

МГЕС існує з 1962 р. Це об'єднання вчених, професорів та письменників, які висувають на перший план у своїй діяльності ідеологічну секуляризацію.

Цим організаціям вільнодумців не можна відмовити у гуманних спонуканнях. Але слабкість філософської бази, ідеалістичне розуміння суспільного життя, поступки релігії знижують ефективність їхньої діяльності.

ГЛАВА 9. МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИЙ АТЕЇЗМ. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ЕТАПИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Свого дальшого розвитку атеїстична думка людства набула у марксистсько-ленінському атеїзмі, який не тільки ввібрав у себе найбільш прогресивні традиції минулого, а й підніс теорію і практику наукового атеїзму на вищий ступінь.

Новий, науковий підхід Маркса і Енгельса до релігії пов'язаний з переворотом у філософії, який вони здійснили, розробивши глибоко атеїстичну філософію — діалектичний та історичний матеріалізм. Відкриття законів розвитку суспільства дало можливість засновникам марксизму науково пояснити релігію, показати її історично минущий характер, неминучість відмирання релігії услід за ліквідацією експлуататорського ладу та пов'язаних з ним усіх форм соціального відчуження. Марксистський атеїзм виступає як необхідна сторона марксистсько-ленінського світогляду, філософії діалектичного та історичного матеріалізму.

Щоб створити марксистський атеїзм — послідовну і цілісну систему наукових матеріалістичних поглядів, що заперечують релігійні погляди, слід було передусім розкрити неспроможність усіх форм ідеалізму, а також показати обмеженість, непослідовність домарксистського матеріалізму. Це й здійснили Маркс і Енгельс.

К. Маркс і Ф. Енгельс бережно прийняли все краще, що було в атеїзмі минулого. Відкриття законів розвитку суспільства дало їм можливість сформулювати основні положення пролетарського атеїзму як невід'ємної частини наукового світогляду партії робітничого класу. В працях Маркса і Енгельса ми знаходимо відповіді на такі кардинальні питання, як походження релігії, її соціальна сутність, взаємозв'язок релігії з іншими формами суспільної свідомості, механізм релігійного відчуження, соціально-політична роль релігії, шляхи подолання релігії та ін. Маркс визначив релігію як опіум народу. Цьому визначенню Маркса — «релігія є опіум народу» — В. І. Ленін надавав великого значення, характеризував його як «наріжний камінь усього світогляду марксизму в питанні про релігію» [1].

Основні принципи марксистського підходу до релігії

Маркс і Енгельс розглядали релігію як складне і багатобічне соціальне явище, пов'язане з різними сферами духовного та суспільного життя. Слабкість буржуазного атеїзму, його обмеженість вони вбачали в тому, що він був неспроможний розкрити соціальну сутність релігії. У праці «До критики гегелівської філософії права. Вступ» К. Маркс виявив земну основу релігії, показав, що вона не має самостійної, відірваної від земних джерел історії розвитку.

[1] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 389—390.

Джерела релігії треба шукати не на небі, а на землі. *«Людина створює релігію,* релігія ж не створює людину. А саме: релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила. Але *людина* — не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина — це *світ людини,* держава, суспільство. Ця держава, це суспільство породжують релігію, *неправдивий світогляд,* бо самі вони — *неправдивий світ...* Боротьба проти релігії є посередньо боротьба проти *того світу,* духовною *втіхою* якого є релігія» [1].

Ці найважливіші положення Маркса і Енгельса докорінно змінювали підхід до питання про сутність релігії, причини існування та шляхи її подолання. Релігія розглядалась марксизмом як форма суспільної свідомості, відображення суспільного буття. Тому джерелом її змісту є реальна дійсність. Саме так слід розуміти слова Маркса про те, що релігія не має своєї історії, не має свого змісту. Але специфіка релігії полягає в тому, що об'єкти реальної дійсності не дістають у ній адекватного відображення. Земне виступає як божественне, природне — як надприродне. Релігія виникає як ілюзорне доповнення практичного безсилля людей, породження їхнього обмеженого ставлення і до природи, і один до одного [2].

Марксистський аналіз соціальних джерел релігії та її соціальної ролі поставив усю критику релігії на грунт класової боротьби, боротьби за соціалізм і комунізм. «...Всі форми і продукти свідомості,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— можуть бути знищені не духовною критикою, не розчиненням їх у «самосвідомості» або перетворенням їх в «примари», «привиди», «химери» і т. д., а тільки практичним зруйнуванням реальних суспільних відносин, з яких постала вся ця ідеалістична нісенітниця.., не критика, а революція є рушійною силою історії, а також релігії, філософії і всякої іншої теорії» [3].

Розглядаючи релігію, як фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними у їхньому повсякденному житті, Маркс і Енгельс виявили також гносеологічні джерела релігії, пов'язані зі складним і суперечливим процесом пізнання людиною навколишньої дійсності. «...Вірне відображення *приро-*

[1] *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 384.

[2] Див.: *Маркс К.* Капітал.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 87.

[3] *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 35.

ди,— писав Ф. Енгельс,— справа важка, продукт тривалої історії досвідів... Тільки дійсне пізнання сил природи виганяє богів або бога з однієї галузі услід за другою...» [1].

Давши матеріалістичний аналіз релігії як форми суспільної свідомості, Маркс і Енгельс відкидали погляд на релігію як на винахід обманщиків. З релігією, яка панувала над значною частиною цивілізованого людства, вказував Енгельс, неможливо покінчити, просто оголосивши її сфабрикованою обманщиками нісенітницею. Щоб покінчити з нею, необхідно насамперед пояснити її походження і розвиток, виходячи з тих історичних умов, в яких вона виникла і досягла панування. Маркс і Енгельс застерігали від спрощення, вузького розуміння релігійного питання. Ф. Енгельс суворо розкритикував дрібнобуржуазного радикала Дюрінга, який пропонував заборонити у «державі майбутнього» будь-яку релігію. У 1874 р. Ф. Енгельс висміяв також бланкістів, які заявляли про заборону бога та втішали себе ілюзією перетворити людей в атеїстів за наказом згори [2].

Маркс і Енгельс рішуче виступали також і проти тих, хто намагався поєднати ідеї комунізму з релігією. Вони дали відсіч німецькому публіцисту Кріге, який під ім'ям комунізму проповідував «стару релігійну німецьку філософську фантазію» [3]. Будучи послідовними борцями за визволення свідомості мас від релігійного дурману, вони рішуче виступали проти будь-яких форм опортуністичного примирення з релігією.

Розкривши соціальну і гносеологічну обумовленість релігії, показавши її історично минущий характер, Маркс і Енгельс вказали шляхи і засоби її подолання. Вони пов'язували боротьбу з релігією з революційними змінами світу. Маркс вважав, що тільки радикальна перебудова суспільства створить умови для подолання релігії. «Релігійне відображення дійсного світу,— писав він,— може взагалі зникнути лише тоді, коли відносини практичного повсякденного життя людей виражатимуться у прозорих і розумних зв'язках їх між собою і з природою. Устрій суспільного життєвого процесу, тобто матеріального процесу виробництва, скине з себе містичне туманне покривало лише тоді, коли він стане продуктом вільного су-

---

[1] *Енгельс Ф.* Матеріали до «Анти-Дюрінга».— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 590—591.
[2] Див.: *Енгельс Ф.* Емігрантська література.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 493—494.
[3] *Маркс К., Енгельс Ф.* Циркуляр проти Кріге.— Твори, т. 4, с. 11.

спільного союзу людей і перебуватиме під їх свідомим планомірним контролем» [1].

Маркс і Енгельс розглядали науковий атеїзм не тільки як заперечення і критику релігії, а й як теорію, що формує науковий матеріалістичний світогляд трудящих мас. За Марксом, атеїзм як заперечення релігії означає становлення теоретичного гуманізму, а комунізм як заперечення приватної власності означає становлення справжнього людського життя, становлення практичного гуманізму. Маркс писав: «...Атеїзм, комунізм, це — зовсім не втеча, не абстракція, не втрата породженого людиною предметного світу, не втрата сутнісних сил людини, які прибрали предметну форму, не злидні, які повертаються до протиприродної, нерозвинутої простоти. Вони, навпаки, вперше являють собою дійсне становлення, здійснення сутності людини, яке справді для неї виникло, здійснення її сутності як чогось дійсного» [2].

Науковий атеїзм у працях К. Маркса і Ф. Енгельса виступає як глибоко оптимістичне, життєствердлжуюче вчення, що спирається на пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства, показує умови і передумови справжнього визволення людини від соціального та духовного гноблення, всебічного розвитку всіх її здібностей. Марксистський атеїзм є войовничий атеїзм, послідовне втілення ідейної переконаності та непримиренності до релігійних пережитків, до різних проявів мракобісся і обскурантизму.

Великий вклад у розробку та пропаганду ідей наукового атеїзму внесли соратники та учні Маркса і Енгельса **Йосиф Діцген** (1828—1888), **Август Бебель** (1840—1913), **Поль Лафарг** (1842—1911), **Франц Мерінг** (1846—1919), **Г. В. Плеханов** (1856—1918) та ін. Історичне значення цих видатних послідовників Маркса і Енгельса не вичерпується однією лише пропагандою ідей, сформульованих основоположниками марксистського атеїзму. Ними зроблено дуже багато для конкретизації, захисту і розвитку цих ідей, для розробки багатьох і дуже суттєвих проблем марксистського атеїзму. Їхні атеїстичні праці значною мірою сприяли поширенню марксистського атеїзму серед робітничого класу та формуванню у нього матеріалістичного світогляду.

---

[1] *Маркс К.* Капітал.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 87—88.
[2] *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 42, с. 154.

Ленінський етап у розвитку наукового атеїзму

Нова епоха — епоха соціалістичної революції та переходу від капіталізму до соціалізму, в яку жив і творив Ленін, вимагала дальшого розвитку марксистської теорії наукового атеїзму. У нових історичних умовах Ленін творчо розвинув марксистське вчення про релігію, її соціальні та гносеологічні корені, про роль релігійних організацій в епоху імперіалізму і революції, дав розгорнуту критику витончених форм релігії, спроб оновити та підчистити її. У таких його працях, як «Соціалізм і релігія» (1905), «Про ставлення робітничої партії до релігії» (1909), «Класи і партії в їхньому ставленні до релігії й церкви» (1909), «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909), «Про значення войовничого матеріалізму» (1922), було чітко визначено принципи політики партії щодо ставлення до релігії, розроблено наукову програму атеїстичного виховання трудящих мас.

Розвиваючи наукові основи атеїзму, В. І. Ленін у своїх працях підніс марксистську атеїстичну думку на нову височінь.

У чому полягають основні принципи підходу В. І. Леніна до релігії та атеїзму? Які риси характеризують ленінський етап у розвитку марксистського атеїзму?

По-перше, В. І. Ленін надавав особливої уваги обгрунтуванню принципу нерозривної єдності матеріалістичного світогляду та атеїзму. Розвиваючи філософію марксизму, В. І. Ленін всебічно розробив філософські основи наукового атеїзму, розкрив докорінну протилежність діалектико-матеріалістичного світогляду релігійно-ідеалістичному світорозумінню, викрив фідеїстичну сутність філософського ідеалізму. Він рішуче виступив проти спроб відірвати атеїзм від матеріалістичної філософії, викрив злісні наклепи антимарксистів, які твердили, начебто виступи марксистів проти релігії диктувалися тільки вимогами політичної боротьби.

У статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» Ленін показав, що атеїзм марксистів — «прямий і неминучий висновок з діалектичного матеріалізму». Тих, хто хоче зрозуміти ставлення марксизму до релігії, Ленін закликав вдуматись у його філософські основи і у досвід міжнародної соціал-демократії, щоб усвідомити, що політична лінія і з цього питання нерозривно пов'язана з його філософськими основами.

По-друге, Ленін чітко визначив місце наукового атеїзму, атеїстичної пропаганди у діяльності Комуністичної партії. «Наша програма вся побудована на науковому і, до того ж, саме матеріалістичному світогляді. Тому роз'яснення нашої програми неодмінно включає і роз'яснення справжнього історичного і економічного коріння релігійного туману. Наша пропаганда неодмінно включає і пропаганду атеїзму; видання відповідної наукової літератури, яку суворо забороняла і переслідувала досі самодержавно-кріпосницька державна влада, повинно стати тепер однією з галузей нашої партійної роботи» [1].

Включивши пропаганду атеїзму до загальної діяльності Комуністичної партії з революційного перетворення суспільства і будівництва соціалізму, В. І. Ленін визначив місце атеїстичного виховання, підкресливши, що воно має бути підпорядковане основному завданню: класовій боротьбі експлуатованих мас проти експлуататорів. Розвиваючи положення К. Маркса і Ф. Енгельса, він зазначав, що питання про ставлення до релігії, незважаючи на його важливість, не є головним для марксистів. Боротьбу з релігією не можна перетворювати у самоціль, висувати на перше місце у політиці. Галасливе «оголошення війни» релігії, властиве анархістам та іншим дрібнобуржуазним революціонерам, насправді перешкоджало згуртуванню всіх трудящих, штовхаючи віруючих в обійми реакції, і тим самим перешкоджало розгортанню революційної боротьби.

«Реакційна буржуазія скрізь дбала і у нас починає тепер дбати про те, щоб розпалити релігійну ворожнечу, щоб відтягти в цей бік увагу мас від дійсно важливих і корінних економічних і політичних питань, які розв'язує тепер практично всеросійський пролетаріат, об'єднуючись у своїй революційній боротьбі. Ця реакційна політика роздроблення пролетарських сил, яка сьогодні виявляється, головним чином, у чорносотенних погромах, завтра, може, додумається і до якихось тонших форм. Ми, в усякому разі, протипоставимо їй спокійну, витриману і терпеливу, чужу всякому розпалюванню другорядних розходжень, проповідь пролетарської солідарності і наукового світогляду» [2].

В. І. Ленін вчив проводити чітку лінію між релігією як ідеологією, що чужа марксизмові, та трудящими, які перебувають під впливом релігії. Він вимагав особливо обережного, товариського ставлення до віруючих

[1] *Ленін В. І.* Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 135.
[2] *Ленін В. І.* Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 136.

робітників та селян, закликаючи не відштовхувати їх «зневажливим ставленням до їхніх релігійних і політичних забобонів, а настійно, тактовно і терпеливо використовуючи всякий акт політичної і економічної боротьби для їх освічення і зближення з свідомим пролетаріатом на грунті спільної боротьби» [1]. Він вказував, що поширення знань і освіти в масах повинне поєднуватися з вихованням марксистського мислення, комуністичної моралі, наукового світогляду, і підкреслював, що усвідомлення трудящими своїх корінних інтересів, їхня активна участь у боротьбі за соціальні перетворення становлять найбільш надійний шлях до подолання впливу на них релігії.

«Боротьбу з релігією,— писав він,— не можна обмежувати абстрактно-ідеологічною проповіддю, не можна зводити до такої проповіді; цю боротьбу треба поставити в зв'язок з конкретною практикою класового руху, спрямованого на усунення соціальних коренів релігії (...) Марксист повинен бути матеріалістом, тобто ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто таким, що ставить справу боротьби з релігією не абстрактно, не на грунт абстрактної, чисто-теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно, на грунт класової боротьби, що йде *на ділі* і виховує маси якнайбільше і якнайкраще» [2].

По-третє, розвиваючи теоретичну спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса в галузі атеїзму, В. І. Ленін у своїх працях розкрив соціальну сутність релігії та релігійних організацій в епоху імперіалізму, коли лицемірне і двоїсте у минулому ставлення буржуазії до релігії дедалі більше і більше замінюється безпосередньою підтримкою її. Войовничий клерикалізм у Росії не тільки існує, а й посилюється і організується дедалі більше, писав Ленін. Разом з тим, зазначав В. І. Ленін, в епоху імперіалізму наростає криза релігії, відбувається активна ломка релігійного світогляду, триває процес поступового витіснення релігії з усіх сфер суспільного життя. Ще у 1913 р. він писав про «згасання духу життя церкви й релігії».

Розвиваючи думки Маркса і Енгельса, Ленін всебічно розкрив поняття про соціальні, гносеологічні та історичні корені релігії, що дало можливість глибше виявити причини її існування та живучості, показати зв'язок

[1] *Ленін В. І.* Новий революційний робітничий союз.— Повне зібр. творів, т. 10, с. 273—274.
[2] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 392—395.

релігії з ідеалізмом. Саме поняття про корені релігії було введено в науковий обіг Леніним. Соціальні корені релігії — це її обумовленість соціальною дійсністю, гносеологічні — складним і суперечливим процесом пізнання, а історичні — її минулою історією.

Сучасна епоха ще більше поглибила кризу релігії та церкви, підтвердивши висловлювання В. І. Леніна про розвиток цього процесу в епоху імперіалізму.

У своїх творах Ленін називав релігію «родом духовної сивухи». Він виходив з того, що релігійний погляд на світ — це відображення старого світу і його ідейна зброя. Ленін відкидав спроби поєднати науковий соціалізм з релігією навіть тоді, коли ці спроби здійснювались з найкращими намірами — зробити соціалізм більш привабливим для широких мас віруючих, як це пропонували богобудівники.

По-четверте, Ленін приділяв особливо багато уваги проблемам релігії та атеїзму після Великої Жовтневої соціалістичної революції. І це не дивно, бо вперше в історії створювалося нове суспільство, новий соціальний лад, яких не знало людство. Слід було визначити ставлення нової соціалістичної системи до релігії, розробити програмні установки партії, які визначали б її політику щодо релігійних організацій та віруючих.

Партії довелось вести у цей період боротьбу проти двох помилкових точок зору. З одного боку, проти тих, хто прагнув вести антирелігійну пропаганду методами, які ображали почуття віруючих, і, з другого, проти тих, хто вважав, що слід послабити антирелігійну роботу, пустити її на самоплив. Визначаючи завдання партії в цьому питанні, Ленін підкреслював, що будь-яке питання, що торкається релігії, треба вирішувати у нерозривному зв'язку з загальними завданнями революційної боротьби, з завданнями будівництва комунізму.

На основі ленінських ідей вперше в історії в СРСР було розроблено законодавство, яке регулює становище релігії та церкви у межах соціалістичної держави, сформульовано завдання і принципи атеїстичного виховання у соціалістичному суспільстві. В результаті відокремлення церкви від держави церква втратила ті привілеї, якими була наділена у царській Росії, а внаслідок відокремлення школи від церкви втратила колишні можливості справляти вплив на підростаюче покоління.

Уже в перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянська держава здійснила рішучі заходи щодо звільнення усіх сфер соціального життя

від релігійного впливу: було здійснено новий порядок реєстрації та розторгнення шлюбів, скасовано релігійну присягу і т. д. У декреті про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, підготовленому за участю В. І. Леніна, було визначено основні напрями політики Радянської держави щодо релігії та церкви. Ленінський декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви був першим в історії людства законодавчим актом, який забезпечував в СРСР не на словах, а на ділі справжню свободу совісті. Відомо, що історія не раз ставила це питання. Але тільки Жовтнева революція створила можливість практично розв'язати його, тільки соціалізм здійснив це.

Розкриваючи якісну відмінність марксистського вирішення питання про свободу совісті, В. І. Ленін говорив: «Півтораста і двісті п'ятдесят років тому обіцяли народам... визволити людство від середньовічних привілеїв, від нерівності жінки, від державних переваг тієї чи іншої релігії... від нерівноправності національностей. Обіцяли — і не виконали. Не могли виконати, бо стала на перешкоді «повага» до «священної приватної власності». В нашій пролетарській революції цієї проклятої «поваги» до цього тричі проклятого середньовіччя і до цієї «священної приватної власності» не було» [1]. Нова Конституція СРСР, що грунтується на глибоко наукових, перевірених історичним досвідом марксистсько-ленінських принципах, зафіксувала ці величезні завоювання соціалістичної демократії, широкі права та свободи усіх громадян Радянського Союзу — як невіруючих, так і віруючих.

Винятково важливим документом, який визначив зміст, форми й методи пропаганди атеїзму у період соціалістичного будівництва, стала програмна стаття В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму» (1922 р.). Стаття орієнтувала партію на складну і копітку роботу з формування матеріалістичного світогляду у широких народних мас. Принципове значення мають вказівки Леніна про те, що «було б найбільшою помилкою і найгіршою помилкою, яку може зробити марксист, думати, що багатомільйонні народні (особливо селянські і ремісничі) маси, приречені всім сучасним суспільством на темноту, неуцтво і забобони, можуть вибратися з цієї темноти тільки по прямій лінії чисто

---

[1] *Ленін В. І.* До четвертих роковин жовтневої революції.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 138—139.

марксистської освіти. Цим масам необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди, знайомити їх з фактами найрізніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від релігійного сну, розворушити їх з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т. п.» [1].

Атеїстична робота може привести до успіху тільки при умові, якщо вона буде спиратися на міцний філософський фундамент, на природознавство, наповнене ідеями войовничого матеріалізму, якщо її зміст, її організація, методи і форми науково обгрунтовані. У цьому суть ленінської вимоги: «Боротьбу з релігією поставити більш науково» [2]. І саме Ленін дав зразок наукового підходу до боротьби з релігією.

Будувати атеїстичну пропаганду на основі ретельного дотримання ленінських принципів означає:

— науково, матеріалістично, з урахуванням історичних, соціальних, культурних та емоційно-психологічних факторів пояснювати причини збереження релігійності;

— поєднувати ідейну боротьбу з релігією із зміцненням єдності віруючих та невіруючих у будівництві комуністичного суспільства, не висувати боротьбу з релігією на перший план, прагнути подолати релігійні пережитки у процесі та на основі комуністичного будівництва, поширення наукових знань серед народу;

— формувати наукову систему поглядів, яка охоплює і пояснює питання, відповіді на які селянська та робітнича маса до цього часу шукала в релігії;

— не допускати ні відмови від ідейної боротьби з релігією, ні спроб її адміністративної заборони, «не впадати ні в абстрактний, словесний, на ділі пустий «революціонаризм» анархіста, ні в обивательщину та опортунізм дрібного буржуа або ліберального інтелігента, який боїться боротьби з релігією, забуває про це своє завдання, мириться з вірою в бога...» [3].

Коротко пояснимо, що означали, ці, можна сказати, програмні вимоги В. І. Леніна у практиці атеїстичного виховання трудящих мас.

---

[1] *Ленін В. І.* Про значення войовничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 24

[2] *Ленін В. І.* Пропозиції до проекту постанови пленуму ЦК РКП(б) про пункт 13 програми партії.— Повне зібр. творів, т. 54, с. 440.

[3] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 395.

По-перше, вони були спрямовані проти спрощеного, вульгарно-соціологічного уявлення про причини релігійності мас, коли багато хто з пропагандистів атеїзму розглядав релігію як звичайну писанину, нісенітницю, вигадану різними дурисвітами і т. д. Ленін, як Маркс і Енгельс, рішуче виступав проти такого примітивного уявлення про релігію, про причини її живучості.

«Чому тримається релігія,— писав він,— у відсталих верствах міського пролетаріату, в широких верствах напівпролетаріату, а також у масі селянства? Через неуцтво народу, відповідає буржуазний прогресист, радикал або буржуазний матеріаліст. Отже, геть релігію, хай живе атеїзм, поширення атеїстичних поглядів — основне наше завдання. Марксист говорить: неправда. Такий погляд є поверхове, буржуазно-обмежене культурництво. Такий погляд недостатньо глибоко, не матеріалістично, а ідеалістично пояснює корені релігії. В сучасних капіталістичних країнах це — корені головним чином *соціальні*» [1].

По-друге, велике принципове, можна сказати, стратегічне значення для теорії і практики атеїстичного виховання трудящих мас у нашій країні мала вказівка В. І. Леніна про те, щоб не вип'ячувати питання боротьби з релігією на перший план, а узгоджувати політику з цих питань з усією партійною політикою, не розглядати антирелігійну пропаганду як самоціль, а пов'язувати із загальними завданнями соціалістичної революції, будівництвом нового суспільства, формуванням у трудящих мас науково-матеріалістичного світогляду.

По-третє, винятково важливе значення для практики атеїстичної роботи мали вказівки В. І. Леніна і про те, що партійні організації не повинні допускати ні відмови від ідейної боротьби з релігією, ні спроб адміністративної заборони релігії. Визначаючи у зв'язку з цим завдання журналу «Под знаменем марксизма», В. І. Ленін писав, що журнал, який хоче бути органом войовничого матеріалізму, повинен бути бойовим органом, по-перше, в розумінні неухильного викривання і переслідування всіх сучасних дипломованих лакеїв попівщини, подруге, органом войовничого атеїзму [2], який повинен приділяти багато місця атеїстичній пропаганді, огляду відповідної літератури та виправленню величезних недоліків державної роботи у цій галузі. Особливо важливе використання тих книг та брошур, які вміщують багато конкретних фактів та зіставлень, що показують зв'язок класових інтересів та класових організацій сучасної буржуазії з організаціями релігійних закладів і релігійної пропаганди.

[1] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 392.

[2] Див.: *Ленін В. І.* Про значення войовничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 23.

Виключно важливою є вказівка В. І. Леніна про те, що в атеїзмі не можна зупинятися тільки на азбучних істинах. Не можна будувати антирелігійну пропаганду, грунтуючись лише на деяких антицерковних гаслах. Існує принципова відмінність між буржуазним вільнодумством і марксистським атеїзмом. Розкрити корені сучасних релігій — це означає насамперед дослідити живильний грунт релігійних уявлень — соціальні відносини. Ленін підкреслював, що боротьба з релігійними забобонами може бути успішною лише за умови революційного зламу старих суспільних відносин, що грунтуються на експлуатації та соціальному рабстві, і рішуче виступав проти абстрактно-просвітительського підходу до боротьби з релігією.

Ленін надавав великого значення союзу між атеїзмом та природознавством для спільної боротьби проти релігійного дурману, проти філософських хитань у бік ідеалізму та фідеїзму. У боротьбі проти релігії, як не раз відмічав В. І. Ленін, слід спиратися на передову науку, озброєну передовим, послідовно матеріалістичним світоглядом — діалектико-матеріалістичною філософією, яка бореться за прогрес суспільства, за повне соціальне та духовне визволення людства. Саме таке розуміння світоглядної функції науки, її високого призначення у боротьбі за освіту мас, за перебудову всієї духовної культури на справді науковій основі і є вихідним пунктом основоположної вимоги Леніна — організувати найтісніше співробітництво філософів-матеріалістів з природодослідниками.

Такі основні ідеї, які характеризують ленінський вклад у розвиток наукового атеїзму. Програмні думки В. І. Леніна знайшли дальший творчий розвиток у рішеннях Комуністичної партії з питань релігії та атеїзму, оскільки кожний етап розвитку нашого суспільства характеризувався певними особливостями і певним змістом атеїстичної роботи.

Нині противники ленінізму намагаються протиставити позицію В. І. Леніна у релігійному питанні позиції К. Маркса, твердячи, що К. Маркс не надавав боротьбі з релігією ніякого значення, вважаючи її мертвою ідео-

логією, а послідовники Маркса почали розглядати боротьбу з релігією як «попередню умову» перетворення дійсності. Ця вигадка, як і вигадка про «особливу ненависть» Леніна до релігії, спростовується прямими ленінськими вказівками та самим життям. Ленін, як і Маркс, зв'язував подолання релігії з докорінним перетворенням суспільних відносин.

ГЛАВА 10. АТЕЇЗМ І СУЧАСНА ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА

Сучасний етап ідеологічної боротьби, в якому активну участь бере церква, характеризується витонченою критикою марксистсько-ленінського світогляду, способу життя і суспільних відносин у соціалістичному суспільстві, фальсифікацією соціально-політичних аспектів соціалістичного та комуністичного будівництва, у тому числі теорії і практики наукового атеїзму. Часто-густо релігія та церква використовуються у планах антикомунізму. При цьому антикомуністичний зміст діяльності західних релігійних центрів ретельно маскується. Віруючих постійно переконують, начебто церква незалежна від капіталістичних монополій.

Показовими є всесвітні релігійні конгреси, які відбулися останнім часом. II Ватіканський собор католицької церкви, XXI конгрегація ордена єзуїтів, Всесвітній євангелічний конгрес та інші релігійні форуми продемонстрували, з одного боку, вірність ворожій комунізму соціальній доктрині, а з іншого — наполегливі пошуки нової, більш ефективної тактики опору дедалі зростаючому впливу соціалізму та комунізму. Хоч і на соборі, і на конгресах виразно проявилася тенденція до осуду найбільш ганебних сторін капіталізму, до відмови від грубих прийомів в боротьбі з соціалізмом, все це було зумовлено головним чином намаганнями знайти більш дійові прийоми захисту капіталістичного ладу, нейтралізації зростаючого впливу комуністичної ідеології.

Для практичного вирішення цього завдання в останні роки у капіталістичних країнах створено десятки «дослідницьких» і пропагандистських центрів, де численні «марксологи» і «радянологи» займаються проблемами марксизму і атеїзму з метою спростування їх, де здійснюється масове виробництво пропагандистської продукції. До таких закладів належить Євангелічний центр з питань світогляду у Штутгарті, Секретаріат у справах невіруючих, створений у 1965 р. у Ватікані для

вивчення проблем атеїзму та діалога з невіруючими. У 1969 р. при Григоріанському католицькому університеті в Римі було організовано центр, головним завданням якого також є критичне вивчення марксистського атеїзму. При ордені єзуїтів створено комісію з атеїзму, яка згідно із завданням, поставленим папою Павлом VI, повинна вести боротьбу з атеїстичним впливом. Таких релігійних центрів на Заході є чимало. Одним з них є інститут атеїзму, створений у 1977 р. при одному з католицьких університетів у Римі.

Намагання клерикальних теологів спростовувати, перекручувати теорію та практику наукового атеїзму пояснюється багатьма причинами. Головна з них — посилення впливу марксистсько-ленінської ідеології та науково-атеїстичних ідей в усьому світі. Цей вплив неможливо ігнорувати. Його змушені визнати лідери майже всіх релігійних організацій.

Глибока й необоротна криза релігії — ще одна важлива причина такої підвищеної уваги церковників до теорії й практики атеїзму. Ця криза виявляється насамперед у послабленні релігійного впливу серед широких мас віруючих, падіння авторитету церковних центрів.

Нарешті, лідерів західних реакційних релігійних організацій дедалі більше лякає вражаючий вплив на людство соціалістичного світу, де люди керуються у своєму житті не вірою в бога і не заповідями релігії, а науково-матеріалістичними поглядами.

Яку мету ставлять перед собою релігійні центри, виступаючи проти марксистського атеїзму?

По-перше, вони звертають увагу широких релігійних кіл на небезпеку атеїзму, закликають глибоко вивчати пов'язані з такою небезпекою проблеми, щоб, як говориться у одному із сучасних церковних документів, «усвідомити велике значення феномену атеїзму і бути ретельно підготовленим для боротьби з ним».

По-друге, ведуть пошуки нових форм, методів та засобів боротьби проти марксистського атеїзму.

По-третє, намагаються організувати підготовку священнослужителів, готових «до боротьби проти марксизму, атеїзму».

Окрім того, представники релігійних центрів, тісно зв'язаних з імперіалістичними агресивними колами, певною мірою сприяють діяльності антикомуністичних організацій, які ведуть пропаганду на соціалістичні країни. В ній систематично перекручується становище релігії та

церкви у цих країнах, теорія і практика атеїстичного виховання.

Показовою є діяльність релігійних радіоцентрів, які ведуть передачі на СРСР та інші країни соціалізму. Серед них «Ватікан», «Голос дружби» (Філіппіни), «Голос Анд» (Еквадор), «Монте-Карло» (Монако) та ін. Ці пропагандистські комплекси, на які витрачається багато коштів, не могли виникнути і діяти без щедрої фінансової підтримки імперіалістичних монополій.

Крім того, систематичну релігійну пропаганду ведуть усі великі буржуазні радіостанції (у тому числі «Голос Америки», «Німецька хвиля», «Бі-бі-сі» та ін.). Своїми передачами вони намагаються підвищити інтерес до релігії, підігріти релігійний фанатизм, перетворити релігійні погляди та настрої у прапор об'єднання та згуртування проти соціалістичного ладу.

Буржуазна радіопропаганда, а також інші засоби масової пропаганди та інформації розписують ті «свободи», якими начебто користуються віруючі в капіталістичних країнах, розхвалюють «демократичність», «прогресивність» церковних інститутів. При цьому вони замовчують про лицемір'я і вузькість буржуазної свободи совісті, відсутність у ряді західних країн умов для задоволення релігійних потреб, кричущі факти дискримінації та обмеження прав багатьох націй і народностей у питаннях віросповідання, численні факти кривавих сутичок на грунті релігійної ворожнечі.

Активну участь в релігійній пропаганді проти комунізму беруть й численні «незалежні» дослідницькі та інформаційні центри, організовані в різних країнах Західної Європи та Америки в період «холодної війни». Коледж Святого Антонія в Англії, Російський інститут Колумбійського університету, Інститут політичної психології Бруклінського коледжу та Всесвітній хрестовий похід молоді за свободу (США), Федеральний інститут з вивчення Сходу та міжнародних проблем (ФРН) — це назви тільки деяких таких центрів.

Звичайно, співробітництво релігійних організацій та антикомуністичних центрів, як правило, приховується. Чим важче капіталізмові боротися з робітничим рухом, національно-визвольними силами, впливом ідей соціалізму, тим наполегливіше церковні лідери підкреслюють свою позицію «по третій бік барикад». Вони навіть допускають критику найочевидніших вад капіталізму, точно дозовану і, по суті, безпечну, демонструють свою готовність поліпшувати відносини з країнами соціаліз-

му, висловлюються на підтримку руху за національну незалежність пригноблених народів. Проте глибокий аналіз змін у стратегії і тактиці найбільших церковних організацій щодо капіталізму і соціалізму свідчить про те, що сучасна ідеологічна боротьба — це не тільки відкрите зіткнення теорій і концепцій, поглядів і уявлень. Вона включає також наполегливі пошуки ворогами соціалізму замаскованих, «тихих» шляхів послаблення соціалізму, розробку і застосування нових методів та прийомів його підриву зсередини.

Залишаючись прихильниками капіталізму, багато західних релігійних центрів не можуть водночас ставитися до соціалізму, до поширення атеїзму лише негативно. За визнанням відомих теологів, тепер «атеїзм не поверховий факт, мода, він став відображенням нового суб'єктивного становища людства, прапором часу, тобто явищем, яке справляє глибокий вплив на сучасність і якому призначено впливати на майбутнє». Як образно висловився один із західних авторів, «голос бога став тихим, занадто тихим для грому нашого часу». Релігійні ієрархії не можуть не враховувати волю і тиск широких кіл віруючих, які наполегливо вимагають змін у церковній політиці.

Не ігноруючи ці зміни, необхідно правильно оцінювати їхнє соціальне та політичне значення.

Фальсифікація буржуазною пропагандою становища релігії та церкви в СРСР

Західна релігійна пропаганда основну увагу зосереджує на перекрученні гарантованого радянським громадянам права свободи совісті, на фальсифікації становища релігії та церкви, на критиці теорії наукового атеїзму, перекрученні практики атеїстичного виховання в СРСР та інших країнах соціалізму.

Одне з центральних місць у західній релігійній пропаганді займають вигадки про радянське законодавство про релігійні культи, про Основний Закон нашої країни — Конституцію СРСР. «Радянологи» видають їх за «фіктивні», «формальні», що начебто ставлять віруючих у нерівноправне становище порівняно з невіруючими. Вони трактують підпорядкування релігійних інститутів, священнослужителів та віруючих нормам соціалістичної законності — один з принципів радянського законодавства — як основу курсу СРСР на зруйнування церкви, придушення релігійного життя.

Багато пишуть і говорять на Заході і про історію та сьогоднішнє становище релігії й церкви у Радянському

Союзі. Наші ідеологічні противники сподіваються заграваннями на релігійних почуттях викликати незадоволення віруючих політикою Комуністичної партії та уряду, підбурити їх проти соціалізму, щоб на цій основі спробувати організувати опозицію всередині країни.

Західна пропаганда наполегливо вишукує в нашій країні все те, що вона вважає «релігійними бродіннями». Розпалюючи ці «бродіння», наші ідеологічні противники розраховують на верстви і групи населення, які видаються «перспективними» з точки зору протидії існуючому ладові. З цією метою в буржуазно-клерикальних пропагандистських центрах ретельно збирають і поширюють відомості, які начебто мають місце, про порушення законодавства щодо релігійного культу, перегибів в атеїстичній роботі, пишуть навіть про літераторів та діячів мистецтва, які вдаються у своїй творчості до «релігійних образів». На основі цих даних, якими б мізерними вони не були, робиться брехливий висновок про начебто глибокий поділ радянського суспільства за релігійним принципом, про слабкість марксистсько-ленінської ідеології, про зростаючий вплив релігії на радянських людей. Особливо наполегливо вони твердять про «придушення віруючих», що начебто спостерігається в нашій країні, про якесь «переслідування» тих, хто перебуває під впливом релігійної ідеології. Один з відомих буржуазних релігієзнавців договорився навіть до такого безглуздого твердження, що віруючі в СРСР «становлять новий пригноблений клас комуністичного режиму».

Велика увага в буржуазній пропаганді приділяється становищу релігії, а також фальсифікації практики атеїстичного виховання в національних республіках. Багато, наприклад, пишуть з питань становища ісламу в СРСР. Буржуазні «спеціалісти» з національного і релігійного питань у країнах соціалізму намагаються зобразити політику КПРС та Радянської держави щодо мусульман як політику своєкорисливу. Вимогу партії про необхідність враховувати історичну своєрідність розвитку східних народів вони проголошують «тимчасовим загравнням» з послідовниками ісламу.

Ватіканська пропаганда тривалий час виступає з твердженням про насильне придушення католицизму в прибалтійських республіках СРСР, розуміючи під такими «придушеннями» неминучий в умовах соціалістичного суспільства природний процес подолання релігійності. Водночас Ватікан журиться з того, що не має можливості втручатися в справи релігійних громад на радянській землі, як він робить це у капіталістичних країнах.

Невдоволення католицьких ієрархів до цього часу викликає розторгнення Брестської унії в 1946 р., завдяки чому православні віруючі західних областей України та Білорусії вийшли з-під впливу католицизму. Представники Ватікану не залишають спроб завоювати симпатії віруючих у радянських республіках, для чого вони ведуть широку пропагандистську кампанію з метою збудження їхнього незадоволення місцевими органами Радянської влади. Певна увага приділяється віруючим у прибалтійських республіках. У цій пропаганді бере активну участь церковна еміграція.

Значне місце у релігійній пропаганді на Радянський Союз займають вигадки про діяльність сектантської організації, яка у значній частині складається з прихильників однієї з течій у сучасному баптизмі — так званих ініціативників. «Радянологи»-релігієзнавці звернули на них увагу тому, що лідери цієї течії стали на шлях екстремізму щодо законодавства нашої країни про релігійні культи. Хоч їх підтримала лише незначна частина сектантів, вони претендували на роль представників широких кіл віруючих, не зупиняючись перед відкритим порушенням норм громадського порядку. Така активність і привернула до них увагу буржуазних пропагандистів, зусилля яких спрямовані насамперед на те, щоб роздути «релігійні бродіння» в СРСР, зобразити їх як масові, ідеологічно і політично небезпечні для Радянської влади і т. д. Щоб досягти цієї мети, вони вдаються до найбезсоромнішої брехні і наклепів.

Проте, незважаючи на мобілізацію різноманітних засобів масової пропаганди та інформації, створення ряду організацій, які спеціально «вивчають» і поширюють «відомості» про діяльність сектантських та інших релігійних екстремістів, а також на спроби привернути до їхньої діяльності світову громадську думку, пропагандистські кампанії навколо «релігійної опозиції» в СРСР неминуче зазнають краху. Пояснюється це зростаючим авторитетом Радянського Союзу як суспільства, де всі зусилля партії та держави спрямовуються на забезпечення добробуту населення, дедалі більшу демократизацію життя, зростаюче задоволення духовних потреб трудящих. На цьому фоні стає очевидною неспроможність заяв західних авторів, які прикриваються удаваною турботою про забезпечення релігійної свободи в СРСР. Представники релігійних організацій нашої

країни не раз викривали ворожість такої «турботи» інтересам віруючих.

Вороги соціалізму з пропагандистів релігії покладають великі надії на пожвавлення релігійних та націоналістичних пережитків як на силу, що здатна розхитати морально-політичну єдність радянського народу. «Радянологи» прагнуть викликати у віруючих ворожість до представників інших націй. Вони настроюють людей проти атеїстичного та інтернаціонального виховання, яке начебто посягає на національну самосвідомість, ущемлює національні форми побуту та культури.

Буржуазно-клерикальна пропаганда наполегливо намагається прикрасити історію і сьогодення релігії та церкви. Для цього вона обгрунтовує їхній удаваний благотворний вплив на розвиток державності, літератури, мистецтва, народної освіти тощо.

Більш ніж шестидесятип'ятирічна історія розвитку радянського суспільства наочно спростовує наклепи буржуазної і клерикальної пропаганди про становище релігії та церкви в нашій країні. Глибина і міцність успіхів атеїзму визначаються перемогами марксистсько-ленінського вчення і тими визначними перетвореннями в нашій країні, в результаті яких було ліквідовано грунт для класових антагонізмів та національної ворожнечі.

У документах партійних з'їздів, пленумів, конференцій, у постановах Центрального Комітету КПРС, у документах міжнародного комуністичного руху міститься багатющий матеріал, що викриває використання релігії з метою ідеологічних та політичних диверсій проти комунізму, проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, проти комуністичних і робітничих партій.

РОЗДІЛ III

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ АТЕЇЗМУ

ГЛАВА 11. ПРОТИЛЕЖНІСТЬ РЕЛІГІЙНОГО І НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ

Один з основних принципів атеїзму полягає в твердженні, що релігійна віра і наукове знання протистоять як протилежності, що взаємовиключають один одного, несумісні і непримиренні між собою.

Атеїсти не обмежуються констатацією ворожості релігійної віри науковому знанню, вони захищають істинне знання про світ у боротьбі проти обскурантизму, за право людського розуму пізнавати світ таким, яким він є.

Два протилежних світогляди

Існуючий світ невичерпний у своїй різноманітності, але він єдиний у своїй матеріальності: немає нічого поза природою та людиною. І релігійна свідомість, і наука являють собою відображення тієї самої об'єктивної реальності, яка становить врешті-решт єдиний об'єкт пізнання. Проте пояснення світу наукою і релігією прямо протилежне. Справді, якщо наукове пізнання відображує світ таким, яким він є, і не залишає в ньому місця надприродному, то у релігійній свідомості звичайні «земні сили набувають форми неземних» (Ф. Енгельс).

Основний зміст релігійного світогляду становить визнання надприродної сили, яка начебто творить світ і управляє ним. Так, зміст християнського світогляду, що грунтується на Біблії як на божественному одкровенні, становлять твердження про те, що світ є творіння бога; що, будучи створеним «з нічого», світ має початок і матиме кінець; що світ був створений богом поступово — протягом «шести днів»; що людина була створена окремо від решти світу, «за образом і подобієм божим», наділена безсмертною душею і т. д.

Науковому принципу детермінізму, загальній причинній обумовленості природних та суспільних явищ, закономірності розвитку матеріальної дійсності релігія протиставляє сліпу віру в чудо, тобто явище, яке суперечить природному ходу речей, відбувається всупереч

законам природи як результат втручання надприродного і є незбагненним для людського розуму.

Проте вся сукупність наукових знань про світ доводить помилковість цих основ релігійного світогляду, свідчить про нестворимість і незруйновність матерії, про вічність всесвіту, про природне походження життя й людини. Таким чином, релігійні вірування протистоять науковому розумінню світу. Історично це зумовлено тим, що релігія догматизувала як істини «божественного одкровення» наївні, примітивні уявлення про світ, які склалися в давні часи, коли через нерозвинутість наукового знання люди були змушені задовольнятися продуктами фантазії, коли засобом пояснення навколишньої дійсності був міф. Природно, що міфологічні уявлення виявилися надто далекими від тієї картини світу, яка поступово складалася в процесі наукового пізнання. Ось чому розвиток науки поставив релігію у важке становище: вона не може відмовитися від «богоодкровенних істин» і водночас, відстоюючи своє перекручене світорозуміння, вступає в суперечність з істинним знанням про світ, з науковим розумінням і поясненням його.

Конфлікт між релігійною вірою та науковим знанням своїм корінням сягає в діалектично суперечливий і складний реальний процес історичного розвитку людського пізнання, який іде «від незнання до знання» (В. І. Ленін).

Релігія протистоїть не тільки результатам наукових досліджень, тобто знанням про світ, а й науковому підходу до його пізнання. Вона протиставляє віру як особливий шлях пізнання істини природному людському пізнанню, яке грунтується на чуттєвому досвіді та розумі. Питання про відношення розуму до релігійної віри є, отже, також і питанням про можливості, межі і функції людського розуму в пізнанні істини.

Християнське богослов'я вже давно розмежувало «світську мудрість» як знання про «цей світ», здобуте людськими почуттями та розумом, і «істинну мудрість релігійної віри», яка черпається з божественного одкровення. Таким чином стверджувалось, що є два шляхи пізнання істини, два джерела. Одне джерело — це «одкровення бога», його «Слово», записане в «священному писанні», інше — навколишній світ, який пізнається за допомогою розуму і який дано людині в її відчуттях. Надприродний же світ, як твердять богослови, це світ незримий, незбагненний і непізнаваний природним чином; божественну таємницю можна збагнути тільки через одкровення, тільки «духовним зором», «серцем, а не розумом», тобто релігійною вірою. Якщо наука спирається на факти, на науковий експеримент і суворо перевірені, підтверджені життям, практикою висновки, то релігія спирається на фантастичні вигадки. Релігія грунтується, врешті-решт, на сліпій вірі, тоді як один з основних принципів наукового мислення вимагає нічого не приймати на віру без перевірки практикою.

Релігія намагається встановити межі пізнаванності світу. Вони визначаються релігійними догмами та настановами, які людина ніколи начебто не зможе зрозуміти, бо вони є «великою таємницею бога». Істинам науки релігія протиставляється як надрозумна істина, що спирається тільки на віру в авторитет бога.

Отже, протилежність релігійної віри науковому знанню виявляється в тому, що, по-перше, пізнання людиною світу (на основі досвіду та розуму) дає зовсім інші уявлення про світ, ніж ті, які проповідує релігія як істини божественного одкровення, тобто положення віри розходяться з висновками науки, і, по-друге, в тому, що віра як головний шлях осягнення істини протиставляється релігією науковому процесу пізнання, який грунтується на досвіді та розумі. Іншими словами, релігія не може бути обгрунтованою ні фактами, ні доводами розуму.

Дві тенденції в трактуванні богослов'ям співвідношення віри й розуму

Для богослов'я питання про ставлення релігійної віри до наукового знання полягає насамперед у тому, як співвідноситься релігійна «божественна» істина із знанням як результатом пізнавальної діяльності, власних зусиль людини.

Це питання породжує й інші: чи залишається взагалі місце для «мудрості земної» поряд з «мудрістю божественною»? Чи має взагалі сенс пізнання людиною світу? Навіщо людині розум?

Богослови ніколи не були одностайними в розв'язанні таких питань, у теології існують дві основні тенденції: з одного боку, відвертий і войовничий фідеїзм, який вимагає в ім'я віри відкинути розум, а з іншого — спроби досягти згоди між вірою та розумом, за якими завжди стояло і стоїть прагнення підпорядкувати розум релігійній вірі, перетворити його на «служницю богослов'я».

Традиції войовничого фідеїзму були закладені в християнстві вже в ранній період його розвитку, коли воно повинно було розмежуватися з «язичеською» античною філософією, яка уособлювала тоді всі знання. Християнський богослов Тертулліан (близько 100 — після 220) вважав, що божественне одкровення позбавляє філософію права на існування, бо проголошена у ньому істина є істиною повною і остаточною: «Нам після Христа не потрібна ніяка допитливість; після євангелія не потрібно ніякого дослідження». Тертулліан твердив, що розум ворожий вірі і що найбільша доброчесність полягає саме в тому, щоб вірити сліпо, вірити навіть всупереч розуму; він проголосив гасло войовничого фідеїзму: «Вірю, тому що безглуздо».

Поряд з відвертим фідеїзмом, який відлучає віру від розуму і виходить з визнання непримиренної протилежності між ними, у богослов'ї проводиться й інша лінія, яка намагається узгодити розум з вірою, зробити віру сприйнятливою для розуму, шукає шляхи раціонального обгрунтування релігійної віри або принаймні хоче довести, що можна вірити, не поступаючись розумом.

Одна з перших у християнському богослов'ї спроб об'єднати віру і знання була зроблена Климентом Александрійським (150—215), який очолював школу для тих, хто приймає християнство в Олександрії — одному з головних центрів еллінічної культури. Він твердив, що язичеська філософія не суперечить християнському вченню, тому що розум — це дар божий, а голос розуму — це голос бога, пророки і філософи прислуховуються до бога, перші — прямо і безпосередньо, другі — прислухаючись до голосу свого розуму. Християнство повинно не відкидати філософію, а використовувати її для захисту і обгрунтування релігійної віри. Однак філософія має право на існування тільки тоді, коли вона узгоджена з вірою; віра має самостійне і вище джерело істини, вона передує знанню, встановлює, що істинне, а що помилкове у філософії. Від Климента йде думка про філософію як «служницю богослов'я», тільки у цій ролі християнство визнавало її право на існування.

Першу спробу створити християнську філософію здійснив відомий богослов Августин (354—430). За допомогою синтезу християнського богослов'я та античної філософії (спираючись переважно на Платона) він намагався досягти компромісу між вірою та розумом. Августин вчив, що все знання випливає з божественного прояснення, істину людський розум одержує від бога.

Але при цьому він розрізняв нижчий розум, звернутий до поодиноких чуттєво сприйманих речей, і вищий — звернутий до загальних ідей, до бога.

Августин вчив, що людський розум слабкий і тому у всьому повинен спиратися на вищий і незаперечний божественний авторитет. Віра має передувати знанню. У найголовнішому слід вірити, не вимагаючи ніяких доказів: «Церква... вимагає віри там, де непорушні ніякі докази...» Гасло Августина: «Вірити, щоб розуміти!»

Августин підозріло ставився до знання. Він засуджував «метушливу пристрасть допитливості, що прикрашається іменем знання та мудрості», «дух людський, сліпий і безсилий, ганебний і огидливий», який «не бажає, щоб від нього було що-небудь приховано». Августин вважав, що віра повинна зціляти людину від небезпечного прагнення до знання, прагнення розглядати речі самі по собі, поза зв'язком з богом, і покладатися при цьому на свій розум. Християнська віра вимагає смирення духу та обмеження розуму, це сфера, в якій розум має мовчати.

Проте на відміну від Тертулліана Августин вважав можливим там, де це допустимо, підкріплювати віру доказами розуму. Розум не може добувати і доводити істини віри, але він може зняти ті докази проти віри, що їх висуває розум. За Августином, віра не припускає і не вимагає раціонального обгрунтування у тому смислі, що треба обов'язково розуміти, щоб вірити. Хоч розвинуті самим Августином докази буття бога були певною даниною розумові, їх аж ніяк не можна оцінити як спробу раціонального обгрунтування та доказу самої релігійної віри в бога. Це лише спроба зробити більш прийнятними для розуму речі, які самі по собі начебто не входять до його компетенції, не підлягають його суду. В той же час розум Августин ставив у залежність від віри, твердячи, що віра передує істинному знанню, яке істинне лише остільки, оскільки спирається на віру і відповідає їй. Августин доводив цю тезу до визнання права церкви на примус у справах віри, на нього посилались середньовічні інквізитори, спалюючи «єретиків» на вогнищах.

Багато пропозицій, висловлених у свій час Августином, і тепер ще використовують християнські богослови. Протестантське богослов'я у XX ст. під гаслом повернення до ортодоксії, до вчення Лютера і Кальвіна знову проголосило, що релігійна віра за суттю своєю ірраціональна, не може бути обгрунтована ніякими доводами

12 3–1208

розуму. Останній і вирішальний аргумент у справах віри — «я вірую».

Проте відвертий антиінтелектуалізм, згодом, коли зріс авторитет знання і людина усвідомила цінність розуму, став небезпечним для самої церкви, бо підривав її авторитет. Нові пошуки узгодження релігійної віри та наукового знання привели до двох основних концепцій співвідношення віри і розуму, які проповідує і сучасне християнське богослов'я. Це принцип «гармонії між вірою та розумом» та вчення «про двоїсту істину». Основні ідеї цих вчень було розроблено ще у середньовічному богослов'ї.

Принцип «гармонії між вірою та розумом»

Розпочаті християнами у XIII ст. «хрестові походи» відкрили європейцям існування культурних цінностей Сходу. Через арабів європейці познайомилися з античною філософією. Особливо великого впливу набули праці Арістотеля, в яких антична мудрість дістала енциклопедичне узагальнення.

Арістотелівська філософія орієнтувала людину на пізнання навколишньої дійсності за допомогою її почуттів та розуму. Вона була сприйнята освіченими людьми як справжнє пояснення світу на противагу сліпій догматичній вірі, з точки зору якої істина давно вже відкрита у «божественному одкровенні». У той же час пробуджується тяжіння до дослідного пізнання, зароджується вільнодумство та опір авторитету церкви. Одним з представників раннього вільнодумства був Петро Абеляр, який твердив: «Не можна повірити у те, чого попередньо не зрозумів».

У цей час лунають голоси, які закликають вважати, що у філософії можуть бути визнані істинними навіть такі положення, які у богослов'ї розглядаються як помилкові. Католицька церква з її традиційною лінією на насадження сліпої віри, віри всупереч розуму переживає глибоку кризу, будучи неспроможною протистояти цим новим віянням.

У боротьбі, яка розгорнулася у XIII ст., розгортається боротьба між опозицією католицизму, яка виступала на захист розуму, та католицькою ортодоксією. Богослов Фома Аквінський (1225—1274) розробив вчення про гармонію між вірою та розумом, яке повинно було зміцнити позиції католицизму. На відміну від традиційної лінії (августинізму) Фома Аквінський проголосив, що розум не може суперечити вірі і його слід використовувати як засіб до пізнання та утвердження істин

віри. Філософію Арістотеля він намагався перетворити з ворога у союзника церкви.

Згодом, прагнучи використати з метою зміцнення релігійної віри науку, католицизм відновив наприкінці XIX ст. томізм з його головним принципом гармонії між вірою та розумом.

Згідно з цим принципом релігійна віра і наукове знання мають перебувати у згоді і вести до спільної істини. Розум та віра лише різні шляхи пізнання бога; природа є творіння бога, і пізнаючи природу, розум пізнає бога. Якщо все ж наука приходить до висновків, які суперечать догмам, то такі висновки наукового дослідження слід спростувати як помилки слабкого і безсилого людського розуму. «Гармонія» між вірою та розумом, таким чином, грунтується у томізмі на обмеженні розуму та сліпому прийнятті релігійної догми.

Сучасні послідовники Фоми Аквінського рекламують його доктрину як вчення, яке начебто повністю визнає права розуму і ні в чому його не обмежує. Але «визнання» розуму полягає тільки в тому, що його функція зводиться до доведення буття бога, а все, що суперечить цьому у відкриттях науки, пояснюється помилкою; перевага віддається релігійній вірі, розум ставиться під її контроль.

Неспроможність принципу гармонії між вірою та знанням переконливо викривається фактами з історії науки. Вони свідчать про те, що між релігією та наукою складалися не відносини згоди і гармонії, а відносини безперервної боротьби. Християнство всіма силами і доступними йому засобами гальмувало розвиток наукового знання. І нині всупереч наполегливим твердженням богословів про те, що розбіжності між наукою та релігією минули, прірва, яка їх розділяє, стає дедалі глибшою в міру розвитку наукового знання. Антинауковість та ворожість релігії розумові проявляється дедалі повніше і наочніше. Усвідомлюючи це, багато сучасних богословів обирають іншу тактику щодо науки, обгрунтуванням якої є вчення про «двоїсту істину», що народилося у період середньовіччя.

Про «двоїстість істини»

Згідно з цим вченням, яке в різних варіантах проповідують переважно протестантські та православні богослови, наука і релігія мають зовсім різні цілі і застосування, належать до різних сфер життя. Вони незрівнянні і тому між ними не може бути суперечності: наука не може ні довести, ні спростувати буття бога, вона не

повинна втручатися у сферу духовного життя людини — сферу релігії; у свою чергу релігія не повинна втручатися у справи науки та визнавати все, що утверджується наукою.

Проте і на цьому шляху богослов'ю не вдається примирити розум з вірою, науку з релігією. Передусім така постановка питання означає замах на розум, оскільки твердиться, що в світі існує щось недоступне для розуму і науки, а доступне одній лише вірі. З цих позицій і ведеться боротьба проти тих, хто покладається на могутність розуму, науки. Тут спостерігаються спроби у дусі агностицизму обмежити науку. Фактично релігійна віра знову протиставляється розуму як ворожа сила. Неспроможність спроб знайти для віри якусь сферу, до якої б не мала ніякого відношення наука, цілком очевидна.

Під тиском науки релігія змушена дедалі більше і більше скочуватися на позиції ірраціоналізму, бо справжнє співвідношення віри та розуму характеризується словами К. Маркса: *«Чим яка-небудь певна країна є для іноземних богів, тим країна розуму є для бога взагалі — сферою, де він перестає існувати»* [1].

Релігія та наука в сучасну епоху

Характерною рисою сучасної дійсності є різке зростання впливу науки на всі сторони життя суспільства, посилення її ролі як фактора соціального розвитку. Досягнення науки у XX ст. величезні. Стаючи безпосередньою продуктивною силою, вона дає людині дедалі більшу владу над природою. Найважливіші віхи на цьому шляху — оволодіння атомною енергією і вихід людини у космос.

Складність суперечностей сучасної епохи, надзвичайно швидкі темпи суспільного розвитку, величезні масштаби історичних перетворень у процесі переходу від капіталізму до соціалізму зумовлюють також зростання значення суспільних наук. Зміни, які сталися за останнє півстоліття у світі, відбулися не стихійно. Вони — результат цілеспрямованої діяльності мас, які організуються і спрямовуються комуністами. У величезних революційних перетвореннях, у новому соціальному ладі, що утверджується на Землі, втілено ідеї марксизму-ленінізму. Виражаючи назрілі потреби суспільного розвитку, будучи справжньою рушійною ідейною силою сучасності, марксизм-ленінізм органічно поєднує у собі глибоку науковість з справжньою революційністю. Наука і соціальний прогрес йдуть пліч-о-пліч.

[1] *Маркс К.* Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура.— *Маркс К., Енгельс Ф.* З ранніх творів. К., Політвидав України, 1973, с. 90.

Щоб зберегти місце для релігійної віри, її захисники намагаються довести, що наука не може начебто відповісти на всі питання людського буття. Наприклад, біологія показує начебто тільки те, як змінюються види живих організмів, але не може встановити головні причини, що визначають еволюцію. Наука підходить тут начебто до меж своїх можливостей, і ось саме тут вступає в дію одкровення: тільки Біблія «розкриває останні зв'язки і вирішальні причини». Якщо наука не може дати вичерпного пояснення, вона повинна бути доповнена релігією.

Звичайно, пізнати сутність явищ незрівнянно складніше, ніж просто описати їх. Дарвін у свій час на величезному фактичному матеріалі показав мінливість живих організмів. Він зміг побачити у явищах мінливості суттєвий фактор розвитку органічного світу. Проте, щоб проникнути до механізму мінливості, зрозуміти закони, які управляють нею, та причини, що її зумовлюють, потрібні були ще десятиріччя наукових пошуків.

І в наші дні, коли наука має величезні досягнення, далеко не все пізнано. Світ невичерпно різноманітний, він перебуває в постійному русі, дедалі змінюється та розвивається. Процес пізнання нескінченний. У науці завжди будуть нерозв'язані проблеми. Вона постійно межує з невідомим, але спосіб існування науки якраз у тому й полягає, що вона йде від незнання до знання, до дедалі глибшого проникнення в сутність явищ, які спостерігаються. «Розум людський відкрив багато дивовижного в природі,— писав В. І. Ленін,— і відкриє ще більше, збільшуючи тим свою владу над нею...» [1]. Вся історія науки — це невпинний рух людського розуму по шляху пізнання світу. Він свідчить про марність спроб обмежити можливості наукового пізнання. Щоразу, коли намагалися це зробити і називали певні проблеми нерозв'язними, наука осоромлювала прогнози скептиків і ламала перешкоди на її шляху. Так, ще наприкінці минулого століття питання про виникнення життя належало до тих «світових загадок», яким начебто назавжди судилося залишитися невідгаданими. Тепер вже ніхто не ризикуватиме повторювати це твердження. Якщо

[1] *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 276.

проблему виникнення життя ще й не розв'язано остаточно, то в усякому випадку вже очевидно, що ключ до її розв'язання наука знайшла і на цьому шляху зроблено вирішальні кроки.

Отже, захист релігії веде до спроб обмежити науку і встановити межі, за якими розпочинається недоступна для неї сфера. Але фактично богослови не залишають за наукою права і можливості пізнати справжню істину навіть у тих межах, які вони самі відносять до сфери компетенції науки. Навіть те, що наука може пізнати, вона пізнає, за їхніми словами, не досить надійно і точно. В умовах революції в природознавстві XX ст. зазнали ломки та перегляду багато понять і теорій, які вважалися раніше непохитними. Той факт, що наукові знання розвиваються, що вони підлягають уточненню та поглибленню, богослови намагаються використати для того, щоб дискредитувати достовірність наукових знань, створити враження, начебто наука спроможна висловлювати більш чи менш вірогідні думки, але не може мати твердих і достовірних знань, тобто претендувати на володіння об'єктивною істиною.

Коли фізика проникла до нової сфери дослідження — мікросвіту, виявилася неспроможність класичної механіки пояснити рух елементарних частинок. Цим негайно скористалися вороги науки. Вони прагнули довести, що всі наукові теорії — тільки довільні і штучні побудови розуму і не відображають дійсності.

Проте висновки такого гатунку помилкові. Розвиток фізики не відмінив принципів класичної механіки, а лише показав, що сфера їхнього застосування обмежена сферою малих швидкостей. Порівняно повільні рухи завжди описуватимуться цими законами, вони зберігають свою силу у цій сфері діяльності. Отже, розвиток науки підтверджує істинність попередніх наукових уявлень, включаючи їх до нової системи знань.

Всупереч домислам релігійних ідеологів, сучасний науковий прогрес демонструє не слабкість і безпорадність розуму, а безмежність можливостей науки у пізнанні світу. Розвиток науки невідворотно веде до того, що вся сфера природи виявляється «завойованою знанням і в ній не залишається більше місця для творця» [1].

Але й тепер церква не залишає спроб дискредитувати науку. Сучасні захисники релігії розуміють, що посилання на «священні тексти» малопереконливе, що не можна більше захищати біблейську картину світу у всій її первозданній наївності. Тому вони не дуже суворо дотримуються нині букви Біблії і шукають нові аргументи для захисту основних принципів релігійного світогляду — про існування творця, про нематеріальну і безсмертну душу, про чудо. Вони звертають увагу на ідеалістичні хитання та релігійні захоплення деяких вчених, що супроводжують стрімкий розвиток сучасної науки. Такі болючі і скороминучі явища у розвитку науки, спричинені впливом реакційної буржуазної філософії, як «фізичний ідеалізм», віталізм, намагаються подавати за останнє слово науки, щоб створити уявлення, начебто наука тепер сама відреклася від своїх колишніх, матеріалістичних та атеїстичних «оман» і знову повернулася до ідей творення «з нічого», божественного промислу і чуда. В цьому разі богослови бажане приймають як дійсне. Долаючи тимчасові ідеалістичні хитання, сучасне природознавство успішно розвиває діалектико-матеріалістичну картину світу. Щодо ідеалістичних та релігійних помилок деяких вчених, то В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» вичерпно охарактеризував справжнє ставлення їх до науки на прикладі австрійського фізика, суб'єктивного ідеаліста Маха: «Філософія природодослідника Маха відноситься до природознавства, як поцілунок християнина Іуди відносився до Христа. Мах... видає природознавство фідеїзмові...» [1].

Богослови тепер дуже настійно звертаються до науки у марних спробах використати її в інтересах релігії. Часто можна знайти в релігійній літературі посилання на друге начало термодинаміки, яке начебто доводить неминучість «теплової смерті Всесвіту», тобто обмеженість світу у часі, отже, визнання створення «з нічого». Не менш часті згадки про теорію «Всесвіту, що розширюється». За допомогою цієї теорії також намагаються довести виникнення світу у часі. Принцип невизначеності квантової механіки використовується теологами для доведення того, що не всі явища причинно зумовлені, отже, чудо не виключається.

У таких посилках не важко виявити фальсифікацію сучасного природознавства, його відкриттів на догоду упередженій і помилковій релігійній концепції світу.

[1] *Енгельс Ф.* Діалектика природи.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 482.

[1] *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 342.

Наука спростовує фальшиве релігійне уявлення і доводить, що єдиним справжнім поясненням світу є пояснення світу з нього самого. Спроби примирити науку і релігію, поєднати їх в якомусь гармонічному синтезі нездійсненні.

Особливо настійно релігійні ідеологи прагнуть в ім'я утвердження «істин віри» дискредитувати науку як соціальне явище. Вони ставлять питання про те, яку роль відіграє наука в житті суспільства, що несе вона людям, але при цьому запопадливо підкреслюють та висувають на перший план негативні наслідки науково-технічного прогресу в сучасному світі. Типовий мотив релігійної проповіді зводиться саме до підкреслення тих негативних моментів, які супроводжують науково-технічний прогрес у капіталістичному суспільстві, до поширення їх на соціалістичне суспільство: виробляється більше матеріальних благ, але разом з тим зростають аморалізм, духовне убозтво і здичавіння; машини полегшують працю людини, але перетворюють її у свій додаток, підкоряють своєму ритму, вимотують її; людина дедалі більше підпорядковує собі природу, але разом з тим вона і руйнує її; а з появою ядерної зброї над світом нависла загроза тотального самознищення.

Суперечності, від яких страждає сучасний світ, пов'язані з тим, що розвиток продуктивних сил, розвиток науки й техніки переріс рамки капіталістичної системи, вони стали вузькими. Для того щоб досягнення науково-технічного прогресу служили на благо людини, а не використовувались на шкоду їй, необхідна соціалістична перебудова суспільства.

Наука й техніка, яка реалізує наукові ідеї, дають змогу людині перетворювати природу. В результаті природа перестає сприйматися як божественне творіння. Наукова картина світу невпинно розвивається і зміцнює у суспільній свідомості думку про матеріальну єдність світу. Спираючись на знання законів історичного розвитку, в соціалістичному суспільстві людина дістає дедалі більші можливості регулювати хід суспільних подій і свідомо будувати суспільні відносини, дедалі більше усвідомлює себе господарем власної долі. Сучасна наука виступає не тільки як безпосередня продуктивна сила, що допомагає людині перетворювати природу, а й як фактор формування її світогляду.

У нашому суспільстві панівним є науковий матеріалістичний світогляд. Це величезне завоювання соціалізму у сфері духовної культури. Вперше в історії у суспільній свідомості переміг і став панівним науковий світогляд. Розвинуте соціалістичне суспільство — результат науково обгрунтованої, планомірної праці. Будівники цього суспільства повинні бути озброєні науковим світоглядом, який допомагає їм оволодівати законами суспільного розвитку і застосовувати їх на практиці.

ГЛАВА 12. ПРИРОДНИЧОНАУКОВЕ ОБГРУНТУВАННЯ АТЕЇЗМУ

Органічний зв'язок марксистського атеїзму з природничими науками

Історія суспільної думки і сучасна картина ідеологічної боротьби у суспільстві свідчать про постійний і глибокий зв'язок атеїстичних поглядів з природничонауковими знаннями.

Успіхи природознавства у дослідженні дедалі нових, більш глибоких сфер природи неминуче приводять дослідників до філософських узагальнень матеріалістичного і атеїстичного характеру. У свою чергу, звільнення свідомості вченого від релігійних догм, атеїстична переконаність спонукають його до активного пошуку природних причин явищ, застерігають від введення до наукових теорій яких би то не було допущень щодо участі у природних процесах надприродних факторів. Союз атеїзму та природознавства, отже, є органічним і необхідним. Водночас об'єктивний аналіз взаємовідносин природознавства і релігії свідчить про те, що між ними протягом віків не вщухає жорстока боротьба.

Звичайно, у минулому були природодослідники, які віддавали данину релігії, зустрічаються вони й тепер. Але при цьому, як правило, виявляється, що релігійність вченого зумовлена не його науковими знаннями, а умовами буржуазного соціального середовища, в якому він живе й працює, релігійним характером виховання. Об'єктивно зміст наукових відкриттів, зроблених віруючими вченими, завжди суперечить їхньому світогляду і свідчить на користь атеїзму.

Правильне розуміння співвідношення конкретно-наукових даних та атеїстичних світоглядних ідей було вперше досягнуто основоположниками марксистської філософії. К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що послідовне матеріалістичне світорозуміння не тотожне простому підсумкові природничонаукових даних, а є системою узагальнень цих даних, яка співвідноситься із завданнями пізнавальної і перетворюючої діяльності люди-

ни. Вони підкреслювали також, що науковий, діалектико-матеріалістичний світогляд міг з'явитися лише на досить високому рівні розвитку природничих наук, що дав змогу виявити закономірний характер природних процесів. Ф. Енгельс відмічав велику роль в обгрунтуванні наукового, атеїстичного світорозуміння таких визначних досягнень природознавства XVI—XIX ст., як геліоцентрична система Коперника, канто-лапласівська гіпотеза виникнення Сонця, Землі та інших планет з розпеченої газопилової хмари, яка обертається, закон збереження і перетворення енергії, теорії Лайєля про зміни земної поверхні, відкриття загальності клітинної побудови живого, теорія Дарвіна. В. І. Ленін показав вирішальне значення для утвердження наукового погляду на світ таких визначних досягнень фізики кінця XIX — початку XX ст., як відкриття складної будови атомів та внутрішньоатомних форм матерії.

Спираючись на ці та багато інших даних природознавства, класики марксизму розвинули систему ідей про природу та її пізнання, яка повністю закривала будь-які лазівки для релігійних спекуляцій. «...Тепер наше уявлення про розвиток всесвіту зовсім не лишає місця ні для творця, ні для вседержителя»,— писав Ф. Енгельс [1].

На основі узагальнення даних астрономії, фізики та інших наук класиками марксизму-ленінізму було сформульовано поняття нескінченності світу, за змістом значно багатше, ніж те, яке було у старих матеріалістів. З позицій діалектичного матеріалізму нескінченність світу виявляється не тільки у просторово-часовому аспекті, у незліченності тіл, а й насамперед у якісній різноманітності рухомої матерії, в невичерпності її властивостей. В. І. Ленін писав про невичерпність матерії: «... природа безконечна...», «електрон є так само *невичерпний*, як і атом» [1].

Наука свідчить, що всі різноманітні форми рухомої матерії взаємопов'язані, взаємно переходять, взаємно перетворюються на основі властивих їм законів, а не внаслідок надприродного втручання. Світ же у цілому, тобто сама рухома матерія, існує одвічно. Щодо природи життя класики марксизму висловили ряд глибоких атеїстичних положень. Вони показали, що дані біології

[1] *Енгельс Ф.* Вступ до англійського видання ««Розвитку соціалізму від утопії до науки».— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 22, с. 287.
[2] *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 256.

несумісні з релігійно-ідеалістичною ідеєю про особливу життєву силу, яка начебто властива живому на відміну від неживого, і свідчать про те, що життя є якісно особливе природне явище, притаманне складноорганізованим білковим тілам. *«Життя є спосіб існуваня білкових тіл,* і цей спосіб існування полягає по своїй суті в постійному самооновленні хімічних складових частин цих тіл»,— писав Енгельс [1]. Дарвінівська теорія та інші відкриття у галузі біології вказали на ті природні фактори, які зумовлюють природний процес пристосування живого до середовища перебування та розвиток живих форм. Жива природа не є закінчене божественне творіння, вона розвивається, породжуючи дедалі нові види тварин і рослин.

Фундаментальні атеїстичні висновки зробили класики марксизму щодо походження людини та її свідомості. Енгельс показав, що порівняльні матеріали про організми людини і вищих мавп, археологічні дані щодо первісних людей і кам'яних та кістяних знарядь, які використовувались ними, спростовують релігійні положення про створення людини богом. Вони свідчать про походження людини від високорозвинутої форми стародавніх мавп, про вирішальну роль праці у процесі олюднення.

Основоположники марксизму вважали, що наявний природничонауковий матеріал змушує визнати зв'язок мислення з особливим рухом високоорганізованої матерії людського мозку, який не можна звести до фізико-хімічних процесів. В. І. Ленін, який ознайомлювався з працями І. М. Сеченова, підкреслював важливість вивчення «матеріального субстрату психічних явищ — нервових процесів...» [2]

Не зводячи свідомість до речовини і не перетворюючи її в особливу надприродну реальність, Ленін висловив положення про те, що у неживій природі можна допустити існування властивості, спорідненої з відчуттям — властивості відображення. Розвиток цієї властивості в міру ускладнення матерії і приводить до появи людської свідомості.

Тим самим на основі природничонаукових даних було з'ясовано основні положення про природу свідомості, які заперечують релігійне вчення про надприродну душу та її безсмертя.

[1] *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 78.
[2] *Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 133.

Відмічаючи, що успіхи природознавства підтверджують правоту матеріалістичного світорозуміння, В. І. Ленін підкреслював разом з тим, що захисники релігії протидіють і надалі неминуче протидіятимуть утвердженню у свідомості людей атеїстичних висновків з наукових даних, намагатимуться спекулювати на різних труднощах у розвитку науки, хитаннях природознавців у бік ідеалізму. «Наукова попівщина...— наводить В. І. Ленін слова німецького матеріаліста Й. Діцгена,— намагається пособити релігійній попівщині» [1].

Сучасні теологи також докладають зусиль з тим, щоб відмежувати природознавство від матеріалізму і атеїзму. Твердячи, нібито наука й атеїзм внутрішньо різнорідні і атеїстичні висновки лише зовні прив'язані до наукових даних, богослови ігнорують все, що свідчить про єдність атеїзму та природознавства: реальну історію розвитку атеїзму у зв'язку з успіхами природничих наук, досвід розвитку науки на атеїстичній основі в СРСР, заяви ряду видатних західних природодослідників (Ф. Жоліо-Кюрі, Дж. Бернал та ін.) про величезну конструктивну роль ідей науково-матеріалістичного світогляду.

Значення успіхів сучасного природознавства для розвитку атеїстичного розуміння світу та людини

Висновки щодо атеїстичного значення розвитку природничонаукових знань, зроблені основоположниками марксизму, дістали всебічне підтвердження в наш час. Розвиток природознавства у XX ст., величезне розширення сфери впливу людини на природу в умовах науково-технічної революції додали новий матеріал, який збагатив атеїстичне розуміння природи й людини. Успіхи фізики, хімії, астрономії підтвердили ідею нескінченності світу, ленінське положення про невичерпність електрона і взагалі про невичерпність елементарних частинок. Якщо на початку XX ст. була відома всього лише одна така частинка — електрон, то тепер загальна кількість відомих науці видів елементарних частинок обчислюється сотнями.

На ступені елементарних частинок виявляється багатство нових властивостей і закономірностей матерії. Наприклад, характерним для елементарних частинок є дивна з точки зору повсякденного досвіду наявність у них водночас корпускулярних і хвильових властивостей. Електрон або інша частинка, проходячи крізь кристал, поводить себе як хвиля, але залишає у світлочутливому шарі фотопластинки і точковий слід. Проте незважаючи на незвичайність властивості і закони мікросвіту так само природні, як і властивості та закони макроскопічних тіл. Ці властивості і закони вивчає сучасна фізика і вона не знаходить у сфері мікросвіту надприродних факторів.

[1] *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 334.

Нескінченність світу розкривається перед наукою і у космічній сфері. Світ зірок, про які у XIX ст. знали тільки те, що вони є розпеченими кулями, як і Сонце, виявився тепер надзвичайно різноманітним. Стало відомо, що є багато різних типів зірок. Зірки відрізняються за розмірами, температурою, масою, хімічним складом, характером внутрішніх процесів, що підтримують їхню речовину у розпеченому стані.

Дані астрономії останніх десятиліть свідчать про те, що у значної кількості зірок є темні супутники, які іноді досягають розміру планет. Таким чином, геніальне передбачення Джордано Бруно про існування у Всесвіті великої кількості світів, подібних Сонячній системі, набуває природничонаукового підтвердження.

У XX ст. астрономія зробила важливі кроки у дослідженні галактик — більших структурних утворень у космосі, ніж зірки та планетні системи. Встановлено, що галактики, які включають як зірки, так і розсіяну речовину, заповнюють всю доступну для сучасних астрономічних приладів сферу Всесвіту. Відкрито також квазари — об'єкти, які випромінюють набагато більше енергії, ніж галактики.

Світ зірок та галактик постав перед сучасною наукою таким, що розвивається. В ньому одні об'єкти молоді, з режимом внутрішніх процесів, який ще не встановився, інші зберігають протягом мільярдів років свій стан, або близькі до руйнування.

Є дані про виникнення нових зірок та галактик. Одним з найбільших узагальнюючих досягнень у вивченні Всесвіту стало відкриття ще більшого, ніж галактики, структурного утворення — Метагалактики. Вона охоплює всю відому сферу космосу, а меж її наука ще не відкрила. Тепер доведено, що галактики та їхні скупчення, які входять до Метагалактики, розлітаються, немов збільшуючи її радіус. Авторитетні дослідники дійшли висновку, що розбігання галактик — результат велетенського вибуху речовини Метагалактики, що стався 13—15 млрд. років тому. Можна припустити, що до

цього «великого вибуху» речовина Метагалактики перебувала в надтвердому стані, який, звичайно, був неспоконвічним, «даним від бога», а одним з етапів у нескінченних змінах матерії.

Вивчення властивостей і законів матерії у цьому стані — завдання, яке наука має ще розв'язати в майбутньому. Але те, що природознавству відомо сьогодні про будову та розвиток матерії у космічних масштабах, переконливо спростовує релігійну тезу про створення світу і підтверджує корінне положення матеріалістичної діалектики про вічний рух матерії.

Наука відкриває перед людиною безмежні можливості розширення її діяльності. З'являється перспектива того, що людство в наступні десятиліття опанує навколоземний космічний простір, створивши постійно діючі космічні станції, освоїть Місяць, а потім і деякі планети Сонячної системи.

Вже у затверджених XXV з'їздом КПРС «Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» планувалося «розширити дослідження по застосуванню космічних засобів при вивченні природних ресурсів Землі, в метеорології, океанології, навігації, зв'язку і для інших потреб народного господарства» [1]. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання дальшого «вивчення і освоєння космічного простору в інтересах розвитку науки, техніки і народного господарства» [2].

Успіхи в освоєнні космосу особливо яскраво показують могутність людини, її здатність, спираючись на пізнання законів та властивостей природи, розумно використовувати її для свого блага.

У XX ст., і особливо в останні десятиріччя, знайдені відповіді на багато питань щодо природи життя і свідомості, які спростовують релігійно-ідеалістичні уявлення.

Принципове світоглядне значення має розгадка таємниці спадковості. У перші десятиріччя XX ст. стало очевидно, що в хромосомах клітин містяться дискретні за структурою матеріальні носії спадковості, взаємодія яких при злитті статевих клітин визначає появу у потомстві ознак того чи іншого з батьків. У 50-х роках було встановлено, що матеріальними носіями властивостей і ознак, які передаються спадково, є молекули

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 242.
[2] Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 173.

складної органічної сполуки, дезоксирибонуклеїнової кислоти (скорочено ДНК). Молекули ДНК разом з молекулами рибонуклеїнової кислоти (РНК) визначають порядок створення всіх різноманітних білків, з яких складається клітина. З'ясування цього факту сучасною наукою доповнює і збагачує уявлення про життя, висловлене Ф. Енгельсом.

Певні успіхи досягнуто природознавством і у з'ясуванні походження життя. Ряд даних з геохімії, біохімії, біофізики та інших наук дають змогу обгрунтовано говорити про етапи розвитку речовин на Землі від простих молекул до складних органічних сполук, які є фрагментами білків, нуклеїнових кислот. Тепер можна достовірно твердити, що життя на Землі з'явилось як необхідний підсумок природного ускладнення речовини у тих умовах, що склалися на земній поверхні близько 4 мільярдів років тому. Принципове значення для підтвердження ідеї природного виникнення життя мають такі визначні досягнення біохімії та молекулярної біології, як штучний синтез найпростіших білків і синтез діючої молекули ДНК — носія спадкової інформації. Ці відкриття доводять, що найважливіші компоненти живого виникають без участі надприродних сил.

Пізнаючи таємниці живого, природознавство стало спроможним ефективно управляти процесами життєдіяльності рослинних і тваринних організмів, змінювати властивості рослин та тварин, боротися з хворобами, які раніше вважались невиліковними, навіть оживлювати організм тварин і людини, який перебуває у стані клінічної смерті. Все це доводить, що життя не надприродне, неосяжне розумом явище, а цілком природний матеріальний процес.

Шлях до пізнання людської психіки через вивчення вищої нервової діяльності, який вказав І. М. Сєченов, привів у XX ст. до визначних наукових відкриттів. Розвиваючи ідею Сєченова про рефлекси як універсальний засіб зв'язку організму з середовищем, І. П. Павлов показав, що особливо гнучким засобом пристосування організму до середовища, яке постійно змінюється, є умовні рефлекси. Умовні рефлекси лежать і в основі психічної діяльності людей. Крім властивих тваринам умовних рефлексів на різні сигнали середовища у людини є рефлекси на слово, яке виступає як узагальнений сигнал багатьох безпосередніх сигналів (друга сигнальна система). Поява другої сигнальної системи у людини неймовірно збагатила її психіку порівняно з психі-

кою тварин, зробила її тоншою, гнучкішою, рухливішою.

Після Павлова психологія розкрила й інші нервові комплекси, які лежать в основі актів поведінки та забезпечують їхню доцільність,— функціональні системи. Поглибилося розуміння зв'язку психіки з мозком.

Проникненню у сутність діяльності відображення мозку сприяють успіхи науки кібернетики. Закони передачі, зберігання та перетворення інформації, які вона вивчає, відіграють важливу роль у відображувальній діяльності мозку. Мозок людини постав перед наукою як найскладніша кібернетична система, що включає майже 14 млрд. нервових клітин, кожна з яких з'єднана з тисячами інших. Здатність мозку до найтоншого моделювання, яке створює точні образи, знімки речей, пов'язана з цим нескінченним багатством нервових зв'язків у мозку. Правильність розуміння мислення як нервово-психічного моделювання речей, їхніх зв'язків та відносин підтверджується тим фактом, що кібернетичні машини здійснюють аналогії таких, часом дуже складних логічних операцій, які властиві мозку людини.

Таким чином, наука довела безпідставність релігійного протиставлення духовного матеріальному як чужих один одному начал. Вона дедалі повніше розкриває механізм складного процесу, в результаті якого матеріальне породжує духовне.

Неспроможність релігійно-ідеалістичних інтерпретацій наукових теорій

Спроби сучасних теологів використати природознавство у своїх цілях мають деякі особливості порівняно з традиційною лінією. Насамперед, сучасне богослов'я за допомогою природничонаукових даних намагається захищати вже не конкретні біблейські уявлення про світ та місце людини в ньому, а модернізовані ідеї релігійного світорозуміння, які набули більш узагальненого і абстрактного вираження. Те, що модернізація тлумачення догм неминуча для створення видимості узгодження релігії з природознавством, теологи різних християнських течій розуміли ще наприкінці минулого — початку нашого століття. Було висловлено думку, що біблейські дні творення слід розуміти як тривалі епохи, які налічують мільйони або навіть мільярди років. Це повинно було, на думку теологів, усунути розбіжності науки і Біблії з питань про строки існування Всесвіту.

Потім виникла ідея розглядати інакомовно всю біблейську картину світотворення. Католицькі теологи

сприйняли цю ідею першими (але зберегли, проте, біблейську легенду створення людської душі та першої жінки), потім те саме зробили представники ряду інших релігійних течій. Правомірність модернізованого уявлення про світотворення обгрунтовувалася посиланням на те, що зміст Біблії бог довів до людей, які знаходились на досить низькому ступені загальнокультурного розвитку, тому він використовував не мову точної науки, а мову очевидності, зрозумілу малоосвіченим простим людям.

Нарешті, було запропоновано вважати божественне світотворення протягом 6 днів (або періодів) таким, що не закінчилося і триває завдяки перетворюючій діяльності людини («восьмий день творення»), яка спирається на природні закони.

Богослов'я в наші дні ладне задовольнятися виправданням за допомогою даних науки такого уявлення про участь бога у справах світу, в якому бог виступає лише як творець первісної форми матерії та її енергії. Процес же формування конкретних речей (елементарних частинок, хімічних елементів, небесних тіл тощо) вони готові визнати таким, що відбувається без прямої участі бога, але внаслідок зміни матерії за встановленими ним законами. Лише для певних поворотних моментів історії (виникнення життя, виникнення людини та її свідомості), як і раніше допускається безпосереднє втручання бога, яке ніби має на меті дальший розвиток і вдосконалення світу. Чередування природних змін з актами безпосереднього творчого втручання божества і створює ніби ту картину прогресивних змін у світі, яку наука називає еволюцією.

На думку богословів, важливим свідченням на користь буття бога стали пізнані закони природи. Теологи визнають об'єктивне існування законів природи, але проголошують їхню сутність надприродною.

Тим часом при всебічному підході до закону відкриваються безперечні свідчення природної його сутності. Це яскраво розкриває історія наукового пізнання законів. У ході розвитку науки закони, які на час свого відкриття здавалися чимось таємничим за своєю природою, пізніше діставали докладне природне пояснення завдяки новим відкриттям.

Аналіз теологічних звертань до природознавства підводить до безперечного висновку про те, що богословам вдається видавати будь-які природничонаукові дані за союзника релігії тільки завдяки перекрученню, фальси-

фікації їх. Сучасна наука руйнує релігійно-міфологічний світогляд і утверджує позиції наукового розуміння світу як матерії, що рухається у часі та просторі.

ГЛАВА 13. МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ І АТЕЇЗМ

Релігія, яка виникла у стародавності, відобразила найтемніші і найнеосвіченіші уявлення наших предків про самих себе та про навколишню дійсність. У процесі розвитку і зміни суспільного життя релігія включала до свого арсеналу панівні суспільні ідеї, оголошувала їх божественним встановленням. Сучасні релігії зберегли запас тих соціальних поглядів, які було одержано у спадщину від минулих часів. Вони освятили іменем бога непорушність економічних та політичних основ експлуататорського ладу, його соціальних інститутів та моральних принципів. Щодо перегляду релігійних соціальних доктрин у наші дні, то він зумовлюється насамперед інтересами тих сил, які намагаються увічнити форми економічного, політичного та ідеологічного панування, що повністю зжили себе.

Критика релігійного тлумачення суспільного життя

Система релігійних уявлень про суспільство є історично першою донауковою спробою осмислення існуючих форм життєдіяльності людей, соціальних інститутів, класових конфліктів, особливостей присвоєння результатів виробничої діяльності. Головна риса релігійного трактування суспільних відносин полягає в тому, що їх розглядають і тлумачать з провіденціалістських (лат. providentia — провидіння) позицій. Будь-яку історичну подію, усі суспільні явища релігія розглядає як прояв божественної волі і як здійснення божественного плану. Так, у десятитомній «Церковній історії», написаній на початку IV ст. Євсевієм, різні історичні факти з життя народів Середземномор'я приводились у відповідність з біблейськими розповідями, а Августин (354—430 рр. н. е.) навіть запропонував періодизацію історії згідно з «шістьма днями творення».

Провінденціалізм характерний і для сучасної «християнської філософії історії», особливо у викладенні таких представників католицької і протестантської філософії, як Ж. Марітен, Р. Нібур та ін. Релігія зводить історичну необхідність до рівня позаісторичного божественного провидіння. Історія конструюється відповідно до

уявлень про відносини бога і людей, які змінюються. Ці відносини змінюються, а люди у цьому процесі є тільки силою, яка сприяє або перешкоджає реалізації трансцендентної мети.

Релігійна концепція причин зміни умов суспільного життя також цілком випливає з уявлень про характер зв'язків людини з богом. У християнстві вона зображується так. До гріхопадіння, коли людина і бог перебували начебто у стані єдності, конфліктів і потрясінь у житті не було, процвітали гармонія, злагода й мир. Після гріхопадіння союз людини з богом було порушено. Історія поповнилася злочинами, насильством, війнами, знищенням народів та держав. Так тривало до приходу на землю «спасителя». І тільки коли Ісус Христос начебто відкрив людям божественні принципи життя, суспільство дістало необмежені можливості для свого вдосконалення. Християнські богослови і священнослужителі твердять, що виконання заповідей бога дало змогу начебто створити на землі передумови для знищення рабства, для того, щоб зробити людину вільною і незалежною. Щодо несправедливих суспільних порядків, то їх ніби встановив не бог, а люди, які перекрутили божественні приписи.

Вихідні принципи тлумачення історичного процесу у християнстві мало чим відрізняються від мусульманських, буддистських, іудаїстських і т. п. Будь-яка релігія зображує історичний процес, виникнення та загибель того чи іншого суспільного ладу, діяльність людей з вдосконалення умов свого життя здійсненням наперед визначеного і заздалегідь встановленого богом «природного порядку». Якщо цей «природний порядок» порушується, то винен не бог, а людина.

Сутність релігійного розуміння суспільного життя найповніше розкрита у різних теологічних доктринах. Так, Августин розглядав історію як реалізацію головних божественних приречень. У своєму творі «Про град божий» він зробив спробу довести за допомогою Біблії повну залежність усіх суспільних відносин від божественного провидіння. Конкретні історичні явища він розглядає як боротьбу двох начал: мирського і божественного. Перше утверджує себе «натовпом людей нечестивих», друге — богом, який проник до всього «своєю неоскверненою присутністю». Суспільне становище людей визначено заздалегідь з неба, внаслідок чого одному співтовариству «визначено царювати з богом», а іншому — «зазнавати вічного покарання».

Система реакційних соціально-політичних поглядів Августина протягом багатьох століть оголошувалася непогрішною і була вихідною посилкою для католицької філософії історії. Аж до наших днів її принципи поділяють багато які християнські церкви та ряд буржуазних істориків.

У вченні засновника католицької філософії і теології Фоми Аквінського (1225—1274) соціальне життя, типи і форми державної влади, напрями та цілі суспільної діяльності також врешті-решт визначаються божественним провидінням. Звідси безпосередньо випливає, що вищою формою влади має бути не держава, а церква, яка втілює божественний розум і реалізує духовну дійсність у суворо зумовлених історичних циклах.

Отже, релігія і теологія претендували і претендують на зведення всієї сукупності суспільних явищ до божественної доцільності, яка визначається свідомою волею творця. Така позиція у тлумаченні сутності суспільного життя суперечить науці, яка розкриває внутрішні закономірності історичного процесу, його конкретні форми, причини та умови перетворення соціальної дійсності. Основні пороки релігійно-теологічного розуміння історії полягають ось у чому.

По-перше, релігія зводить спонукальні мотиви діяльності людини, соціальної групи, класу до суто зовнішнього впливу абсолютної причини, яка панує над людьми і диктує їм свою волю.

По-друге, релігія повністю ігнорує роль матеріальних умов життя суспільства в історичному процесі, висуває ідею визначального значення духовних цінностей і підпорядкованого — цінностей матеріальних.

По-третє, релігія розглядає людину не як суб'єкт, а як об'єкт історії, що спрямовується до історичної мети волею творця. А звідси випливає загальний висновок про вдосконаленість, абсолютну необхідність та повну виправданість існуючої соціальної організації суспільства та його головних політичних інститутів. Більше того, релігія взяла на себе функції не тільки виправдання, а й захисту експлуататорських форм суспільного устрою.

Релігійно-теологічна концепція історичного процесу багато століть нероздільно панувала над розумом людей. Спроби домарксистського матеріалізму по-новому розглянути історію були тільки пошуком, але не вирішенням. Лише Маркс і Енгельс створили цілісну науку про закони суспільного розвитку, яка усунула ідеалізм та релігію з історії. «Величезним завоюванням наукової

думки,— писав В. І. Ленін,— став *історичний матеріалізм* Маркса. Хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий...» [1]

Матеріалістичне розуміння історії не тільки розкрило реальні процеси суспільного життя, а й показало неспроможність будь-яких уявлень про суспільство як здійснення замислів божества. Вченням про суспільно-економічну формацію, про народ як творця історії, про співвідношення історичної необхідності і свідомої діяльності людей Маркс і Енгельс розвінчали релігійні та ідеологічні теорії про одвічність і встановленість наперед експлуататорського ладу і дали зразок справді наукового аналізу суспільного життя.

В. І. Ленін писав: «Як Дарвін поклав край поглядові на види тварин і рослин, як на нічим не зв'язані, випадкові, «богом створені» й незмінні, і вперше поставив біологію на цілком науковий грунт, встановивши змінність видів і наступність між ними,— так і Маркс поклав край поглядові на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни з волі начальства (або, все одно, з волі громадянства й уряду), виникає й змінюється випадково, і вперше поставив соціологію на науковий грунт...» [2]

А наука ніколи не залишала місця для віри, у тому числі і в розумінні явищ суспільного життя. Її основні положення, підтверджені суспільною практикою, стали могутнім засобом пізнання, передбачення і перетворення дійсності.

Антинаукова сутність сучасних релігійних соціальних доктрин

Свої соціальні доктрини різні церкви намагаються зобразити як надкласові вчення, що відповідають всім історичним епохам. Ці доктрини містять начебто точні оцінки і правильні вказівки про відношення суспільства до людини та людини до суспільства в усі часи, для всіх народів та держав. У таких твердженнях немає ні грана істини.

Основоположники марксизму з усією переконливістю довели, що суспільні теорії завжди безпосередньо пов'язані з класовими інтересами. Безсторонніх соціальних

[1] *Ленін В. І.* Три джерела і три складові частини марксизму.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 43.

[2] *Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 130.

доктрин не існує. Це цілком стосується і релігійних соціальних вчень. У середні віки релігія відстоювала феодалізм, у наш час — служить інтересам буржуазії. «Соціальні принципи християнства,— писав К. Маркс,— виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво і вміють також, в разі потреби, захищати, хоч і з жалюгідним кривлянням, гноблення пролетаріату» [1].

Перша відмінна особливість релігійного пояснення суспільного життя полягає у тому, що різні соціальні явища узгоджуються з тими чи іншими догматичними уявленнями. Божественне провидіння ніби обумовлює устрій та дотримання порядку, або, іншими словами, є основою управління суспільними процесами. З божественного провидіння випливають і характер суспільного ладу, і становище людини у суспільстві, і приреченість її долі. Незалежно від того, чи є кількість богообраних людей суворо обмеженою (Фома Аквінський), чи така можливість надається всім без винятку (Оріген), ніхто не вільний від божественного приречення. Звідси логічно випливає загальне уявлення про повну залежність суспільного життя від волі бога.

Концепція приреченості є основою для виправдання неминучості існуючого порядку речей, невідворотності ситуації, в якій людина опиняється з моменту народження. Такий фаталізм (лат. fatalis — рок, доля) утверджує світоглядну орієнтацію, складовим компонентом якої є визнання неможливості змінювати хід історичних подій, його характер та спрямованість. Фаталізм веде до викривлення пізнавальної і предметно-практичної діяльності людей, перешкоджає прояву творчої активності особи. Незважаючи на те що більшість сучасних церков пом'якшили категоричні формули фаталізму, його основні принципи зберігаються в усіх теперішніх релігійних доктринах. Більше того, фаталізм інколи виступає у формі квієтизму (лат. quies — спокій) та пієтизму (лат. pietas — благочестя). Квієтизм закликає до повної відчуженості, до непротивлення будь-якій суспільній ситуації, що розглядається як проявлення божественної волі. Сутність квієтизму розкривається у проголошеному ним гаслі «ні до чого не прагнути, нічого не відкидати». Пієтизм закликає людину до відмови від участі в житті, визнаючи гріховною будь-яку участь у суспільній діяльності.

[1] *Маркс К.* Комунизм газети «Rheinischer Beobachter».— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. 197.

Сучасна церква не акцентує увагу на цих формах фаталізму. Католицька церква, наприклад, закликає віруючих самим скористатися божественною благодаттю. Проповідники заявляють, що справа самих людей — врятуватися або загинути, прийняти божественну волю або відкинути її. Але оновлена інтерпретація приреченості мало що змінює у релігійно-теологічному розумінні суспільного життя.

Другою визначальною рисою релігійних концепцій історичного процесу є встановлення безпосередньої залежності між характером соціальних відносин, мірою віри в бога та визнання авторитету церкви. Наявність соціального зла, зростання аморалізму у капіталістичному світі пояснюється падінням релігійності, забуттям євангельських істин.

Соціальна теологія суспільним ідеалом вважає таку організацію людей, в якій зберігається гармонічна єдність бога та створеної ним людської особи. Відмова від визнання цієї гармонії, спроби протиставити земне небесному і намагання розглядати людину як продукт соціальних відносин з точки зору релігії є головними перешкодами на шляху суспільного прогресу. Соціальна перспектива, на думку теологів, визначається збереженням та удосконаленням тих суспільних форм, які являють собою природний прояв божественного промислу.

Сутність таких тверджень зводиться до нівелювання класової структури капіталістичного ладу, затушовування його непримиренних суперечностей, ототожнення приватної власності з власністю взагалі, а капіталістичної системи виробництва з трудовою діяльністю. У соціальних енцикліках римських пап, опублікованих в останні роки, хоч і міститься засудження пороків капіталізму, які впадають в око, однак ця критика не торкається основ експлуататорського ладу. Папа Павло VI в енцикліці «Прогрес народів» (1967) закликав відмовитися від революційного перетворення суспільного життя на тій підставі, що революція начебто «породжує багато нових несправедливостей, вносить нові соціальні противаги та веде до нових руйнувань». Революція, за його твердженням, знищує існуюче зло ціною ще більшого зла. Тому необхідні лише реформи, які і повинні стати основою оновлення капіталістичного суспільства. Зрозуміло, що така позиція ставить своїм завданням збереження експлуататорського ладу, відволікає трудящі маси від реальних засобів боротьби за соціальне визволення.

Третя характерна риса релігійного трактування історичного процесу полягає у підміні соціальної проблематики моральною. За твердженням теологів, не суспільні умови визначають моральну свідомість, а навпаки, моральна свідомість є фактором, що визначає суспільне життя. Таке трактування суспільних явищ закриває шлях науковому пізнанню законів суспільного розвитку, підмінює причину наслідком.

Реакційна суть цієї концепції стає особливо очевидною, коли йдеться про засоби перетворення соціальної дійсності, про класову орієнтацію, про ставлення до політичної організації суспільства. Теологія проголошує, як правило, причиною загальної кризи капіталізму погіршення моральних начал, падіння релігійно-моральної свідомості. Отже, основну суперечність капіталізму між суспільним характером виробництва та приватновласницькою формою привласнення пропонується вирішити на основі морального вдосконалення, а прірву між багатством експлуататорів та злиднями мас, що поглиблюється, заповнити божественною любов'ю і взаєморозумінням.

Четвертою рисою релігійного розуміння суспільного життя є поширення на сферу історії есхатологічних та хіліастичних уявлень. Вчення про кінець світу і утвердження царства божого на землі, що грунтується на «Одкровенні Іоанна Богослова», у тій чи іншій формі підтримується всіма християнськими церквами. Ніхто з людей не знає, коли настане «кінець світу». Людині залишається тільки чекати нового приходу на землю Христа, який принесе з собою «царство боже».

Такі характерні особливості сучасних релігійно-теологічних теорій суспільного життя, які перекручують сутність суспільного розвитку, умов та засобів перетворення дійсності.

Політична спрямованість і класова обумовленість «соціальної теології»

У ряді церковних документів, опублікованих в останні роки, розглядається широке коло найважливіших соціальних проблем. Центральне місце в цих документах відводиться загальній оцінці капіталістичної і соціалістичної систем.

Ідеалом суспільного устрою офіційна католицька теорія вважає такий шлях соціального розвитку, який повинен бути не капіталістичним і не соціалістичним.

Звідси випливають заклики до класового миру взаємної згоди експлуататорів і експлуатованих, висування на перше місце так званих «надкласових інтересів», спільних начебто для всіх людей на всі часи. «Соціальна теологія» католицизму наполягає на збереженні приватної власності і вільного підприємництва. Практично цей шлях розвитку тільки на словах зображується принципово новим, «третім шляхом». Насправді — це той самий капіталізм, тільки трохи очищений від найбільш очевидних пороків.

У соціалістичних країнах церква, враховуючи настрої віруючих, дотримується іншої соціальної орієнтації. Руська православна церква сформулювала соціальну концепцію, яка засуджує капіталістичний лад, систему експлуатації, гноблення і поневолення народів; викриває антинародну сутність загарбницьких воєн і колоніального пограбування. У той же час деякі богослови, враховуючи привабливу для мас силу комуністичних ідей, оголошують комунізм реалізацією загального божественного замислу.

У самому факті наявності в богослов'ї різних соціальних концепцій немає нічого дивного. Церкви ніколи не були і не можуть бути незалежними від суспільства. Це зайвий раз підтверджує точку зору історичного матеріалізму, який виходить з первинності суспільного буття людей. Церкви у соціалістичних країнах не можуть не враховувати тих величезних соціальних змін, які відбуваються у цих країнах і відбиваються на поглядах людей, у тому числі і віруючих. Але якими різними не були б позиції церков у соціальних питаннях, вони врешті-решт мають єдину сутність. Особливість і католицької, і православної концепцій суспільного життя полягає у тому, що вони намагаються обгрунтувати і зміцнити ілюзію про безперечну цінність релігії в утвердженні справедливих суспільних начал, відкидають як неспроможний науково-матеріалістичний світогляд, зводять усю сукупність соціальних умов до божественної доцільності.

Це, однак, не означає, що та частина трудящих мас, яка перебуває в полоні релігійно-ідеалістичних ілюзій і є носієм релігійних поглядів, не мо́же брати участі в спільних з комуністами діях з революційного перетворення дійсності. Спільність класових інтересів віруючих і невіруючих, політична єдність і пролетарська солідарність незалежно від ставлення до релігії і віросповідання — найважливіша умова мобілізації сил на боротьбу проти імперіалізму, за побудову соціалізму.

Особливо яскраво єдність дій трудящих мас незалежно від релігійних поглядів проявляється у вирішенні сучасних загальнодемократичних завдань: збереження та зміцнення миру, боротьба за усунення загрози термоядерної війни, за розрядку міжнародної напруженості. Спільними зусиллями віруючих і невіруючих було зірвано багато підступних планів імперіалізму.

Ленінський принцип єдності дій віруючих і невіруючих не є кон'юнктурним, як його намагаються зобразити адепти буржуазії. Він служить насамперед інтересам самих трудящих мас, оскільки дає їм змогу всупереч соціальній демагогії церкви відстоювати свої власні інтереси в боротьбі проти капіталістичного ладу, що охороняється релігією. Крім того, єдність дій трудящих дає змогу їм звільнитися від тягаря релігійних пережитків і перейти на позиції науково-матеріалістичного світогляду. Саме цю думку підкреслював В. І. Ленін, вказуючи що «тільки класова боротьба... всебічно втягуючи найширші верстви пролетаріату в свідому і революційну суспільну *практику,* спроможна на ділі визволити пригноблені маси від гніту релігії, тоді як проголошення політичним завданням робітничої партії війни з релігією є анархічна фраза» [1].

Реакційний зміст сучасних релігійних соціальних доктрин, які, як правило, виправдовують капіталістичний лад, не означає також, що частина священнослужителів через ряд причин не може стати на бік пригноблених класів. Наприклад, ліві католики всіх континентів виступають проти агресивних сил. Вони беруть участь у підтримці народів, які борються за свою національну незалежність і соціальний прогрес, за проведення діалога з марксистами, за здійснення невідкладних демократичних перетворень. У документах московської Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р. говориться: «Комуністи переконані, що саме на цьому шляху — шляху широких контактів і спільних виступів — маса віруючих стає активною силою антиімперіалістичної боротьби і глибоких соціальних перетворень» [2].

---

[1] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 390.

[2] Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р., с. 279.

Історія суспільства — закономірний процес прогресивного розвитку

Суспільне життя, його зміна і розвиток визначаються не божественним приреченням, а умовами матеріального життя людей, класів, соціальних груп.

Основу існування і прогресивного розвитку суспільства становить виробництво матеріальних благ. Але безпосередніми їхніми творцями є люди — головна продуктивна сила. Саме тому народні маси стають творцями історії, її рушійною силою. Немає ніяких потойбічних надприродних сил, які б визначали і спрямовували історичний процес. Історію роблять люди, які ставлять перед собою певні завдання та цілі і борються за їхню реалізацію. Завдання науки — досліджувати причини і рушійні сили історичного розвитку. Це, за словами Ф. Енгельса, єдиний шлях, який веде до пізнання закономірностей, що панують в історії.

К. Маркс і Ф. Енгельс вказували на необхідність всебічної критики тих викривлених ідеологічних форм, включаючи релігію, які тяжіють над людьми в оцінці історичних явищ. К. Маркс підкреслював, що у суспільному житті «необхідно завжди відрізняти матеріальний, з природно-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його розв'язання» [1]. Науковий атеїзм, звільнюючи свідомість людини від ілюзорних форм поповнення дійсності, допомагає правильно зрозуміти сутність і закони суспільного розвитку.

Народні маси, будучи рушійною силою історії, можуть відігравати неоднакову роль у різні її періоди. Це залежить від рівня їхньої свідомості, організованості, розуміння своїх завдань та цілей, ідейних установок. У періоди неподільного панування релігії народні маси були усунені від політичної діяльності, обплутані ланцюгами релігійних ілюзій. У своїй статті «Соціалізм і релігія» В. І. Ленін писав: «Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну нагороду. А тих, хто живе з чужої праці, релігія вчить доброчинності в земному житті, пропонуючи їм дуже дешеве виправдання для всього їх експлуататорського існування і продаючи по

---

[1] *Маркс К.* До критики політичної економії. Передмова.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 7.

підходящій ціні квитки на небесне благополуччя. Релігія є опіум народу. Релігія — рід духовної сивухи, в якій раби капіталу топлять свій людський образ, свої вимоги на хоч трохи гідне людини життя.

Але раб, що усвідомив своє рабство і піднявся на боротьбу за своє визволення, наполовину перестає вже бути рабом» [1].

Матеріалістичне розуміння історії визволяє трудящі маси від релігійних ілюзій, розкріпачує їхню творчу активність, ініціативу, діяльні начала, допомагає долати на шляху суспільного прогресу одну з найреакційніших ідеологічних форм — релігійну ідеологію.

Марксизм, який вперше на справді науковому грунті розкрив співвідношення історичної необхідності і свободи, дав народним масам могутню зброю пізнання та перетворення дійсності. В утвердженні наукових уявлень про сутність історичного процесу важлива роль належить марксистському атеїзму. Марксистський атеїзм розкриває неспроможність релігійного провіденціалізму у поясненні явищ суспільного життя, допомагає людям звільнитися від фаталістичних поглядів на суспільство. Тим самим він сприяє об'єктивному пізнанню соціальної дійсності, утверджуючи оптимізм, впевненість у своїх силах, у неминучості торжества свободи і справедливості.

ГЛАВА 14. МОРАЛЬНИЙ ЗМІСТ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ

У боротьбі між науково-матеріалістичним і релігійно-ідеалістичним світоглядом значне місце займають проблеми моралі.

Захисники релігії століттями твердили і твердять, що вона — скарбниця найвищих моральних цінностей, що лише вона спроможна облагородити людину і утримати її від поганих вчинків. Проте наука й історична практика заперечують твердження захисників релігії про її благотворний вплив на прогрес моралі і водночас свідчать про високе моральне значення атеїзму, науково-матеріалістичного атеїстичного світорозуміння — невід'ємної складової частини комуністичної ідеології.

Моральний зміст наукового атеїзму виражається насамперед у принциповому запереченні релігійної моралі.

[1] *Ленін В. І.* Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 132—133.

Чи можлива мораль без релігії?

Марксистсько-ленінський атеїзм повністю заперечує церковно-богословську точку зору про релігію як основу і джерело моралі.

Богослови твердять, що істинна мораль не може існувати поза релігією, на основі якої ніби тільки й можливе досягнення вдосконалених моральних відносин. «Віра,— пише «Журнал Московской патриархии»,— воістину є альфою й омегою морального життя». «Моральний порядок,— говориться в папській енцикліці «Мати й наставниця»,— всесвітній, абсолютний і непорушний за своїми принципами, знаходить свою об'єктивну основу у богові». Релігія і церква завжди претендували на роль єдино авторитетного морального наставника людства.

Богословська концепція одвічної і необхідної обумовленості моралі релігією піддавалась критиці в історії суспільної думки. Багато мислителів минулого: Епікур і Лукрецій Кар в античності, пізніше французькі матеріалісти XVIII ст., Людвіг Фейєрбах та російські революціонери-демократи вважали, що мораль може існувати поза релігією. Більше того, вони підкреслювали негативний вплив релігії на мораль. Справді наукове розуміння співвідношення моралі й релігії дало марксистсько-ленінське вчення.

Мораль і релігія — дві різні форми суспільної свідомості, хоч і зв'язані одна з одною у певних історичних обставинах. На початку людської історії елементи суспільної свідомості, що формувалася, у тому числі моральної і релігійної, являли собою єдине ціле, безпосередньо вплетене у виробничу діяльність первісних колективів. Диференціація форм суспільної свідомості — явище історично більш пізніше — не виключала того, що Г. В. Плеханов називав «зростанням» моралі з вірою в існування бога. Релігія, як відмічав В. І. Ленін, з моралі зробила бога, створила морального бога [1]. Найповніше відображення цей процес знайшов в іудаїзмі, ісламі і особливо у буддизмі та християнстві. Ступінь і форми злиття релігії і моралі врешті-решт залежали від об'єктивних умов суспільно-історичного розвитку.

Соціальний прогрес став основою поступового звільнення моральної сфери життя суспільства з-під впливу релігії. Життя практично заперечило твердження богословів про нерозривний зв'язок моралі з вірою в бога і

[1] Див.: *Ленін В. І.* Конспект книги Фейєрбаха «Лекції про суть релігії».— Повне зібр. творів, т. 29, с. 51.

підтверджує матеріалістичну точку зору про можливість існування моралі без релігійної санкції.

Факт падіння релігійності в усіх верствах населення, який визнається церковно-богословськими колами,— свідчення того, що віра в бога виявляється дедалі менше спроможною задовольняти різноманітні, у тому числі і моральні, потреби сучасної людини. Навіть у виданні Ватікану «Сучасний атеїзм» визнається, що гуманізм невіруючих не випадковий. Це результат глибоких і серйозних зрушень, які сталися у житті суспільства, у розвитку громадської думки, у науці та культурі.

Тепер більшість радянських людей відкинули релігію і перейшли на позиції атеїзму, залишаючись водночас прикладом високої моральності. Ми свідки того, як споконвічний «союз» релігії і моралі дедалі більше поступається місцем нерозривній єдності моралі й атеїзму. На вищих етапах суспільного розвитку — в умовах комунізму — мораль звільниться від релігійного впливу.

Чи є надприродними і вічними норми релігійної моралі?

Марксизм-ленінізм заперечує догму про надприродність і вічність релігійної моралі. Ідеологи релігії твердять, що моральна свідомість дана людині богом у вигляді морального закону, раз і назавжди наповненого незмінним змістом. За словами одного з представників релігійно-ідеалістичної філософії XX ст. М. Бердяєва, цей закон призначений «для світу цього не від світу цього». Поняття «божественного морального закону» — центральний пункт етичного вчення різних релігій. У християнстві розрізняються природний, або моральний, закон, ніби закладений у природі людини, і богодкровенний, або зовнішній, моральний закон, який дано у так званих десяти заповідях Мойсея та у нагірній проповіді Христа.

Насправді ж **моральна свідомість і моральна поведінка людей породжені соціальними умовами.** З формуванням суспільства у людини почали складатися відповідні уявлення, норми, звичаї; взаємодопомога, спільний захист від ворога, співчутливість до іншої людини і т. д. Поява їх була зумовлена потребами соціального розвитку, необхідністю впливу на поведінку людини у потрібному для колективу напрямі.

Не витримує критики церковно-богословська теза про вічний, абсолютний, надкласовий характер релігійної моралі. Ця теза — логічне продовження тверджень про «божественний моральний закон», який раз і назавжди дано людині. Мета міркувань про незалежність релігійної моралі від історичного розвитку мають довести придатність «божественного морального закону» до будь-яких суспільних умов. Релігійна віра (як і мораль експлуататорських класів) має скороминучий характер і зникає з прогресом суспільства, тоді як комуністичні моральні відносини, тісно пов'язані з атеїстичними поглядами та переконаннями, набудуть незнаної раніше міцності і сили.

Теорія одвічності і абсолютності моралі заперечує визначальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості, соціальний, духовний, моральний прогрес людства. «...Всяка теорія моралі,— зазначав Ф. Енгельс,— була досі кінець кінцем продуктом даного економічного становища суспільства. А оскільки суспільство досі розвивалося в класових протилежностях, то мораль завжди була класовою мораллю: вона або виправдувала панування та інтереси пануючого класу, або ж, як тільки пригноблений клас ставав досить сильним, виражала його обурення проти цього панування і представляла інтереси майбутності пригноблених» [1].

Історія суспільства свідчить, що з розвитком суспільного життя змінювались і моральні уявлення. Ці зміни були настільки значними, що багато моральних норм одного історичного етапу суперечили нормам іншого етапу і потім відкидались як аморальні. Кожна суспільно-історична формація створює власну систему моралі, яка принципово відрізняється від попередньої насамперед в оцінках нової суспільної структури, нових вимог до людини.

Не залишилась незмінною і релігійна мораль. У ході історичного розвитку вона модифікувалась і видозмінювалась. Змінюється вона і у наші дні. Більше того, ніколи вона ще не зазнавала таких великих руйнувань, як в умовах сучасного соціального, науково-технічного і культурного прогресу.

Під впливом життя передусім еволюціонізує моральна свідомість віруючих. У ній слабшають прояви власне релігійних поглядів, зростає вплив комуністичної моралі. Основна маса віруючих тепер не вважають принципи релігійної моралі керівними правилами своєї поведінки, будують своє сучасне і майбутнє в цілому незалежно від віри в особисте безсмертя, «спасіння» душі. Під впливом соціалістичної дійсності у віруючих наших днів формує-

[1] *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 91.

ться нова ієрархія цінностей життя і культури, зростає і зміцнюється реалістичне розуміння інтересів і обов'язків людини.

Еволюціонізують і богословські моральні концепції, що намагаються пристосуватися до свідомості віруючих, яка змінюється відповідно до умов часу. Модернізація релігійної моралі спрямована насамперед на збереження і зміцнення її позицій у нових історичних обставинах. Традиційну проповідь гріховної зіпсованості людської природи, що виключає необхідність суспільного прогресу, богослови намагаються примирити з визнанням можливості соціальних перетворень, вдосконалення духовного світу людей. Індивідуалістична концепція особистого спасіння внаслідок залишення суспільства, аскетизму, страждань тепер поєднується із закликами до соціального служіння. Вчення про царство боже часто «зближується» з комуністичним моральним ідеалом.

Зростання авторитету наукового комунізму, матеріалізму, атеїзму змушує багатьох богословів та церковних діячів «узгоджувати» моральні принципи релігії і комунізму. Православний митрополит Никодим на одній з церковних нарад виклав моральний кодекс будівника комунізму і заявив: «Не важко зрозуміти, що ці сповнені справжнього гуманізму принципи, прийняті усіма членами нашого суспільства, незалежно від їхніх релігійних або атеїстичних переконань, і становлять міцну основу їхньої суспільної практичної діяльності».

Зрушення у релігійно-церковній сфері, характерні для наших днів, відкривають можливості для більш активної участі віруючих у справах суспільства. З іншого боку, модернізація церковниками «морального богослов'я» робить оновлену релігію більш небезпечною порівняно з грубими її формами. Арсенал засобів і методів науково-атеїстичної роботи, що склався, через це потребує доповнення і удосконалення.

Соціальний зміст релігійної моралі

Марксистсько-ленінський атеїзм викриває і заперечує реакційну соціальну функцію релігійної моралі. Як і релігія в цілому, релігійна мораль є фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують в їхньому повсякденному житті. Релігійна мораль дає людям викривлену орієнтацію в суспільному та особистому житті, неправильно тлумачить їхні реальні потреби та інтереси. Вона деформує свідомість і поведінку віруючих, підпорядковує людську діяльність хибним ідеям. Релігійна мораль освячує пережитки колишніх моральних відносин між людьми, колишні звичаї та традиції і таким чином заважає моральному зміцненню соціалістичного способу життя.

Релігійна мораль, апелюючи до бога, є відображенням соціальної пригнобленості мас в умовах класового антагоністичного суспільства, коли трудящі, втративши віру в моральну справедливість у земному житті, переносили свої сподівання на небо. Але перенесення надій у потойбічний світ лише посилює поневолення трудящих, прирікає їх на покірність і терпіння. Релігія та її мораль стають тим самим знаряддям гноблення, яке діє протягом багатьох століть існування експлуататорського ладу.

У рабовласницькому, феодальному, капіталістичному суспільстві релігійна мораль служить експлуататорським класам, які посиленно насаджують її у свідомість мас. Виступаючи як різновид моралі експлуататорських класів, релігійна мораль має свою специфіку. Ця специфіка полягає в тому, що релігійна мораль зв'язана із загальними основами релігійного світогляду, випливає з нього, черпає у ньому своє виправдання. Вона включає принципи, не властиві світській моралі. Це, наприклад, у християнстві вчення про любов до бога, непротивлення злу насиллям, страждання як благо і т. п.

Вона являє собою комплекс моральних поглядів, норм і почуттів, а також відповідної їм поведінки віруючих, які випливають з основ релігійного віровчення. Моральні погляди, норми і почуття становлять моральну свідомість, яка проявляється у практичних діях віруючих. Релігійно-моральний комплекс дістає теоретичне закріплення у системах релігійної етики, або «морального богослов'я».

Релігійна мораль — консервативне і реакційне явище. Релігійно-фантастичне перекручення моральних відносин між людьми, проповідь безсилля у боротьбі з моральними пороками, заклики до покірності надприродним силам негативно позначалися і позначаються на моральному житті суспільства та особи. Руйнування антинаукових, антигуманних містифікованих уявлень про мораль служить справі утвердження істинної, комуністичної моралі.

Моральний зміст наукового атеїзму **не вичерпується критикою релігійної моралі.** Марксистсько-ленінський атеїзм як складова частина науково-матеріалістичного світогляду не тільки заперечує релігійні моральні принципи, а й утверджує позитивну морально-етичну програ-

му. В атеїстичних ідеях закладено **глибокий позитивний зміст,** який має велике значення для обгрунтування і розвитку моралі.

Атеїзм як фактор морального прогресу

Моральний прогрес — складова частина загально-історичного прогресу, який підпорядковується об'єктивним законам. Основою його є розвиток економічного, соціального і духовного життя, який веде до вдосконалення людини як моральної істоти, зростання у неї почуття громадського обов'язку, розуміння обов'язків перед суспільством, колективом, сім'єю. У класово антагоністичних формаціях моральний прогрес був суперечливий, здійснювався в умовах соціальної і національної нерівності, експлуатації людини людиною. Справжньою рушійною силою морального прогресу завжди були народні маси. Це особливо відчувається у нашу епоху. Всупереч богословським і буржуазним сентенціям про «моральну кризу» сучасного людства до активного морального життя підіймаються все нові і нові мільйони трудящих, неухильно поширюється сфера дії моральних норм, підвищується їхній вплив на свідомість і поведінку людей.

Одним з факторів морального прогресу став атеїзм. Історія суспільної думки демонструє тісний зв'язок матеріалістичних і атеїстичних традицій з розвитком передових етичних ідей. Англійські філософи-матеріалісти Ф. Бекон та Т. Гоббс заявляли про залежність моралі від «істинної науки». Французький мислитель П. Бейль навів переконливі докази того, що й атеїст може бути шанованою людиною. Його співвітчизник філософ-матеріаліст К. А. Гельвецій розглядав прогрес моралі як похідну прогресу людського розуму, визволення думки від релігійних пут, гуманізації особистих і суспільних відносин. У працях соціалістів-утопістів К. Маркс відзначає матеріалістичну лінію як лінію реального гуманізму і як логічну основу комунізму [1].

Справжній переворот у питаннях співвідношення атеїзму і моралі здійснили основоположники марксизму-ленінізму. Ідея тісного зв'язку атеїзму і моралі, характерна для передової суспільної думки минулого, перетворилася на ідею внутрішньої єдності та взаємозумовленості морального й атеїстичного у процесі формування нової людини. Ця ідея — істотна риса марксизму-ленінізму, теорії і практики комуністичного виховання. Визволення суспільного і особистого життя з-під впливу релігії підвищує моральний потенціал суспільства. З іншого боку, величезним став вплив морального прогресу на подолання релігії та розвиток атеїзму.

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Святе сімейство, або Критика критичної критики.— Твори, т. 2, с. 139.

Позитивна роль атеїзму щодо моралі полягає в тому, що він орієнтує її не на ілюзії, як це властиво релігії, а на реальність і таким чином сприяє її розвитку у природному напрямі відповідно до життєвих потреб суспільства.

Релігійне обгрунтування моралі перекручує її зв'язок з інтересами людей, вона видається за щось нав'язане зовні і чуже їм. Атеїзм повертає мораль людині і, знімаючи релігійну містифікацію, показує її як природний продукт життєдіяльності суспільства, форму його духовної культури.

Якщо поведінка людей, які дотримуються принципів релігійної моралі, виступає як зовнішня необхідність, що веде до розбіжностей між моральними настановами і реальною практикою життя, до лицемірства і святенництва, то атеїзм сприяє вияву моральної свободи, що грунтується на усвідомленні соціально-історичних вимог, які визначають діяльність мас.

Релігія, відводячи богу місце творця моралі, усуває її соціальне джерело, ігнорує роль трудящих як її творців і рушійної сили. Атеїзм допомагає розкрити суспільно-політичні корені моралі, побачити її виникнення і еволюцію як результат спільної діяльності людей, народних мас.

Скільки раз захисники релігії проголошували: раз немає бога, то все дозволено! Тисячі вчених трактатів і художніх творів написано на цю тему. Інституту вивчення атеїзму папського церковного університету в Римі поставлено завдання «довести», що без бога «все — егоїзм, свавілля, насилля. Тому в атеїзмі немає гуманізму, але є варварство, немає свободи, але є гноблення, немає істини, але є обскурантизм». Розрив з релігією, невіра, атеїзм, як бачимо, зображувались та зображуються як аморалізм, відмова від громадського обов'язку, руйнування моралі. Але чи не руйнується мораль, коли вона спирається на страх кари після смерті чи ілюзію потойбічного блаженства, а не на свідомість людини, розуміння нею соціального змісту моральних вимог, веління власної совісті? Хіба може примножуватися моральний потенціал людини, яка турбується головним чином про квиток для входу до раю, а не про своє земне щастя?

Справжня опора моралі — не релігійні ілюзії, а реальні інтереси людей, трудящих, передових класів.

Звичайно, не досить лише визволитися від релігії, щоб стати високоморальним. **Секуляризація суспільного й особистого життя має на меті не тільки розрив з релігійним впливом, а й формування міцних науково-матеріалістичних поглядів та переконань.** Вона зв'язана із зростанням суспільної активності особи, підвищенням її політичної свідомості, освіченості, культури. Моральний розвиток — результат впливу багатьох факторів: економічних, соціально-політичних, духовних.

Атеїзм і загальнолюдські моральні норми

Елементом морального прогресу є розвиток і зміцнення загальнолюдських норм моралі, того «морального мінімуму» в стосунках між людьми, без якого немислиме соціальне життя. Один з проявів загальнолюдського у моралі — прості норми моралі і справедливості, елементарні вимоги до поведінки, вироблені за тривалий період існування суспільства. Освячуючи мораль експлуататорських класів, релігія привласнила собі деякі прості норми моралі і справедливості. До них належать заборона вбивства людини людиною і заборона крадіжки, засудження шлюбної невірності; вимога поважання батьків; засудження обману і лжесвідчення та ін. Включення до морального кодексу релігії ряду загальнолюдських моральних норм послужило основою для тверджень богословів про те, що саме релігія є джерелом і рушійною силою моралі. Саме ці норми передусім привертають увагу церковників, які намагаються «поєднати» релігійну мораль з сучасністю.

Наука свідчить, що загальнолюдські моральні норми мають земне, а не надприродне походження. Вони почали складатися задовго до того, як були зафіксовані у «священних книгах». Протягом тисячоліть народні маси виробляли прості норми моралі й справедливості у праці, в розвитку сімейних відносин, у боротьбі з соціальним гнобленням. Сфера дії простих правил моралі і справедливості поширювалась за рахунок подолання родової, племінної, расової, національної обмеженості. Панування експлуататорських суспільних відносин, експлуататорської ідеології вело до нівечення та зневажання цих правил.

Будучи втягнутими до сфери релігійного світогляду, загальнолюдські моральні норми зазнавали містифікації та перекручень. Моральні настанови, які мають загальнолюдський характер, релігія, по-перше, оголосила такими, що їх дано богом; по-друге, надавши їм вкрай абстрактної форми, проголосила вічними, надісторичними; по-третє, у класово антагоністичному суспільстві поставила на службу експлуататорським класам. Загальнолюдські норми моралі, які влилися до системи релігійної моралі і багато в чому втратили своє вихідне соціальне та етичне значення, почали використовуватися як засіб поневолення трудящих.

Так, вимога заборони вбивства людини людиною релігією та церквою часто тлумачилась як засудження виступів експлуатованих мас проти експлуататорів. Моральний принцип, що засуджує крадіжку, був спрямований проти неімущих з тим, щоб охороняти власність експлуататорів і утримувати трудящих від посягань на ті блага, які створювались їхньою працею, але належали панівним класам. Православний єпископ Алексій (Дородніцин) на початку XX ст. писав: «Приватна власність не тільки визнається заповіддю не красти, але ця власність така недоторканна, така священна, що одне просте бажання того, що належить нашому ближньому, є злочином в очах божих».

Очищення простих норм моралі від їхнього релігійного перекручення — один з аспектів духовного визволення трудящих. Ф. Енгельс відмічав, що найпростіші принципи, які регулюють ставлення людини до людини, «не можуть не лишатися зовсім неясними і чужими неосвіченому робітникові, коли їх йому подають вперемішку з релігійними, незрозумілими догматами, в релігійній формі довільних і нічим не обгрунтованих правил» [1].

Звільнення загальнолюдських моральних настанов від зв'язку з релігією зміцнює моральні устої суспільства, стосунки між людьми.

Прості моральні норми, змінюючись у процесі суспільного розвитку, в умовах соціалізму підіймаються на новий щабель, що забезпечує включення їх до кодексу комуністичної моралі. Комуністична мораль як спадкоємниця усього цінного, що нагромаджено у ході моральної еволюції людства, поглибила зміст цих норм, зв'язавши їх із зміцненням найсправедливішого, соціалістичного способу життя. Соціалістичне суспільство розширило сферу застосування загальнолюдських правил моралі і справедливості, зробивши їх життєвими правилами не тільки у стосунках між окремими людьми,

[1] *Енгельс Ф.* Становище робітничого класу в Англії.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 2, с. 333.

а й у відносинах між народами. Яскравим прикладом цього є боротьба співдружності соціалістичних країн та всіх прогресивних сил за збереження миру, яка має загальнолюдське значення.

Атеїзм, наука, мораль

У наші дні захисники релігії не можуть не визнавати величезних досягнень науки. Проте вони намагаються принизити моральну цінність наукового знання, відмовити йому у здатності вирішувати проблеми духовного життя суспільства.

Сучасні богослови багато говорять про існування розриву між розвитком науки, освіти, з одного боку, і рівнем моральності, з другого. Науково-технічний прогрес, несучи людям чималу користь у полегшенні їхньої праці та побуту, водночас начебто руйнує мораль, якщо не спирається на релігію. Наука і техніка, які розвиваються поза християнством, ведуть, на думку католицького діяча О. Нелль-Бройнінга, до панування «суміжної моралі», «культури з нульовим циклом». Православні богослови також заявляють, що людство, «яке забуло бога», при оснащенні його всім арсеналом сучасних природних, історичних та інших знань залишається на тому моральному рівні, на якому воно перебувало «до набуття цих знань».

Відносини між науково-технічним прогресом і мораллю — одна з важливих філософських і соціальних проблем сучасності. Як показав XV Всесвітній філософський конгрес (Варна, 1973), багато буржуазних філософів головне джерело криз і суперечностей у сучасному світі бачать у тому, що людство начебто виявилось морально не підготовленим до науково-технічної революції.

Зв'язок між розвитком моралі і розвитком науки не прямолінійний: рівень наукового знання конкретної епохи, деяких соціальних груп, особистостей може не збігатися з рівнем їхньої моральної свідомості. Відносячись до глибин духовного складу людей, вона найбільшою мірою зв'язана з традиціями, звичаями і є найстійкішою порівняно з іншими сферами свідомості.

В умовах буржуазного суспільства науково-технічний прогрес таїть у собі небезпеку нелюдського застосування наукових відкриттів, веде до пригнічення особистості, її морального спустошення. Капіталізм розриває науку і мораль, протиставляючи їх як несумісні і такі, що далеко розійшлися, елементи культури. Загострюються суперечності між вимогами гуманності та «технізацією науки», так званим сцієнтизмом — гуманістично вихолощеним «духом науковості». На цій поляризації духовного життя і будують свої міркування богослови, переносячи негативні явища, властиві класово антагоністичному суспільству, на всю цивілізацію.

З перемогою соціалістичних відносин докорінно змінюються соціальні умови прогресу науки і техніки. **Соціалізм знищує антагонізм між науковими і технічними досягненнями**, з одного боку, **та моральним удосконаленням суспільства і людини**, з іншого. Науково-технічний прогрес служить трудящим, є однією з умов всебічного, у тому числі і морального, розвитку особи. Забезпечити гармонійне поєднання високорозвинутого інтелекту та високих моральних принципів у свідомості і поведінці людини — одне з важливих завдань, яке ставить перед собою наше суспільство.

Наука і мораль при соціалізмі перебувають у тісному взаємозв'язку. Наука — це могутній соціальний і культурний фактор комуністичного будівництва. Вона сприяє зростанню панування людини над силами природи та суспільства, емансипації її від усіх видів духовного рабства, у тому числі й від релігії, а отже, набуває величезного гуманістичного змісту. Комуністична мораль, зі свого боку, сприяє розвитку наукових знань, використанню досягнень науки на благо людини.

Найвища ступінь морального прогресу

Моральна цінність атеїзму з особливою силою проявляється у комуністичній моралі. **Комуністична мораль сформувалася на основі моральної свідомості та моральної практики пролетаріату.** Вона дістала у спадщину все цінне з попереднього досвіду морального життя людства, стала найвищим ступенем морального прогресу.

Інтереси робітничого класу збігаються з об'єктивним ходом суспільного розвитку, і тому комуністична мораль не потребує будь-якої містифікації, їй чужі будь-які позакласові, надісторичні або релігійні прикриття. З виходом на історичну арену робітничого класу — борця за революційну перебудову світу — об'єктивні умови «союзу» моралі й релігії перестали існувати. Пролетарська мораль, мораль соціалістичних відносин, комуністична мораль не може виступати у релігійній формі: вона є послідовно атеїстичною мораллю.

Соціалістична революція подолала властивий минулому антагоністичний характер морального прогресу та надала йому стійкості і безперервності. На зміну сти-

хійній, неусвідомленій творчості мас приходить дедалі свідоміша участь їх у розвитку моральних цінностей.

Не занепад, а зростання морального потенціалу радянського суспільства, яке дедалі більше звільняється від релігійності, відзначається багатьма з тих, хто стикається з реальностями нашого способу життя. Американський філософ К. Ламонт пише: «У сучасному світі ми бачимо, що керівники і більшість народу в Радянській Росії дотримуються позитивного невір'я не тільки у безсмертя, а й у бога. Проте саме в Радянському Союзі після соціалістичної революції 1917 року ми були свідками значних успіхів творчої праці і могутньої енергії як під час війни, так і в мирний час» [1].

Сучасне радянське суспільство вперше в історії вирішує завдання створення високої моральної атмосфери, характерної для нової, комуністичної цивілізації. Така моральна атмосфера повинна сприяти утвердженню в суспільному житті, праці та побуті шанобливого та турботливого ставлення до людини, чесності, вимогливості до себе і до інших, духу справжньої товариськості. Вирішення цього благородного завдання спирається на міцну морально-політичну єдність радянського народу, пройнятий колективізмом та інтернаціоналізмом радянський спосіб життя, поєднання громадських та особистих інтересів членів соціалістичного суспільства.

В міру поглиблення соціальних перетворень, розвитку нових суспільних відносин, зростання трудової та політичної активності мас збагачується моральний потенціал радянського суспільства, відбувається дальший процес звільнення всіх сфер життєдіяльності суспільства й особи від релігійного впливу. Секуляризація сприяє розширенню соціальних зв'язків особи, її духовному і моральному вдосконаленню, її справжньому розквіту. Соціологічні дослідження, проведені в останні роки, свідчать про гуманістичний характер процесу секуляризації: він не тільки не веде до морального нігілізму, а, навпаки, сприяє більш глибокому розумінню особою своєї соціальної цінності, свого місця у житті суспільства, допомагає формуванню наукового світогляду. Безприкладний за своїми масштабами та глибиною процес відходу мас від релігії в СРСР реально відкидає міркування про релігію як основу і джерело моралі, про незмінність людської природи, нездоланність індивідуалізму і зла у житті.

---

[1] *Ламонт К.* Иллюзия бессмертия. М., 1961, с. 253.

Атеїзм та гуманізм

Комуністична мораль — найвищий прояв гуманізму. Гуманізм — це сукупність соціально-моральних поглядів, які утверджують гідність і свободу людини, право на її всебічний розвиток і вдосконалення, визволення її від соціального та духовного гноблення. Він проголошує найвищою цінністю людину з її реальними, земними інтересами та потребами. На противагу релігійному культу надприродної істоти він висуває ідею вільного розвитку людини у вільному суспільстві.

Атеїзм і гуманізм були глибоко зв'язані з моменту виникнення гуманістичних ідей. Гуманізм як ідейна течія склався на грунті боротьби народних мас, що їх очолювала буржуазія, яка народжувалася, проти феодальних порядків і неподільного панування церкви, що освячувала і санкціонувала ці порядки. Представники буржуазного гуманізму зробили першу спробу розкріпачити мораль, звільнити її від релігійних норм. Вони розглядали релігію як зло, що заважало людині розвивати свої творчі сили та здібності, як перешкоду на шляху безперешкодного прогресу «природної природи» людини.

Коли буржуазія боролася з феодалізмом, вона утверджувала, хоч і непослідовно, гуманістичні та атеїстичні принципи. Ставши панівним експлуататорським класом, вона відмовилася від гуманістичних традицій і почала дедалі більше спиратися на релігію. Тільки робітничий клас, який виражає інтереси трудящих мас, став носієм справжнього гуманізму та атеїзму.

Марксизм-ленінізм продовжив гуманістичну традицію минулого, подолавши її історичну обмеженість: просвітительський характер, абстрактне розуміння сутності людини і т. п. Марксистський гуманізм органічно з'єднався з атеїзмом найвищого типу, який грунтується на послідовно матеріалістичній, суворо науковій основі. Марксистський атеїзм, марксистський гуманізм виходять з визнання всебічного інтелектуального, морального та емоційного розвитку особистості, вільного від впливу релігійних ілюзій і містики. Вони виховують у людини активні діяльні начала, які виключають необхідність будь-якого релігійного поповнення дійсності. Відкидаючи релігійну мораль, науковий атеїзм сприяє становленню життєстверджуючих гуманістичних принципів комунізму, які підвищують гідність особи, сприяють розвиткові всіх її творчих здібностей.

Комуністичному гуманізму властива особливість, яка дала змогу К. Марксу назвати його реальним гуманіз-

мом. На відміну від гуманістичних концепцій минулого, які вважали ідейний вплив достатнім для подолання соціальних антагонізмів, марксизм-ленінізм вимагає докорінної перебудови світу, що грунтується на суспільній нерівності, справжнього визволення людини, ліквідації усього того, що калічить її життя, забезпечення необмежених перспектив і можливостей для її розквіту.

Утвердження соціалістичних відносин перенесло вікову суперечку про гуманізм **зі сфери словесних аргументів на грунт соціальної практики.** Соціалістичне суспільство надало масам політичну свободу, визволило їх від експлуатації, соціального та духовного гноблення, високо підняло гідність людини праці. Життя підтвердило гуманістичну природу соціалізму і комунізму.

Посилаючись на євангельський заклик любити ближнього як самого себе, захисники християнства вважають свою релігію втіленням гуманізму. У цьому заклику знайшли своє релігійне відображення пов'язані з ідеалами братерства і взаємодопомоги сподівання пригноблених мас Римської імперії, які жили в епоху виникнення християнства.

Проте християнська релігія перекрутила ці сподівання, поставила їх у зв'язок з волею бога, надала їм абстрактного характеру, що перетворило релігійні демократичні вимоги в ілюзію гуманності. **Ілюзії гуманізму релігії протистоїть істинна людяність нашої епохи — комуністичний гуманізм.**

Органічна єдність комуністичної моралі, марксистсько-ленінського атеїзму і реального гуманізму зумовлена спільністю їхньої об'єктивної основи, цілей і завдань забезпечення суспільного прогресу, всебічного і гармонійного розвитку особи. Одним з важливих принципів здійснення цієї єдності є боротьба з пережитками минулого, у тому числі і з релігією.

РОЗДІЛ IV

АТЕЇЗМ ТА РЕЛІГІЯ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

ГЛАВА 15. РОЗВИТОК МАСОВОГО АТЕЇЗМУ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

З історії розвитку атеїстичного руху в СРСР

Перший етап масового атеїстичного руху в нашій країні розгорнувся в роки ломки старого ладу, в роки громадянської війни та боротьби проти іноземної інтервенції.

Початок масовому атеїстичному рухові поклала Велика Жовтнева соціалістична революція. Ленінський декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» (23 січня 1918 р.) вперше в історії законодавчо закріпив не тільки свободу віросповідань, а й свободу атеїзму.

Антирелігійна пропаганда почала розгортатися вже у 1918 р. Але в умовах громадянської війни і воєнної інтервенції вона ще не могла бути планомірною і, як правило, обмежувалася викриттям контрреволюційної діяльності релігійних організацій. Організованого і масового характеру антирелігійна пропаганда почала набувати у зв'язку з роз'ясненням трудящим значення ленінського декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви.

У цей період широко розгорнулася кампанія з викриття так званих «нетлінних мощів» та інших «чудес» церкви. В. Д. Бонч-Бруєвич згадує, що В. І. Ленін надавав цій кампанії великого значення. «Показати, які саме були «святості» у цих багатих руках і до чого так багато віків з благословінням ставився народ, цього одного достатньо, щоб відштовхнути від релігії сотні тисяч людей,— не раз говорив Володимир Ілліч» [1].

Другий етап розвитку масового атеїзму в нашій країні відноситься до періоду мирного соціалістичного будівництва. Він був тісно пов'язаний з докорінними економічними і соціальними перетвореннями, які забезпечили

[1] *Бонч-Бруєвич В. Д.* Владимир Ильич Ленин в первые годы после Октября.— В кн.: Воспоминания о В. И. Ленине. М., 1955, с. 122.

перемогу соціалізму в СРСР, з бурхливим розквітом науки та культури, зростанням політичної свідомості і творчої активності трудящих. Початок мирного будівництва створив необхідні умови для переходу до більш поглибленої і планомірної пропаганди атеїзму, яка багато в чому сприяла масовому відходу трудящих від релігії та церкви.

Наші ідеологічні противники, в цілому визнаючи успіхи атеїстичного руху в СРСР, частенько висловлюють подив з приводу швидкого зростання атеїзму у нашій країні в ці роки. «Як це могло статися, що атеїзм саме у Росії, на святій Русі пустив таке коріння?» — писав у 1958 р. професор папського інституту сходознавства у Римі Б. Шульце.

Більшість буржуазних ідеологів і релігійних діячів за кордоном заперечують закономірний характер розвитку атеїзму в СРСР, розглядаючи його або як суто випадкове явище, або ж як результат насильства над віруючими і адміністративного впливу на релігійні організації.

Історія атеїстичного руху в нашій країні переконливо заперечує подібні твердження. Успіхи в галузі атеїстичного виховання стали можливими насамперед тому, що у ході соціалістичного будівництва було знищено соціальну базу, на яку спиралася церква. Зникла вікова пригніченість трудящих, назавжди було покінчено з експлуатацією людини людиною, з національною нерівністю, не стало класів, зацікавлених у підтримці та поширенні релігії.

Утвердження нових соціальних відносин у всіх сферах суспільного життя, знищення безробіття та злиднів, ліквідація неписьменності населення, зростання політичної свідомості і культури робітничого класу і колгоспного селянства, ліквідація колишньої відсталості села, грандіозні успіхи соціалістичного будівництва — ось ті об'єктивні фактори, які в першу чергу визначали швидкий процес секуляризації різних галузей життя у цей період. Величезну роль у розвитку цього процесу відіграла ідеологічна, виховна робота партії, спрямована на формування марксистсько-ленінського світогляду трудящих, на подолання поглядів і традицій старого суспільства.

Залучення багатомільйонних мас у русло планомірного господарського будівництва, активна участь трудящих у боротьбі за здійснення народногосподарських планів, свідоме використання ними законів суспільного роз-

витку прискорили звільнення людей від релігійних ілюзій. Радянські люди, творці Магнітки та Дніпрогесу, Кузнецька та Турксибу, Харківського тракторного заводу, Комсомольська-на-Амурі та інших величезних будов перших п'ятирічок на власному досвіді переконувались, що вони самі, без допомоги надприродних покровителів здатні творити своє щастя.

У свою чергу, зростанню творчої ініціативи трудящих сприяло звільнення їх від релігійних забобонів. Зачинателька патріотичного руху за підвищення продуктивності праці у текстильній промисловості Є. В. Виноградова писала: «Працюючи на виробництві, я твердо переконалась, що релігія притуплює і принижує людину. Були випадки, коли робітниці, порвавши з релігією, на очах у всього цеху перероджувались. З непомітної пасивної ткалі або прядильниці така робітниця ставала стахановкою».

Процес відходу від релігії не був однаковим серед різних верств населення. Він відбувався швидше у середовищі робітників великих промислових підприємств, на селі ж він був повільнішим. Вирішальний вплив на зростання атеїзму на селі справив колгоспний лад. Озброєння колгоспників сучасною технікою, досягненнями агрономічної науки не могло не завдати серйозного удару по релігійних забобонах. «Колгосп і трактор,— писала відома трактористка П. Ковардак,— зруйнували попівські казки про залежність врожаю від бога».

Цікавий факт, наведений Юліусом Фучиком у 1931 р. на сторінках центрального органу Комуністичної партії Чехословаччини журналу «Творба». В кореспонденції Ю. Фучика з Радянського Союзу повідомлялось, що в 1929 р. в Туркменії, в самий розпал боротьби з куркульством, на колгоспні лани напала сарана, що погрожувало знищенням великого врожаю. Цим скористалися мулли та ішани, які навіювали віруючим, начебто Аллах послав кару за те, що Туркменистан став радянським, закликали покоритися волі Аллаха і повернути землю її колишнім власникам. У важких умовах комуністам Туркменистану вдалося підняти населення на боротьбу з сараною і перемогти. Це привело до падіння авторитету мулл та ішанів, до підвищення авторитету Радянської влади. У бесіді з Фучиком один з туркменських громадян, весело сміючись, сказав: «Ну, можливо, мулли і говорили правду, що Аллах послав на нас важку кару за те, що ми йдемо з більшовиками. Але більшовики виграли боротьбу. Отже, вони сильніші, ніж Аллах. І вони

не карають, а допомагають. І ось тепер я хочу йти не тільки поряд з більшовиками, а разом з більшовиками»[1].

Одним з факторів, який сприяв зростанню атеїзму в СРСР, стала культурна революція, що широко розгорнулась у роки соціалістичного будівництва.

Серед культурних перетворень у ці роки особливе значення для подолання релігії мали розвиток народної освіти, ліквідація масової неписьменності населення. У 1932 р. школи лікнепу закінчило близько 20 мільйонів чоловік[2]. У 1939 р. процент освічених віком від 9 до 49 років становив у середньому 87,4, тоді як у 1920 р. він дорівнював 44[3]. Зростала у країні кількість шкіл, бібліотек, клубів, кінотеатрів.

Серед засобів ідеологічного впливу особливе місце у процесі подолання релігійних пережитків належить школі. Аналізуючи стан релігійності серед московських школярів у 1929 р., педагог П. П. Блонський показав, що наприкінці початкового ступеня навчання під впливом виховної роботи вчителів та шкільної громадськості кількість віруючих учнів знижувалась з 60 до 25 %[4].

Розвиток народної освіти, зростання освіченості і культури населення привели до перевороту в свідомості трудівників села. У цьому зв'язку цікаві результати обстеження бюджету часу селян, а саме дані про кількість годин, затрачених у 1923 та 1934 рр. дорослим населенням села на навчання та релігійні обряди (з розрахунку годин за рік на одного дорослого)[5].

Група		Навчання та самоосвіта	Релігійні обряди
Чоловіки	1923	36	119
	1934	252	4
Жінки	1923	10	199
	1934	260	15

Активно велась у період соціалістичного будівництва пропаганда атеїзму, яка була складовою частиною ідеологічної роботи Комуністичної партії.

[1] *Фучик Юлиус.* Избранное. М., 1952, с. 172.
[2] Див.: Культурное строительство в СССР. Л., 1938, с. 10.
[3] Див.: Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. М., 1971, с. 21.
[4] Див.: *Блонский П. П.* Избранные педагогические произведения. М., 1961, с. 545—546.
[5] Див.: СССР — страна социализма. М., 1936, с. 65.

Мільйонами примірників випускались антирелігійні книги та брошури. У виданні атеїстичної літератури брали участь видавництва «Красная новь», «Атеист», «Безбожник» та ін. Про популярність її серед читачів свідчить зростання тиражів. Якщо з 1922 по 1929 р. видавництво «Атеист» випустило 270 назв книжок загальним тиражем у 24 млн. примірників, то тільки за один 1930 р. було видано 418 назв антирелігійних книжок тиражем 20 млн. 500 тис. примірників. Видавництво «Безбожник» за два роки (1927—1928) випустило 79 антирелігійних книг, у 1929 р.— 137, а у 1930 — вже 224 книги.

Швидко зростав вплив газети «Безбожник». У 1927 р. тираж її був 62 тис. примірників, а у 1931 р.— півмільйона примірників. Поширилися антирелігійні періодичні видання у національних республіках. Так, у 1932 р. різними національними мовами видавалось близько 10 атеїстичних газет та понад 20 антирелігійних журналів. На Україні виходив журнал «Безвірник», в Узбекистані — «Худасизлар», у Башкирії — «Дегрі», у Татарії — «Фенхем-дін», у Грузії — «Мебрдзолі атеїсті» та ін.

Серед різних форм і методів атеїстичної пропаганди успіхом користувались у ті роки вечори з викриттям церковних «чудес», демонстрацією антирелігійних кінофільмів, антирелігійні виставки тощо. Велику роботу з населенням проводили антирелігійні музеї: Центральний антирелігійний музей (ЦАМ) у Москві, Музей історії релігії АН СРСР та Державний антирелігійний музей у Ленінграді. Важливу роль у розриві трудящих з релігією та церквою відіграла Спілка войовничих безбожників в СРСР, яка перетворилась у роки соціалістичного будівництва на масову організацію.

Найскладнішим був процес розвитку масового атеїзму у національних республіках та областях, які в минулому були економічно відсталими, з низьким рівнем культури населення, з майже суцільною неписьменністю.

Велика Жовтнева соціалістична революція знищила соціальну і національну нерівність, скасувала релігійні середньовічні закони, які ставили громадян у нерівноправне становище. Перемога соціалістичного способу виробництва сприяла ліквідації економічної та культурної відсталості пригноблених у минулому націй. Різні нації і народності нашої країни розпочали свій шлях до соціалізму з різних ступенів культурного розвитку, що зумовило різні темпи процесу секуляризації, проте роз-

виток культури у національних республіках мав спільні риси. Він знайшов своє конкретне втілення насамперед у подоланні масової неписьменності, у розвитку мережі шкіл, клубів та бібліотек, театрів та інших вогнищ культури, а також у розвитку атеїстичного руху.

Втілення у життя ленінської національної політики створило необхідні умови для ліквідації національної і релігійної ворожнечі, для поступового викорінення шкідливих традицій та звичаїв.

Процес масового відходу від релігії в СРСР дещо загальмувався в роки Великої Вітчизняної війни. Під впливом лихоліття, якого зазнала наша країна, спостерігалось посилення впливу релігійної ідеології серед частини радянських людей. Разом з тим у роки війни, природно, не могла приділятися належна увага систематичній роботі з атеїстичного виховання.

Величезні успіхи, досягнуті в післявоєнні роки у розвитку економіки країни, науки, техніки й культури, посилення виховної роботи партії серед населення, заходи щодо посилення науково-атеїстичної пропаганди наприкінці 50-х — на початку 60-х років — все це сприяло дальшому неухильному розвитку атеїстичного руху в нашій країні, відходу від релігії та церкви не тільки рядових віруючих, а й багатьох служителів культу.

Одним з найважливіших підсумків розвитку нашої країни, як відмічалось на XXV з'їзді нашої партії, стало створення суспільства, «де панує науковий матеріалістичний світогляд»[1].

Розвиток масового атеїзму в СРСР на сучасному етапі

Незважаючи на розвиток масового атеїзму в нашій країні, частина населення ще перебуває під впливом релігійних забобонів. Ці забобони поступово буде подолано під впливом комуністичного будівництва та соціалістичного способу життя, зростання культури, освіти, свідомості, внутрішньої зрілості трудящих, а також шляхом підвищення ролі ідейно-виховної роботи у масах.

Факторами зниження релігійності є: дальше зростання добробуту радянських людей, постійне удосконалення суспільних відносин, всебічний розвиток творчої ініціативи трудящих, залучення їх до активної трудової і громадської діяльності, підвищення культурно-освітнього рівня населення.

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 97.

Комуністична партія і Радянська держава приділяють велику увагу підвищенню культурного рівня радянських людей. Виступаючи із Звітною доповіддю ЦК КПРС на XXIV з'їзді партії, Л. І. Брежнєв говорив: «Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»[1].

Важлива роль у формуванні наукового світогляду належить народній освіті, яка дедалі ширше розвивається в нашій країні. Тільки у 1980 р. середню школу закінчили 5 млн. чоловік, а до кінця десятої п'ятирічки було підготовлено понад 10 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою[2].

Не можна не враховувати того значення для розвитку масового атеїзму, яке має розширення мережі культурно-освітніх закладів: будинків культури, клубів, бібліотек і т. д. У багатьох будинках і палацах культури відкрито клуби атеїзму, які використовують різноманітні засоби атеїстичного виховання. Дальшого розвитку набувають засоби масової інформації (преса, радіо, кіно, телебачення), які сприяють залученню населення до наукових знань і духовних цінностей, що має важливе значення для дальшого викорінення релігійності. Створюються необхідні умови для ширшого впровадження у побут нових безрелігійних свят та обрядів.

Таким чином, відкривається можливість для організації всеохоплюючої системи науково-атеїстичного виховання радянських людей, розрахованої на поступове і разом з тим повне подолання релігійних забобонів. Атеїстичний рух в СРСР продовжує розвиватися вглиб і вшир, дедалі більше охоплюючи найрізноманітніші верстви.

Загальні закономірності, властиві розвитку атеїстичного руху в СРСР, в цілому характерні і для всіх країн соціалістичної системи, хоч у кожній з цих країн темпи розвитку атеїстичного руху, а також конкретні методи і форми атеїстичного виховання, пов'язані з національними особливостями та іншими конкретними умовами їхнього розвитку, неоднакові.

[1] Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., Політвидав України, 1971, с. 94.

[2] Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г. М., 1981, с. 455, 469.

15 3—1208

ГЛАВА 16. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА ПРИЧИНИ ЗБЕРІГАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Підрив соціальних коренів релігії в процесі будівництва і розвитку соціалізму

Одним з найважливіших досягнень марксистського атеїзму стало наукове пояснення соціальних коренів релігії. Класики марксизму-ленінізму показали, що релігія неминуче виникає в умовах класового антагоністичного суспільства. Існування приватної власності, стихійність соціального процесу, економічне, політичне, духовне гноблення трудящих, безсилля перед сліпими силами суспільного розвитку — ось ті причини, які викликають до життя релігійний дурман в умовах антагоністичних формацій.

Дія цих причин у царській Росії посилювалася рядом специфічних умов. Царська Росія значно відставала в економічному і соціальному відношеннях від більш розвинутих капіталістичних країн Європи і Північної Америки. Три чверті населення країни було неписьменним. Православна церква була державною церквою Російської імперії, підтримувала експлуататорські класи і, в свою чергу, використовувала політичну владу для насадження релігії. Більшість населення царської Росії перебувала під впливом церкви. До революції в Росії діяло понад 77 тис. православних парафій. Крім православ'я значний вплив на маси справляли й інші релігійні течії.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила шлях до створення нового типу цивілізації. В історично найкоротші строки в нашій країні було втілено в життя ленінський план побудови соціалізму. Здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію, розв'язано національне питання. Всі експлуататорські класи було ліквідовано. Склалися дружні класи — робітничий клас та колгоспне селянство, вільні від експлуатації, створено кадри нової радянської інтелігенції. Панування стихійності поступилось місцем пануванню свідомості. З перемогою соціалізму соціальні корені релігії було підірвано.

Соціалізм грунтується на суспільній власності. Суспільні відносини будуються на колективістських засадах. Політична система соціалістичного суспільства є справді демократичною, громадянам гарантуються широкі права і свободи, забезпечується участь трудящих в управлінні державою. Панівною ідеологією в нашій

країні є наукова, комуністична ідеологія. Керівну роль у радянському суспільстві відіграє Комуністична партія, яка забезпечує планомірність і свідомість нашого руху до комунізму. Різні суспільні організації (комсомол, профспілки та ін.) допомагають партії розвивати ініціативу мас. У суспільній свідомості утвердився науково-матеріалістичний світогляд. Соціалізм — це суспільство справжньої свободи особи, суспільство реального гуманізму і соціального оптимізму. Постійне зростання соціалістичної економіки та культури, удосконалення усіх суспільних відносин, розвиток соціалістичного способу життя, успіхи науково-технічної революції зумовлюють поступове відмирання релігії.

Проте свідомість частини радянських людей відстає від соціалістичного суспільного буття. Тенденція до відставання суспільної свідомості від суспільного буття особливо сильно діє у сфері релігійної свідомості через специфіку зв'язку релігії з економічним базисом. Якщо, наприклад, політичні і правові ідеї більш безпосередньо пов'язані з буттям, порівняно швидко приходять у відповідність зі змінами, які відбуваються в ньому, то релігійна свідомість більшою мірою віддалена від економічного базису і змінюється значно повільніше. Сила звички, традицій особливо виразно проявляється саме в релігії, яка ще справляє певний вплив на свідомість і поведінку частини людей.

Особливості прояву релігійності

Релігія в умовах соціалізму перебуває в стані глибокої кризи, яка особливо посилилася з побудовою в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства. Дедалі швидшими темпами відбувається процес секуляризації. Невеликим є процент віруючих серед інтелігенції та робітників, більша частина колгоспного селянства також вільна від впливу релігії. Значна кількість релігійних людей — це особи віком понад 50 років. Обмежені можливості відтворення релігії у нових поколіннях.

Криза релігії знаходить відображення у зміні релігійної свідомості та поведінці віруючих. Серед релігійних людей в СРСР можна виділити такі типи.

1. Віруючі з домінантною релігійною орієнтацією вірять в головні релігійні догмати та міфи, усвідомлюють себе членами певної релігійної спільності. Регулярно і часто вони здійснюють культові дії, основний мотив яких — релігійний, відіграють активну роль у релігійній групі, поширюють релігійні погляди, виховують дітей у

релігійному дусі. Релігійна свідомість істотно впливає на мотивацію їхньої соціальної діяльності. Такі люди ставляться позитивно до релігійних цінностей і норм і негативно — до атеїстичних.

2. Віруючі з підпорядкованою релігійною орієнтацією вірять лише в найістотніші релігійні догмати і міфи, як правило, усвідомлюють себе членами певної релігійної спільності. Культові дії вони здійснюють нерегулярно, релігійний мотив участі в культі у них може бути не головним. Активної ролі у релігійній групі такі віруючі не відіграють, не беруть активної участі у поширенні релігійних поглядів. Сильного релігійного впливу на дітей вони не справляють. Їхня релігійна свідомість лише частково впливає на мотивацію соціальної діяльності. Такі люди позитивно ставляться до деяких релігійних цінностей і норм, негативно або байдуже — до атеїстичних.

3. Нестійкі віруючі відчувають коливання між вірою і невір'ям, мають сумнів щодо релігійних догматів та міфів, не мають великої впевненості в існуванні бога, в істинності інших релігійних догматів. Іноді входять до якоїсь релігійної громади. Культові дії вони здійснюють рідко, беруть участь лише в найважливіших релігійних святах та обрядах (найчастіше під впливом нерелігійних мотивів). У них немає постійних зв'язків з релігійною групою, релігійні погляди вони не поширюють, дітей у релігійному дусі не виховують. Релігійні стимули, як правило, не впливають на мотивацію їхньої соціальної діяльності. Нестійкі вони також у ставленні до релігійних і атеїстичних цінностей.

Повсюдно діє тенденція **до зменшення частки віруючих першого типу і збільшення кількості віруючих другого типу, а також нестійких.** Переважну більшість серед віруючих у наш час становлять такі, в яких релігійні ідеї займають підпорядковане місце.

Під впливом соціального і науково-технічного прогресу відбувається поступове прийняття віруючими наукових поглядів на світ і звуження сфери їхньої релігійної свідомості.

Інша тенденція зміни релігійної свідомості маси віруючих — **розмивання віри в істинність ряду релігійних догматів.** Одним з важливих компонентів релігійного віровчення є ідея потойбічного життя. Дослідження показують, що значна частина віруючих в бога не має такої віри. Розмивання віри у потойбічне життя послаблює релігійну орієнтацію, створює більше суб'єктивних мож-

ливостей для прояву соціальної активності віруючих людей.

Зв'язок з релігією у дедалі більшої кількості послідовників православ'я та ряду інших церков проявляється лише у дотриманні деяких релігійних традицій. Навіть у частини осіб, які вважають себе віруючими, відсутнє розуміння релігійної значущості тієї чи іншої культової дії. Такі релігійні обряди, як хрещення, відправлення похорон, найчастіше здійснюються не з релігійних мотивів. Наприклад, до православного обряду хрещення з релігійних мотивів вдаються лише 5—10 % батьків. Для більшості тих, хто бере участь в цьому обряді, більш значущі нерелігійні мотиви: бажання урочисто відзначити народження дитини, переконання, що хрещення — старовинний національний обряд, вплив старших родичів.

Причини зберігання релігійності

Зберігання релігійності різних груп населення у соціалістичному суспільстві зумовлюється не якоюсь однією причиною або умовою, а **комплексом** факторів. Пояснити існування релігійності можна тільки тоді, коли аналізується комплекс причин та умов. При цьому слід підкреслити, що у тих чи інших конкретних випадках на перший план можуть виступати різні причини, пов'язані з дією об'єктивного чи суб'єктивного фактора.

Якщо говорити у найзагальнішій формі, то причини зберігання релігійності в наш час слід шукати, насамперед, у **недостатньому розвитку соціальних зв'язків, соціальної активності у частини радянських людей.** Хоч суспільство в цілому реалізує суспільну необхідність свідомо і планомірно, окремі його члени поки що не залучені до процесу свідомої творчості, стоять осторонь від розв'язання найважливіших соціальних завдань. Для таких людей процес соціального розвитку постає як щось зовнішнє. До цього приєднується нерозуміння справжньої природи суспільних законів, низький рівень освіти і культури. Збереження релігійності пов'язане з відмінностями між розумовою та фізичною працею, між містом і селом, із залишками старого побуту.

Найбільш схильні до впливу релігії особи, які не беруть участі у суспільній продуктивній праці. Дослідження показують, що, коли серед робітників релігійні люди становлять 10—20 %, серед службовців — 2—8, то серед пенсіонерів релігійних 30—50, а серед домогосподарок — 43—53 %.

Вузькими є соціальні зв'язки більшості віруючих і в невиробничій сфері. Лише незначна частина релігійних людей бере участь у громадській роботі (у домовому комітеті, у профспілці та ін.).

Вузькість соціальних зв'язків у багатьох віруючих створює сприятливий грунт для залучення їх до системи відносин певної релігійної групи. Відіграючи ту чи іншу роль у релігійній групі, віруючий знаходить вихід для своєї соціальної активності.

Збереження релігійності пов'язане з існуванням відмінностей між розумовою та фізичною працею. Встановлено, що 50—67 % обстеженого релігійного населення не має початкової освіти, у 20—27 % — початкова, у 2 — 8 % — неповна середня та середня освіта, 1—3 % мають вищу, незакінчену вищу освіту. Серед некваліфікованих робітників, які не мають розряду, релігійні становлять 20—27 %, серед робітників низької кваліфікації — 15—17 %, серед робітників середньої кваліфікації — 5—7 %, серед робітників високої кваліфікації — 1—4 %.

Релігійні пережитки серед сільського населення більш живучі, ніж серед жителів міста. Поширеність релігії серед сільського населення у півтора-два рази більша, ніж серед міського. Село відстає від міста за рівнем механізації виробничих процесів. Сільськогосподарське виробництво значно більшою мірою, ніж промислове, залежить від стихійних сил природи. У структурі сільського населення частина осіб з низьким рівнем освіти і кваліфікації вища, ніж у структурі міського населення. Крім того, село меншою мірою, ніж місто, забезпечене культурними, медичними та дитячими закладами. На селі більше, ніж у місті дотримуються деяких старих форм побуту, взаємовідносин людей, передачі соціального досвіду. Все це зумовлює живучість релігійних поглядів і настроїв серед сільського населення.

Показово, що більшість віруючих (70—85 %) становлять жінки. Соціалізм дав жінці справжню рівноправність з чоловіком, відкрив доступ у всі сфери виробничої, державної, наукової, культурної діяльності. Постійно розширюється мережа громадсько-побутових закладів, ясел, дитячих садків, шкіл-інтернатів і т. д. Все це звільняє жінку від прикованості до домашнього господарства, розширює можливості «виходу» у сферу активної громадської діяльності. Проте залишки нерівності її з чоловіком у побуті зберігаються. Ведення домашнього господарства, яке припадає в основному на долю жінок, вимагає значних затрат праці, причому праці ручної, малопродуктивної і монотонної. Відсутність у домогосподарок зв'язку з колективом, обмеженість їхньої участі в суспільно-продуктивній праці і громадській діяльності звужує коло їхніх соціальних зв'язків, заважає підвищувати культурний і освітній рівень.

Зберіганню релігійності можуть сприяти відхилення від соціалістичних норм моралі, які ще зустрічаються,— користолюбство, бюрократизм, байдужість до людини. Вони сприяють появі у деяких людей, що з ними зіштовхуються, такого психологічного стану, який стає сприятливим грунтом для засвоєння і збереження релігійних поглядів і настроїв.

Слід відмітити зв'язок релігійних пережитків з пережитками націоналізму. Релігійні організації у своїй пропаганді раз у раз намагаються ототожнювати релігійні традиції з національними, представити релігію невід'ємним елементом національної культури.

Не можна не враховувати ще один фактор збереження релігійності — вплив капіталістичної системи. Війни, нав'язані імперіалістами, значно загальмували економічний і культурний розвиток нашої країни. Відомо, яких величезних втрат зазнав радянський народ в останній світовій війні. Було зруйновано 1710 міст та селищ міського типу, понад 70 тис. сіл[1]. Загинуло понад 20 млн. радянських людей. Наш народ пережив великі страждання, втрати, матеріальні труднощі. Як показують дослідження, у воєнні і повоєнні роки спостерігався приплив людей у релігійні громади.

У сучасних умовах світова система соціалізму стала вирішальною силою у відверненні нової світової війни. КПРС та радянський уряд здійснюють Програму миру, розроблену XXIV і XXV з'їздами та розвинуту XXVI з'їздом КПРС. Проте природа імперіалізму не змінилася, сили реакції і агресії не склали зброї. Імперіалізм — винуватець безупинної гонки озброєнь, яка створює загрозу ядерної війни. Гонка озброєнь, що її нав'язує імперіалізм, лягає важким тягарем і на соціалістичні країни. Небезпека ядерної катастрофи може до певної міри стимулювати розвиток есхатологічних та апокаліптичних настроїв.

Капіталістична система намагається справляти й ідеологічний вплив на радянських людей з метою закріплення релігійних поглядів. Буржуазна пропаганда нама-

[1] Див. :Великая Отечественная война. Краткий научно-популярный очерк. М., 1970, с. 595.

гається зміцнити пережитки минулого, розбудити страх за долю сучасного світу, інакше кажучи, створити сприятливі соціально-психологічні умови для збереження релігійності. Різні пропагандистські центри капіталістичних країн ведуть і безпосередню релігійну пропаганду.

Велику роль у збереженні і відтворенні релігії відіграє релігійна сім'я. Особливістю внутрішніх сімейних стосунків є щирість і постійність контактів, авторитет старших. Це створює сприятливі можливості для релігійного виховання в сім'ї. Особливо значний вплив релігійних батьків в сім'ях з патріархально-авторитарним укладом, де міцні старі традиції та звичаї.

Розгляд факторів збереження релігії в нашій країні свідчить про те, що **вони мають тимчасовий характер і долатимуться в міру розвитку нашого суспільства до комунізму.** Зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини, створення матеріально-технічної бази комунізму, удосконалення суспільних відносин, наукової системи управління — необхідні передумови для повного подолання релігії.

ГЛАВА 17. МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ

Свобода совісті у широкому смислі слова означає свободу розуміти навколишню дійсність та діяти відповідно до своїх внутрішніх переконань. Тривалий час в експлуататорському суспільстві світоглядні позиції і моральні норми визначала релігія. Перші удари, яких завдав атеїзм релігії у минулому, похитнули її авторитет у світоглядних питаннях і викликали сумніви щодо її права диктувати ці норми. У зв'язку з цим з'являється більш вузьке розуміння свободи совісті як свободи визначати своє ставлення до навколишнього світу, не рахуючись з авторитетом релігії, а також свободи у питанні про ставлення до релігійної віри.

Свобода совісті є необхідним елементом духовної свободи людини, умовою всебічного розвитку її особистості. Але марксистсько-ленінське розуміння свободи совісті принципово відрізняється від буржуазного.

Критика буржуазного розуміння свободи совісті

В історії атеїстичної думки проблема свободи совісті вперше була поставлена буржуазними ідеологами. В епоху вирішальної боротьби з феодалізмом перед буржуазією постало завдання знищити феодальну ідеологію, зруйнувати союз феодальної

держави та християнської церкви. Цим і було обгрунтовано висунення принципу свободи совісті, що звільняв людину від оков феодальної церкви. Проте буржуазне розуміння свободи совісті обмежене. Буржуазія зводить її лише до свободи релігії, усвідомлюючи універсальну здатність всіх релігій захищати устої експлуататорського суспільства. Щодо свободи відмови від будь-якої релігії, свободи атеїзму, то буржуазна ідеологія її заперечує. І це не випадково.

Релігія та церква — найважливіша частина надбудови буржуазного суспільства. Багато релігійних організацій тісно зв'язані з капіталом, вони матеріально залежать від монополій і самі мають значні капітали. Експлуататорська держава завжди підтримувала союз з релігійними організаціями, з церквою і, навіть проголошуючи принцип свободи совісті, не здійснювала послідовно відокремлення церкви від держави.

Форми зв'язку церкви з державою у сучасних буржуазних країнах різноманітні. Вони визначаються рівнем економічного, політичного і державного розвитку, історичними та національними особливостями. З правової точки зору всі буржуазні країни можна поділити на дві категорії: перша — країни, де церкву не відокремлено від держави і де визнається панівна церква (Англія, Іспанія та ін.), друга — країни, в яких формально церкву відокремлено від держави і проголошено рівність всіх релігій (Франція, США та ін.).

Що стосується перших країн, то тут зв'язок релігії з державою очевидний, у других цей зв'язок маскується. У тексті конституції США 1787 р., наприклад, не було статті про відокремлення церкви від держави і про свободу відправлення релігійних культів. Їх було внесено до білля про права, прийнятого у 1791 р. Справді, у США немає офіційної державної релігії. Але немає й справжньої свободи совісті. Конституції багатьох штатів надають привілеї релігійним організаціям і обмежують громадянські права осіб, які не визнають релігії, вимагають від громадян в обов'язковому порядку відправлення релігійних культів, у 16 штатах виступ проти релігії карається законом.

Під час роботи конгресу відбуваються релігійні церемонії. Законодавство США визнає обов'язковими релігійну клятву та присягу. В армії є апарат духовенства, який утримує держава.

У капіталістичних країнах релігійні організації ведуть активну політичну діяльність і при цьому спираються

ся на державний апарат, використовують його у своїх інтересах.

В царській Росії не було навіть формальної свободи совісті. Законодавство вважало неприпустимою відмову від релігії, поширення атеїзму заборонялось і проголошувалось богохульством, яке підлягало судовому переслідуванню. Захищаючи релігію, царизм в інтересах гноблення національних меншостей по-різному визначав статус різних релігійних організацій, поділяючи їх на чотири групи.

Першу групу представляла руська православна церква, яка була панівною, державною. Нею управляв урядовий орган — священний синод, фінансувалась вона з царської скарбниці, мала право вербувати віруючих серед інших віросповідань.

Другу групу становили такі релігійні організації, які самодержавство теж підтримувало, але вже у другу чергу, після православ'я. До них належали католицька, лютеранська, реформатська, вірмено-григоріанська церкви, мусульманські, ламаїстські, іудейські організації, які сприяли духовному поневоленню різних народів Росії.

До третьої групи належали релігійні організації, існування яких допускалось, але вони не користувались ніякою підтримкою держави. Це були громади баптистів, менонітів та інші.

Нарешті, ряд релігійних течій, які перебували у відкритій опозиції щодо православної церкви, переслідувались самодержавством (духобори, молокани, безпопівці тощо).

Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції усі релігії було зрівняно в правах.

Марксистсько-ленінське розуміння свободи совісті

Марксистсько-ленінське розуміння свободи совісті включає такі основні елементи:

— право сповідати будь-яку релігію і відправляти релігійний культ;

— право не сповідати ніякої релігії і вести атеїстичну пропаганду;

— рівність прав усіх громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії;

— рівність усіх релігій перед законом;

— відсутність якого б то не було примусу щодо сповідання або несповідання релігії;

— недопустимість використання релігії на шкоду суспільству і державі або окремим особам;

— невтручання держави у внутрішні справи церкви;

— невтручання церкви у справи держави [1].

Зрозуміло, що в такому розумінні свободи совісті досягається найвищий ступінь духовної свободи громадянина щодо релігії, причому досягається гуманно, демократично і послідовно, не ущемлюючи особистості як віруючого, так і невіруючого.

Марксизм-ленінізм виходить з того, що для забезпечення справжньої свободи совісті необхідні певні об'єктивні умови. Насамперед необхідно знищити приватну власність на засоби виробництва, усунути експлуатацію й економічне поневолення мас. Це можна здійснити тільки в результаті перемоги соціалістичної революції.

Марксизм-ленінізм розглядає свободу совісті як невід'ємне демократичне право, як прояв свободи особистості громадян, таке саме, як свобода слова, друку і т. ін. Встановлення і правове закріплення свободи совісті можливе тільки в умовах справжньої демократії, тоді, коли вона охоплює найширші маси. Ось чому урізана буржуазна демократія не може дати народу справжньої свободи совісті, та це й не є її завданням. Лише в умовах соціалістичної демократії, яка є справжньою демократією для більшості суспільства, стає можливою і справжня свобода совісті. Для цього необхідно встановити повну рівноправність громадян перед законом, незалежно від віросповідання, відокремити церкву від держави.

Послідовне здійснення відокремлення церкви від держави забезпечується відповідним законодавством, яке чітко визначає ставлення держави до релігії, проголошуючи релігію особистою справою громадян. Держава надає можливість кожному сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, бути атеїстом. Звідси випливає вимога, що про віросповідну належність людей не повинно бути й мови в офіційних документах. Релігійні організації не можуть претендувати на матеріальну підтримку держави, на виконання будь-яких державних функцій.

Для втілення у життя принципу свободи совісті необхідно, щоб громадяни могли порівнювати релігійні погляди з атеїстичними, слід забезпечити вільну пропаганду атеїзму. Крім того, треба, щоб наука, культура і освіта стали доступними для всього народу. Це досягається

---

[1] Див.: *Куроедов В. А.* Религия и церковь в Советском государстве. М., 1981, с. 7.

за допомогою культурної революції, яка зберігає і передає у розпорядження народу всі великі завоювання духовної культури минулого. Наукові знання, ставши надбанням трудящих, створюють можливість свідомого вибору між релігією та атеїзмом.

Дуже важливим фактором створення ідеологічних умов для здійснення свободи совісті є відокремлення школи від церкви. Церква не повинна втручатися у справу виховання підростаючого покоління. Неприпустимі пропаганда релігії у школі, організоване навчання дітей релігії, використання навчальних закладів і культурно-освітніх установ для поширення релігії.

Цілком очевидно, що ці ідеологічні умови можуть скластися тільки після перемоги соціалістичної революції.

Здійснення свободи совісті соціалістичною революцією

Свобода совісті в СРСР була проголошена Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Радянська держава рядом законодавчих актів реалізувала програму партії з релігійного питання.

Першим законодавчим актом, який підірвав економічну базу релігійних організацій, був Декрет про землю, прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад на доповідь В. І. Леніна 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Разом з землями, якими володіли поміщики та царська сім'я, було передано селянам церковні і монастирські землі. 2(15) листопада 1917 р. Рада Народних Комісарів прийняла «Декларацію прав народів Росії», яка ліквідувала національні і релігійні привілеї та обмеження. 20 листопада 1917 р. у зверненні «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу» було проголошено припинення утиску ісламу, здійснюваного царськими властями. Постановою уряду від 11(24) грудня 1917 р. школи було передано з духовного відомства Народному комісаріату освіти. 16 і 18 (29 і 31) грудня 1917 р. було обнародувано декрети, які затвердили громадянський шлюб і розлучення, церква позбавлялась виключного права реєструвати народження, вступ до шлюбу і смерть. Тоді ж було ліквідовано державні установи, що здійснювали управління церквою. Стали непотрібними відомство придворного духовенства, управління духовного відомства в армії. Було припинено відпуск коштів на утримання церков, духовенства і на відправлення церковних обрядів.

Спираючись на ці законодавчі акти і керуючись ленінськими принципами ставлення до релігії, Рада Народних Комісарів підготувала проект закону про відокремлення церкви від держави та школи від церкви.

Духовенство намагалося перешкодити підготовці закону. У січні 1918 р. петроградський митрополит Веніамін звернувся до уряду з листом, в якому погрожував виступом проти Радянської влади, якщо буде прийнято такий закон. Але держава виходила з того, що відокремлення церкви від держави здійснюється в інтересах народу і буде ним підтримано. На листі митрополита В. І. Ленін написав: «Дуже прошу колегію при Комісаріаті юстиції поспішити з розробкою декрету про відокремлення церкви від держави».

Декрет Радянського уряду «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» було опубліковано 23 січня (5 лютого) 1918 р. Він створювався за безпосередньою участю В. І. Леніна. Коли В. І. Ленін розглядав проект декрету, він замість першого параграфа, в якому говорилось: «Релігія є особистою справою кожного громадянина Російської Республіки», власноручно написав: **«1. Церква відокремлюється від держави».** Ця стаття чітко і однозначно підкреслювала, що в соціалістичній державі жодна релігія не може претендувати на участь у державних справах і на становище привілейованого закладу, і що держава не втручатиметься у внутрішні справи церкви.

Відокремлення церкви від держави дало змогу здійснити реальну свободу совісті в нашій країні. Це було сформульовано у таких статтях декрету: «2. У межах Республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони або постанови, які б утискували чи обмежували свободу совісті, або встановлювали які б то не було переваги чи привілеї на грунті віросповідної належності громадян.

3. Кожний громадянин може сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої. Всіляке позбавлення прав, зв'язане із сповіданням будь-якої віри або несповіданням жодної віри відміняється». До цієї статті В. І. Ленін зробив примітку: **«З усіх офіційних актів будь-яка вказівка на релігійну належність або неналежність громадян усувається».**

Декрет відміняв релігійні церемонії у державних та інших публічно-правових установах, релігійну клятву і присягу, яку приносили раніше у судах, армії та інших установах (ст. 4 і 7).

Визнаючи право людини вільно сповідати будь-яку релігію, декрет гарантував умови здійснення цього права. Громадяни мають право вільно відправляти релігійні обряди, ніхто не має права перешкоджати їм у цьому.

Відправлення тих чи інших обрядів не повинно ущемлювати свободу совісті прихильників інших релігій або атеїстів, воно не повинно також порушувати громадський порядок, супроводжуватися посяганням на права громадян.

Дуже важливим положенням є стаття про відокремлення школи від церкви. У декреті говориться про те, що в усіх навчальних закладах, де викладають загальноосвітні предмети, викладання релігійних віровчень не допускається. Релігія у Радянській державі — особиста справа громадян, вони можуть вчити і вчитися релігії тільки у приватному порядку. Ця стаття позбавила церкву права втручатися в народну освіту.

У декреті чітко визначалося правове і майнове становище церкви (ст. 10—13). Церковні і релігійні громади — приватні об'єднання, вони не мають ніяких юридичних переваг, не можуть претендувати на державні субсидії. Всі вони повинні існувати за рахунок добровільних внесків віруючих, примусові стягнення зборів і оподаткувань на їхню користь категорично забороняються. Щоб запобігти тиску церковних і релігійних громад на віруючих, закон забороняє засоби примусу або покарання з боку цих громад щодо їхніх членів.

Послідовно розв'язуючи релігійне питання, декрет оголосив майно церкви народним надбанням і водночас передбачив передачу будівель і предметів богослужбового користування у безплатне користування відповідним релігійним громадам.

Жодна стаття декрету не обмежувала прав віруючих. Навпаки, у ньому чітко формулюються ленінські принципи справжньої свободи совісті: вільне обрання релігії і свобода відправлення релігійного культу, надання віруючим всіх політичних і громадянських прав і у той же час свободи відмовлення від релігії. Аналогічні декрети було видано в грудні 1919 р. Українською радянською республікою, у 1921 р.— Грузинською радянською республікою, у 1922 р.— Білоруською і Вірменською радянськими республіками. Свобода совісті, проголошена ленінським декретом, була згодом підтверджена у радянських конституціях.

Конституція СРСР 1977 р., зберігаючи наступність ідей та принципів ленінського декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, а також попередніх Конституцій, знову зафіксувала рівність громадян СРСР перед законом незалежно від ставлення до релігії (ст. 34). Шестидесятирічний досвід здійснення

соціалістичної свободи совісті сконцентровано у статті 52, яка проголошує:

«Громадянам СРСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється.

Церква в СРСР відокремлена від держави і школа — від церкви».

Звернемо увагу і на те, що в Конституції нашої держави не просто проголошується право громадян на свободу совісті, чим звичайно обмежуються буржуазні країни у своїх конституціях, а говориться про гарантування цього права. Такі гарантії конкретно визначає радянське законодавство про релігійні культи.

Радянська Конституція, відображуючи ті зміни, які склалися у суспільстві, зокрема, торжество науково-матеріалістичного світогляду, надає громадянам конституційне право вести атеїстичну пропаганду.

Послідовно втілюючи в життя марксистсько-ленінські принципи соціалістичного гуманізму, Радянська держава уважно стежить, щоб свобода совісті не використовувалася для розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями. Забороняється розпалювання ворожих стосунків між представниками різних релігій або окремих релігійних груп всередині будь-якої релігії на основі різних тлумачень тих чи інших віроповчальних або культових положень. Таким порушенням принципів соціалістичної свободи совісті є спроби ізолювати віруючих від невіруючих, протиставити їх один одному.

Радянське законодавство про релігійні культи

На основі декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», а також конституційних положень про свободу совісті було видано ряд загальносоюзних та республіканських законодавчих актів, які конкретизували ці вихідні документи. Так склалося радянське законодавство про релігійні культи.

Законом встановлено, що для задоволення релігійних потреб віруючі, які досягли 18 років, мають право об'єднуватись у різні релігійні громади та групи. Ці групи реєструються в органах державної влади. Це означає, що релігійне об'єднання зобов'язується дотримуватися радянського законодавства про релігійні культи і водночас ставиться під його захист.

Об'єднанням безплатно виділяються молитовні будинки або ж надається право орендувати придатні приміщення. Договір на користування молитовним будинком мають підписати не менше двадцяти членів цієї громади, які мешкають у даній місцевості. Вони відповідають за схоронність будівлі, несуть всі витрати, пов'язані з її експлуатацією. Релігійні об'єднання мають також право купувати та будувати необхідні їм приміщення, транспортні засоби.

Члени релігійних об'єднань мають право обирати виконавчий орган у складі трьох чоловік. Він керує справами об'єднання, а також виконує фінансово-господарські функції. З членів релігійної громади обирається також ревізійна комісія. У релігійних групах обираються уповноважений та ревізор.

Релігійні громади можуть збирати у молитовному будинку добровільні пожертвування у тій чи іншій формі для покриття витрат, пов'язаних з релігійною діяльністю громад (утримання служителів культу, ремонт і утримання молитовного будинку тощо). Примусове стягнення будь-яких внесків, оподаткування віруючих, штрафування їх категорично забороняється. Всі пожертвування і витрати слід обліковувати у прибутково-видатковій книзі. Добровільні пожертвування не оподатковуються.

Віруючі мають право відправляти релігійні обряди. Ніхто не може перешкоджати віруючим у цьому при умові, якщо ці обряди і церемонії не порушують громадський порядок і не зачіпають права громадян. Ущемлення прав віруючих карається законом.

У молитовних будинках або у пристосованих для релігійних цілей приміщеннях зареєстровані об'єднання цілком вільні у проведенні молитовних зборів, обрядів та церемоній. За їхніми межами вони допускаються з дозволу (у кожному окремому випадку) відповідних виконкомів Рад народних депутатів. У будинках та на території державних, кооперативних та громадських підприємств, установ і організацій здійснення релігійних обрядів та церемоній, а також розміщення будь-яких предметів культу не дозволяється. Це правило не поширюється на релігійні обряди, які здійснюються на прохання помираючих або тяжкохворих, які перебувають у лікарнях чи у місцях ув'язнення. Не поширюється воно і на релігійні церемонії на кладовищах та у крематоріях. На проведення релігійних процесів та маніфестацій (хресний хід, водне хрещення тощо) релігійні громади

повинні мати дозвіл місцевих органів влади. Якщо ж релігійні процесії, як частина богослужіння, здійснюються навколо культової будівлі, то особливого дозволу не потрібно, проте вони повинні проводитися так, щоб не порушувати вуличного руху.

Релігійні об'єднання створюються тільки для задоволення релігійних потреб віруючих. Будь-яка діяльність їх, що виходить за межі цих потреб, не допускається. Це означає, що релігійним об'єднанням забороняється займатися благодійною, культурно-освітньою, загальноосвітньою, виховною, оздоровчою, спортивною та іншою діяльністю. Не дозволяється проведення спеціальних дитячих, юнацьких, жіночих молитовних зборів, створення будь-яких дитячих або юнацьких релігійних гуртків, груп, секцій, товариств та інше.

На території Радянської держави діє близько 20 тис. релігійних об'єднань, різних культів зі своїми релігійними центрами і управліннями. Руська православна церква, наприклад, має свій центр — Московську патріархію, а також єпархії та екзархати у країні і за кордоном. У старообрядців існують такі церкви: білокриницької згоди і так званої збіглопопівської згоди, а також організація безпопівців поморської згоди, яка не має єдиного центру. Євангельські християни-баптисти об'єднані у союз, який має Всесоюзну раду в Москві. Лютеранські громади управляються консисторіями: дві, в Естонії та Латвії, очолюються архієпископами, а одна, у Литві,— головою — президентом. Методистські об'єднання утворюють в Естонській РСР Раду церков, яка обирає голову — суперінтенданта. Реформістські об'єднання у Литовській РСР та Закарпатській області УРСР управляються окремими, незалежними один від одного центрами: консисторією у Литві та управлінням у Закарпатті.

Католицькі об'єднання входять до єпархій і архієпархій, крім того, у Латвії функціонує архідіоцезія у Ризі, а в Ужгороді (Закарпаття) — вікаріат. Мусульманство в СРСР представлене чотирма центрами: духовним управлінням мусульман Середньої Азії та Казахстану (Ташкент), Закавказзя (Баку), Північного Кавказу та Дагестану (Буйнакськ) та європейської частини СРСР і Сибіру (Уфа). Своє духовне управління має церква буддистів у Бурятській автономній республіці. Вірмено-григоріанська церква управляється центром у м. Ечміадзіні (поблизу Єревана), який очолюється патріархом-католикосом.

Ці релігійні центри скликають з'їзди та наради, утримують духовні навчальні заклади, видають релігійну літературу, здійснюють міжнародні зв'язки. Вони керують тільки релігійною діяльністю підпорядкованих їм релігійних об'єднань, не втручаючись у їхні внутрішні справи (в обрання рад і ревізійних комісій громад).

Згідно з конституційними положеннями в нашій країні віруючі і невіруючі мають рівні права на працю, відпочинок, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення у старості, у зв'язку з хворобою, з втратою працездатності, втратою годувальника, на житло, освіту, на користування надбаннями культури тощо. Вони мають право на свободу совісті. Тому радянське законодавство виступає проти будь-яких спроб перешкоджати здійсненню релігійних обрядів, якщо вони відбуваються у межах існуючих законів. Порушенням радянського законодавства про культи вважається також відмова у прийомі на роботу, звільнення з роботи, позбавлення громадян встановлених законом пільг та переваг, а також інші обмеження прав громадян через їхню релігійність.

До порушень радянського законодавства про культи відноситься діяльність організаторів або керівників релігійних груп, пов'язана із заподіянням шкоди здоров'ю людей, або з іншими замахами на особистість чи права громадян, або з підбуренням громадян до відмови від виконання громадянських обов'язків.

У 1966 р. Президії Верховних Рад союзних республік прийняли укази щодо адміністративної відповідальності за порушення законодавства про релігійні культи. Ці укази встановлюють адміністративну відповідальність у вигляді штрафу за ухиляння керівників релігійних об'єднань від реєстрації об'єднання в органах влади; порушення встановлених правил організації і проведення релігійних зборів, процесій та інших церемоній культу; організацію служителями культу і членами релігійних об'єднань спеціальних дитячих та юнацьких зборів, а також гуртків, які не мають відношення до відправлення культу.

У радянському державному апараті є спеціальний орган — Рада в справах релігії при Раді Міністрів СРСР, який стежить за послідовним втіленням у життя принципів свободи совісті, забезпечує правильне застосування на всій території країни радянського законодавства про релігію та вирішує практичні питання у зв'язку з існуванням у нашій країні різних релігійних організацій.

РОЗДІЛ V
НАУКОВО-АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

ГЛАВА 18. НАУКОВІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЩОДО РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ

Спираючись на теорію марксизму-ленінізму, наша партія ще до Жовтня розробила основні програмні положення про релігію та церкву. В основу їх покладено ленінські вказівки.

Роботу з подолання релігії партія ніколи не розглядала як самоціль. Вона завжди підпорядковувала її класовим інтересам пролетаріату.

Виходячи з цього, партія висувала такі лозунги, які б не роз'єднували різні верстви населення, не підривали б їхню єдність у боротьбі проти експлуататорів, а згуртовували їх, об'єднували у боротьбі за соціалізм.

Разом з тим В. І. Ленін постійно нагадував, що для революційної партії пролетаріату релігія не може бути приватною справою. «Партія наша,— писав він,— є союз свідомих, передових борців за визволення робітничого класу. Такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темноти або мракобісництва у вигляді релігійних вірувань» [1]. Виходячи саме з цього, підкреслював В. І. Ленін, наша Програма побудована на науковому, матеріалістичному світогляді. Роз'яснення Програми включає тому і роз'яснення історичних та економічних коренів релігійного дурману, наша Програма включає і пропаганду атеїзму.

У свою першу Програму, прийняту на II з'їзді у 1903 р., партія не включила вимогу про атеїзм всіх її членів. Разом з цим у Програмі підкреслювалось, що партія вважає необхідним вести активну боротьбу за відокремлення церкви від держави та школи від церкви, за надання всім громадянам необмеженої свободи совісті, за скасування станів і повну рівноправність усіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси і національності [2].

[1] *Ленін В. І.* Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 134—135.

[2] Див.: КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., Політвидав України, 1978, т. 1, с. 62.

В. І. Ленін вважав тоді можливим прийом у партію навіть тих революційно настроєних робітників, які ще не порвали з релігією, які ще вірять у бога. У статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» він писав: «Ми повинні не тільки допускати, але сугубо залучати всіх робітників, які зберігають віру в бога, в с.-д. партію, ми безумовно проти найменшої образи їх релігійних переконань, але ми залучаємо їх для виховання в дусі нашої програми, а не для активної боротьби з нею» [1].

Боротьба КПРС з примиренським та лівацько-анархістським ставленням до релігії

В. І. Ленін підкреслював, що партія комуністів не може нейтрально ставитися до релігії, проявляти терпимість до спроб «підновити релігію», поєднати соціалізм з релігією. Партія в умовах капіталістичного суспільства всіма доступними їй засобами розкривала трудящим шкідливість релігійного дурману.

У період наступу реакції В. І. Ленін викривав спроби «богобудівників» (Богданова, Базарова, Луначарського та ін.) придумати нову, «соціалістичну» релігію, поєднати релігію з марксизмом. Партія засудила «богобудівництво» як відхід від основ марксизму, як дрібнобуржуазну течію, що завдає серйозної шкоди справі політичного виховання пролетаріату. Боротьба В. І. Леніна за ідейну єдність лав партії проти спроб перекрутити марксизм допомогла партії відстояти і зміцнити її ідейні позиції.

Поряд з критикою опортуністично-примиренського ставлення до релігії партія завжди рішуче виступала і проти лівацько-анархістського ставлення до неї. Партія виходила з того, що проти релігії слід вести ідейну боротьбу, що адміністративні заходи можуть лише спричинити посилення релігійного фанатизму, створити грунт для посилення релігійних почуттів. Класики марксизму-ленінізму завжди викривали такі методи боротьби з релігією. «...Переслідування,— писав Ф. Енгельс,— найкращий засіб зміцнити небажані переконання! Одно безсумнівно: єдина послуга, яку в наш час можна ще зробити богові,— це проголосити атеїзм примусовим символом віри...» [2]

[1] *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 396.
[2] *Енгельс Ф.* Емігрантська література.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 494.

Комуністична партія — організатор атеїстичного виховання

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила новий період у здійсненні програмних вимог Комуністичної партії щодо звільнення народних мас від релігійного дурману. Уперше в історії було втілено в життя вимоги партії про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, скасування привілеїв церкви, розторгнення союзу між державою та церквою, про забезпечення справжньої свободи совісті, що включає свободу атеїстичної пропаганди.

У другій Програмі, прийнятій на VIII з'їзді партії (1919 р.), було висунуто завдання побудови соціалістичного суспільства. В ній було накреслено і конкретні шляхи визволення трудящих мас від релігійних забобонів.

У спеціальному розділі Програми вказувалось, що партія не задовольняється декретованим вже відокремленням церкви від держави та школи від церкви, а прагне до фактичного визволення трудящих мас від релігійних забобонів, для чого висувається завдання організації науково-освітньої та антирелігійної пропаганди.

В умовах диктатури пролетаріату перед членами партії ставляться нові вимоги: кожний комуніст повинен бути войовничим атеїстом і вести серед віруючих активну атеїстичну роботу. «Я за виключення з партії тих, хто бере участь в обрядах» [1],— говорив В. І. Ленін.

Питання боротьби з релігією обговорювалося на Пленумі ЦК РКП(б) у 1921 р. Пленум підтвердив необхідність суворо дотримуватися вимоги Програми партії до кожного комуніста вести бойову і наступальну антирелігійну пропаганду, активну культосвітню роботу з подолання релігії. Особлива увага зверталась на організацію широкої пропаганди атеїзму серед віруючих. Основний зміст цієї діяльності, вказував Пленум, повинен полягати у тому, щоб на місце релігійного світогляду поставити наукову систему, що освітлювала б усі питання, відповіді на які трудящі маси шукали в релігії. У рішенні Пленуму підкреслювалась необхідність зв'язку науково-атеїстичної пропаганди з практичною роботою з перебудови економіки країни, культури та побуту людей.

Питання ідейної боротьби з релігією обговорювалися також на XII і XIII з'їздах, на конференціях та пленумах ЦК партії. У прийнятих документах партія приділила увагу удосконаленню форм і методів антирелігій-

[1] *Ленін В. І.* В оргбюро ЦК.— Повне зібр. творів, т. 50, с. 330.

ної пропаганди. Так, у резолюції XII з'їзду партії «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди» підкреслювалось, що революція розхитала релігійні забобони широких трудящих мас, але до того часу, поки не буде перебудовано повністю стару економіку у місті і на селі, релігійні забобони ще довго зберігатимуться. У цих умовах робота партії з остаточного зруйнування релігійних вірувань серед трудящих мас набувала характеру глибокої систематичної пропаганди наукових поглядів на природу і суспільство, які наочно і переконливо розкривають кожному робітнику облудність релігії.

Величезну роль в атеїстичному вихованні відіграла стаття В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму». У ній було піддано критиці партійні і державні органи за недоліки у розгортанні атеїстичної роботи, накреслено основні лінії науково-атеїстичної пропаганди, конкретизовано її завдання в умовах радянського ладу.

Життя повністю підтвердило правильність політики партії щодо релігії та церкви.

Проте атеїстична пропаганда не завжди відповідала вимогам партії та ідейним запитам людей. Перехід більшості релігійних організацій на лояльні щодо радянського ладу позиції, участь їх у патріотичній діяльності та в боротьбі за мир інколи приводили деяких партійних і радянських робітників до неправильних висновків, викликали примиренське ставлення до релігійної ідеології. Так, набула певного поширення теорія стихійного відмирання релігії. Існувала помилкова думка, що в умовах, коли ліквідовано класову основу, на яку спиралась церква, немає необхідності вести активну боротьбу з релігійними пережитками, що вони начебто відімруть самі.

Переборюючи ці недоліки та помилки, партія розробляла необхідні заходи посилення науково-атеїстичної пропаганди. Центральний Комітет партії прийняв ряд важливих рішень з питань ідеологічної роботи, у тому числі і з атеїстичного виховання трудящих. У постановах ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» та від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», у розроблених ЦК КПРС «Заходах посилення атеїстичного виховання населення» (1964 р.) було чітко і виразно визначено завдання атеїстичного виховання мас.

У постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (9 січня 1960 р.) звертається увага на те, що у боротьбі проти релігійного світогляду ще не досить використовуються величезні можливості партії і Радянської держави в ідеологічному вихованні мас — лекційна пропаганда, преса, радіо, культурно-освітні установи.

У ряді місць не досить активно ведеться боротьба з релігійними забобонами. Це інколи зумовлено неправильним розумінням одного з найважливіших принципів радянської демократії — свободи совісті. Дехто цей принцип трактує дуже однобічно, лише як свободу відправлення релігійних культів, вважаючи, що свобода совісті начебто виключає антирелігійну пропаганду. З лозунгу свободи совісті, таким чином, вихолощується його зміст — створення сприятливих умов для науково-атеїстичного виховання трудящих.

Центральний Комітет КПРС звернув особливу увагу партійних та радянських органів на необхідність викриття і припинення антидержавної і антигромадської діяльності церковників, керівників заборонених сект фанатиків. Водночас він поставив вимогу посилити виховну роботу серед радянських людей, які потрапили під вплив таких церковників та сект.

Питання виховання всіх радянських людей у дусі комунізму були глибоко і всебічно обговорені на XXIV та XXV з'їздах КПРС. Комуністична партія висунула вимогу створення продуманої системи науково-атеїстичного виховання мас. У резолюції XXIV з'їзду КПРС вказується: «З'їзд підкреслює, що формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних якостей, норм комуністичної моралі лишається й далі центральним завданням ідеологічної роботи партійних організацій... Необхідно продовжувати боротьбу з усіма пережитками минулого в свідомості і вчинках людей. Ця справа вимагає постійної уваги до себе партії, всіх свідомих сил нашого суспільства» [1].

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії була підкреслена необхідність вироблення у кожної радянської людини активної життєвої позиції, свідомого ставлення до громадського обов'язку [2].

---

[1] Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 230—231.
[2] Див. : Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 87.

Робота партії з виховання всебічно розвинених людей, активних будівників комунізму дає свої плоди. У ході грандіозної перебудови соціального життя радянські люди змінюють не тільки економіку, а й самих себе.

Виховувати трудящих у дусі наукового комунізму, рішуче долати релігійні пережитки — це означає ще вище підносити активність мас у будівництві нового суспільства, у боротьбі за торжество комуністичних ідеалів. «Мірило успіху політичного виховання мас, звичайно, конкретні діла. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії» [1],— говорилося на XXV з'їзді КПРС.

Підкреслюючи роль КПРС у справі комуністичного виховання трудящих, XXVI з'їзд КПРС відмітив: «Політика нашої партії ясна. І ми готові відповісти на будь-які запитання, що виникають у радянських людей. Треба сміливіше робити це, пам'ятаючи, що коли ми не відповідаємо на них, то недруги нашої країни постараються скористатися цим для наклепів на соціалізм» [2].

ГЛАВА 19. АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Необхідність атеїстичного виховання в соціалістичному суспільстві

Важливим завданням комуністичного виховання трудящих у соціалістичному суспільстві є формування в них наукового, матеріалістичного світогляду. Це завдання не можна розв'язати без розгортання атеїстичної роботи, яка спрямована проти релігійних забобонів і сприяє засвоєнню діалектико-матеріалістичного світорозуміння.

Атеїстичне виховання є цілеспрямований вплив на групу людей або на окрему людину з метою подолання релігійних вірувань і вироблення наукового матеріалістичного світогляду.

Як і в будь-якій іншій сфері виховання, в атеїстичному вихованні слід розрізняти його **об'єктивні передумови**, тобто певні соціально-економічні умови, в межах яких воно здійснюється, і **суб'єктивну сторону**, тобто цілеспрямований виховний вплив на людей.

Наукове розуміння атеїстичного виховання вимагає постійного врахування тих об'єктивних соціальних умов, в яких воно розгортається. Марксизм завжди виступав

[1] Див. : Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 85.
[2] Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 90.

проти відриву атеїстичного виховання від завдання перетворення суспільства в цілому.

Соціалізм вперше в історії створює об'єктивні передумови для поступового повного подолання релігії.

Атеїстичне виховання у соціалістичному суспільстві не можна трактувати суто просвітительськи і зводити лише до роз'яснення наукової неспроможності релігії. Слід враховувати, що подолання релігії і формування атеїстичної свідомості мас нерозривно пов'язані в нашому суспільстві з економічними, соціальними, політичними і культурними перетвореннями, що відбуваються у процесі дальшого розвитку соціалізму. «...Успіх виховання,— було підкреслено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії — забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики» [1].

Атеїстичне виховання у соціалістичному суспільстві не є чимось випадковим і тимчасовим. Слід підкреслити **необхідний і закономірний** характер атеїстичного виховання в умовах соціалізму.

Людина не народжується атеїстом, як не народжується і віруючою. Вона стає атеїстом або релігійною людиною під впливом соціального середовища, під впливом різних факторів, включаючи сім'ю, школу, книги, засоби масової інформації, традиції, звичаї тощо. Атеїстичне виховання в соціалістичному суспільстві покликане не тільки сформувати у кожного трудівника основи наукового світогляду, а й зробити його здатним протистояти релігійному впливові на інших людей, прищепити навички атеїстичної пропаганди.

Атеїстичне виховання нерозривно пов'язане з іншими напрямами комуністичного виховання: політичним, трудовим, моральним, інтернаціональним, естетичним. Кожний з цих напрямів — це не ізольована ділянка ідеологічної роботи, а певний аспект єдиного і цілісного виховного процесу, що здійснюється під керівництвом партії. Значення комплексного підходу у процесі комуністичного виховання було особливо підкреслене XXV з'їздом КПРС. На з'їзді вказувалось, що найважливіший шлях підвищення ефективності всієї ідеологічної діяльності партії — це «комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих» [2].

[1] Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 76.
[2] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

Не слід забувати, що релігія у соціалістичному суспільстві тісно зв'язана з такими пережитками минулого у побуті та свідомості людей, як користолюбство, індивідуалізм та егоїзм, націоналізм, культивування віджилих звичаїв і т. п. Боротьба проти цих пережитків підриває і устої релігії в нашій країні.

Візьмемо таку проблему політичного виховання, як викриття антикомунізму. В зусиллях антикомунізму розхитати ідейно-політичну єдність радянського народу чимале місце відводиться релігії. Робляться спроби у спотвореному вигляді представити політику нашої держави щодо віруючих і релігійних організацій, що діють у країні, зобразити всіх віруючих людей ворогами соціалістичного ладу. Викриття цих фальсифікацій у процесі ідейно-політичного виховання сприяє зближенню атеїстів та віруючих у нашій країні, показує місце релігії в ідейній боротьбі двох систем у сучасну епоху.

Трудове виховання в умовах зрілого соціалізму передбачає не тільки виховання сумлінного ставлення до праці, а й формування заінтересованого, господарського, творчого ставлення до результатів праці, її ефективності і якості, тобто формування тих соціальних якостей особистості, які типові для нової, радянської людини. Релігія, як відомо, не заперечує важливості трудової діяльності, але інтерпретує її значення перекручено: як обов'язок перед богом, як засіб «спасіння душі» і т. ін. Виховання справді комуністичного, творчого ставлення до праці сприяє звільненню свідомості трудящих від релігійних вірувань, спрямовує їхню активність і творчу енергію у потрібне для суспільства русло.

Глибокий і органічний зв'язок існує між моральним і атеїстичним вихованням. Радянське суспільство, в якому панує науковий матеріалістичний світогляд, показало на ділі (і це змушені визнати навіть багато його ідейних противників), що воно утверджує принципи високої, справді людської моралі і що моральний рівень цього суспільства значно перевищує моральний рівень горезвісного «вільного світу», де панують жадібність, жорстокість і насильство. Надзвичайно важливо, щоб у процесі атеїстичного виховання люди одержували переконливі, такі, що грунтуються на життєвих фактах, відповіді на різні питання: питання про смисл життя, про смерть та безсмертя людини, про джерело її моральних норм тощо.

Релігія з давніх-давен паразитувала на національних почуттях людей. У нашій країні та інших соціалістичних державах до цього часу в свідомості деяких людей національна належність ототожнюється з належністю до певної релігії, а відхід від релігії інтерпретується як розрив з «національними традиціями», «звичаями батьків» і т. п. Окремі релігійні організації свідомо розпалюють націоналістичні настрої. Ось чому такою актуальною є проблема взаємозв'язку атеїстичного та інтернаціонального виховання трудящих. На противагу ідеї розмежування трудящих за конфесіональними та національними ознаками партія завжди підкреслювала єдність корінних інтересів усіх трудящих незалежно від їхньої національності та ставлення до релігії.

Нині сталися суттєві зміни як у політичній позиції релігійних організацій, так і в поглядах самих віруючих. А найголовніше — більшість населення нашої країни відійшла від релігії, значна частина нових поколінь радянських громадян виховувалась у соціальному середовищі, позбавленому впливу релігії.

Всі ці обставини вимагають уточнення як **змісту**, так і **об'єкта** атеїстичного виховання на сучасному етапі.

У змісті атеїстичного виховання можна виділити два взаємопов'язані аспекти: по-перше, **критичний аспект**, тобто критику наукової неспроможності релігійного світогляду, пояснення сутності релігії, причин її існування, її історично минущого характеру; по-друге, **позитивний аспект**, тобто протиставлення основним релігійним ідеям наукового діалектико-матеріалістичного розуміння об'єктивного світу — природи, суспільства та людини. Якщо атеїстичне виховання обмежити тільки критикою релігії, то воно виконуватиме лише частину завдання: зруйнування релігійної віри, але не забезпечуватиме утвердження матеріалістичного світогляду, наукового погляду на світ.

Важливість позитивного аспекту атеїстичного виховання визначається у нашій країні також і тим, що воно необхідне не тільки для людей віруючих або хитких. Воно не менш важливе і для тих верств населення нашого суспільства, які хоч і виросли у безрелігійному середовищі і не стали прихильниками релігії, проте не стали переконаними і свідомими атеїстами. Таких людей важливо переконати не тільки в ілюзорності та ненауковості релігійної ідеології, а й у глибині та правильності атеїстичного світогляду, у тому, що тільки він спроможний дати науково обгрунтовані відповіді на найважливіші світоглядні і моральні питання сучасності. Цих людей треба озброїти навичками ідейної боротьби з релі-

гією, зробити їх здатними протистояти будь-якому релігійному впливові.

Отже, ми можемо уточнити поняття **об'єкта атеїстичного виховання** в нашій країні. Атеїстичне виховання потрібне не тільки для тієї частини населення, яка ще не звільнилася від релігії (віруючі та хиткі), а й для тієї її частини, яка вільна від релігійних вірувань, але ще не перейшла на позиції свідомого атеїзму.

Система атеїстичного виховання

Атеїстичне виховання — складний і багатогранний процес, який має свою специфіку. Воно використовує цілий комплекс засобів та каналів ідейного впливу, які диференціюються залежно від способу передачі атеїстичної інформації (усна пропаганда, преса, радіо, телебачення, театр, кіно, образотворче мистецтво і т. ін.).

У процесі атеїстичного виховання застосовуються різні форми і методи ідейного впливу на людей. До них належать різноманітні форми і методи пропаганди (лекції, бесіди, вечори запитань і відповідей, виставки тощо), а також інші форми виховного впливу (наприклад, впровадження безрелігійних обрядів, залучення трудящих до активної виробничої, громадської та культурної діяльності і т. п.).

В атеїстичному вихованні можна виділити три сторони: ідейну, методичну та організаційну. Всі вони перебувають у тісній єдності та взаємодії. Головним в атеїстичному вихованні є ідейний зміст, який визначає його соціальну спрямованість та місце у системі ідеологічної роботи.

Атеїстичне виховання може бути ефективним і давати певні наслідки лише тоді, коли всі його компоненти взаємозв'язані і взаємоузгоджені. Саме тому Комуністична партія поставила завдання створення продуманої і стрункої системи науково-атеїстичного виховання. За минулі роки в окремих колгоспах та на підприємствах, у районах і містах, в областях та республіках нагромаджено значний досвід у створенні системи атеїстичного виховання. Його узагальнення дає змогу виділити кілька принципів, покладених в основу створення такої системи.

По-перше, система атеїстичного виховання передбачає охоплення **всіх груп населення.** До них входять і люди, які ще не стали свідомими і переконаними атеїстами. Особливої уваги слід надавати виховній роботі серед дітей та підлітків.

Треба враховувати, що головний осередок відтворення релігії у нашому суспільстві — це сім'я. У більшості релігійних дітей і підлітків у нашій країні віра в бога сформувалася під впливом батьків. Тільки школа та дитячі громадські організації можуть протистояти цьому впливові, руйнуючи релігійні вірування у дітей і формуючи в них науково-матеріалістичний світогляд. Виховання наукового світогляду у підростаючого покоління має здійснюватися з урахуванням всіх складних психологічних проблем, що виникають у дітей, яких виховують віруючі батьки.

У формуванні свідомих і переконаних атеїстів значна роль належить радянській вищій школі. Введення курсу основ наукового атеїзму у більшості вузів сприяло значному поліпшенню атеїстичного виховання студентів. Проте не можна вважати, що атеїстичне виховання студентства здійснюється тільки на лекціях та семінарах з наукового атеїзму. Велику роль у вирішенні цього завдання покликані відігравати й інші навчальні дисципліни, насамперед суспільно-політичні.

Важливим принципом системи атеїстичного виховання є **диференційований підхід** до різних груп населення та окремих людей.

Диференційований підхід до різних груп населення повинен враховувати як **соціальні** характеристики їх (класова і національна належність, рід занять, рівень освіти, кваліфікації, участь у громадсько-політичній діяльності тощо), так і **демографічні** (вік, стать) та **світоглядні** (ставлення до релігії та атеїзму).

Питання про диференціацію форм і методів атеїстичного виховання у різних **соціальних групах** має велике значення. Слід враховувати той факт, наприклад, що релігійність сільського населення має специфічні особливості. Звідси і деякі відмінності у формах і методах атеїстичної роботи. Наприклад, у підтриманні сільської релігійності, особливо зовнішніх форм її прояву (дотримання обрядів, свят, наявність ікон і т. п.), суттєву роль відіграє громадська думка. Тому на селі особливо важлива робота з перебудови громадської думки.

Не менш важливо враховувати національні та віросповідні особливості. Методи і форми роботи з православними віруючими не можуть бути такими самими, як з баптистами або мусульманами. Там, де про це забувають, і помилок багато.

Один з принципів створення системи атеїстичного виховання — **використання різноманітності і багатства**

форм та методів виховного впливу. Жодна форма атеїстичного виховання не може сама по собі забезпечити успішне подолання релігійних забобонів. В ідейній боротьбі з релігією найбільший результат досягається тоді, коли вона ведеться широким фронтом і включає комплекс різноманітних засобів, форм і методів впливу. Тому наукова критика релігії та пропаганда матеріалістичного світогляду хоч і відіграють величезну роль у системі атеїстичного виховання, все ж не повинні розглядатися як єдиний його напрям. Потрібно мати на увазі й те, що більшість віруючих у нашій країні тепер погано розбирається у тонкощах релігійної догматики. Багатьох з них приваблює передусім релігійний культ як засіб емоційно-психологічної розрядки, засіб «розради», яка дає змогу абстрагуватися від життєвих труднощів та конфліктів, дістати уявне заспокоєння. Певну роль у цьому відіграє використання церквою найрізноманітніших форм естетичного впливу: музики, співів, образотворчого мистецтва.

Система атеїстичного виховання може протистояти емоційно-психологічному впливові релігії тільки за допомогою комплексу прийомів, методів та засобів, які забезпечують глибоке проникнення у внутрішній світ людини, задовольняють її морально-психологічні та естетичні потреби.

До цих методів належить, наприклад, широке **впровадження безрелігійної обрядовості.** Обряд як символічна колективна дія не є виключним надбанням релігії. Його спрямованість визначається тим, які ідеї, уявлення та почуття він втілює. В обрядовій дії не лише гостро виявляється і яскраво відчувається зв'язок особи з суспільством (соціальною групою, колективом), обряд є й засобом зміцнення цього зв'язку та залучення індивіда до соціального цілого.

Проблему подолання релігійної обрядовості не можна розв'язати лише запереченням і критикою релігійних ритуалів. Важливо задовольнити потреби людей в урочистому оформленні важливих для них подій за допомогою системи радянських обрядів.

Найважливішу роль у системі атеїстичного виховання відіграє **залучення трудящих до активної виробничої, політичної, громадської і культурної діяльності.** При цьому йдеться не просто про участь у суспільно корисній праці, а й про активну творчу діяльність людини в інтересах суспільства, про діяльність, яка пробуджує в ній відчуття господаря країни, відповідальність за все, що

відбувається навколо, відчуття творця, активного перетворювача світу. Там, де громадські організації тримають людей у сфері своєї уваги, прагнуть задовольнити їхні духовні запити, де чуйно ставляться до людини, яка потрапила в біду, там успішно перекриваються канали релігійного впливу.

Дієвість системи атеїстичного виховання значною мірою залежить від дотримання ще одного принципу її організації. Атеїстичне виховання має здійснюватися **послідовно, систематично, цілеспрямовано.**

Подолати релігійні переконання за допомогою одного-двох атеїстичних заходів неможливо. Для виконання цього завдання необхідна копітка і систематична виховна робота. Водночас треба враховувати, що у багатьох переконаних віруючих сформувалося стійке негативне ставлення до атеїстів та атеїзму. Внаслідок дії деяких соціально-психологічних закономірностей «лобова» атака атеїстів на релігію на перших етапах їхнього знайомства з віруючим не тільки не руйнує цю негативну установку, а й, навпаки, у багатьох випадках посилює її. Тому далеко не завжди слід розпочинати з критики релігії. Досвід показав, що вдалими формами роботи з віруючими стали гуртки поточної політики, бесіди з питань міжнародного становища тощо. У ході таких заходів пропагандист поступово завойовує довір'я віруючих, долає їхню негативну установку. Лише на цьому грунті можна в наступному перейти до безпосереднього атеїстичного впливу на людей.

Засоби та форми атеїстичного виховання

Атеїстичне виховання, як уже говорилось, є складовою частиною комуністичного виховання. Тому в його проведенні використовуються ті засоби, методи та форми, які застосовуються в комуністичному вихованні населення. Разом з цим в арсеналі атеїстичного виховання є і специфічні для нього методи та форми.

До найбільш поширених форм масової атеїстичної пропаганди належать лекції, групові бесіди.

Лекція — найбільш масова і поширена форма пропаганди атеїстичних знань. Щоб лекції були ефективними, вони повинні бути глибоко науковими за змістом, яскравими, дохідливими, захоплюючими за формою викладу.

Звичайно при читанні лекцій треба враховувати загальноосвітній рівень слухачів, їхній вік, інтереси тощо. Лекція має бути зрозумілою для аудиторії у всіх своїх

агументах та висновках. Йдеться не про спрощення проблеми, не про те, щоб використовувати в основному розважальний матеріал. Лекції, які зводяться до суми прикладів, переказу анекдотів з історії церков, монастирів, з життя окремих священнослужителів, нерідко користуються певним успіхом у частини слухачів, але не можуть справити глибокого атеїстичного впливу.

Лектор-атеїст, що виступає перед масовою аудиторією, повинен мати серйозну професійну підготовку, глибокі знання проблем, високий рівень лекторської майстерності, бути освіченим і вміти впливати на психологію аудиторії.

Групова бесіда на відміну від лекції передбачає більш тісний контакт пропагандиста з аудиторією. Тут, як правило, значна частина часу відводиться для обміну думками, спільного розгляду ряду питань. При цьому мистецтво пропагандиста полягає в такій організації бесіди, коли її учасники в процесі обговорення питань самі приходять до правильних висновків, а не одержують їх у готовому вигляді від пропагандиста.

До *пропагандистів атеїстичних знань повною мірою* слід віднести такі слова В. І. Леніна: «Майстерність кожного пропагандиста і кожного агітатора й полягає в найкращому впливі на дану аудиторію, щоб для неї певна істина ставала якнайпереконливішою, якнайлегше засвоювалась, якнайнаочніше й найтвердіше запам'ятовувалась» [1].

Дієвість групових бесід зростає, якщо вони супроводжуються показом документальних або художніх кінофільмів, діафільмів, діапозитивів, читанням уривків з літературних творів тощо.

У сільській місцевості, де рівень релігійності населення часто буває вищим, ніж у містах, форми атеїстичного виховання набувають певної специфіки. Разом з такими засобами ідейного впливу, як кіно, радіо, телебачення, і такими формами, як лекції, тематичні вечори, особливого значення набувають групові та індивідуальні бесіди, читання та обговорення природничонаукової і суспільно-політичної літератури, яка сприяє формуванню атеїстичних переконань.

Велику роль у системі атеїстичного виховання відіграють безрелігійні обряди, присвячені урочистій реєстрації новонароджених, реєстрації шлюбів та організації весільних вечорів, днів народження, повноліття, посвяченню у робітники або в колгоспники, проводам до Радянської Армії або на пенсію. Такі обряди та свята, належним чином організовані і вміло оформлені, стали ефективним засобом атеїстичного виховання різних категорій населення.

Атеїстичне виховання має будуватися на основі точного врахування ролі об'єктивних та суб'єктивних факторів у процесі виховної роботи, комплексної організації справи, координації засобів, форм і методів атеїстичного впливу, диференційованого підходу до різних категорій і груп населення.

[1] *Ленін В. І.* Про лозунги і про постановку думської і позадумської с.-д. роботи.— Повне зібр. творів, т. 21, с. 20.

ВИСНОВКИ

Науковий атеїзм як філософська наука виходить з фундаментальних положень діалектичного та історичного матеріалізму у поясненні сутності релігії, в її послідовній критиці. Він грунтується на висновках і результатах природничих і суспільних наук, а тому відіграє велику *роль у виробленні діалектико-матеріалістичного* світогляду, розвінчує релігійно-ідеалістичні спекуляції на досягненнях науки. Вивчати науковий атеїзм як складову частину діалектико-матеріалістичного світогляду повинен кожний радянський спеціаліст.

Науковий атеїзм як філософська наука не є лише запереченням релігії, простим безвір'ям. Як істотна сторона марксистського матеріалістичного світогляду, він має багатий позитивний зміст, значний світоглядний, гуманістичний потенціал, виконує дуже важливу роль у духовному житті особи й суспільства, сприяючи всебічному, гармонійному розвитку особи.

Науковий атеїзм органічно зв'язаний з науковим дослідженням природи й суспільства. Він розвивається разом з розвитком марксистської філософії, природничих і суспільних наук, збагачується новими філософськими ідеями та висновками, досвідом ідейної боротьби з релігійною ідеологією.

Науковий атеїзм не можна відокремлювати від комуністичної моралі. Всупереч твердженням апологетів релігії про те, що атеїзм і матеріалізм неминуче ведуть до падіння моралі, до аморалізму, що розрив з релігією зумовлює девальвацію моральних цінностей, науковий атеїзм має глибокий моральний зміст. Заперечуючи релігійну мораль, що грунтується на ідеї бога, мораль, яка служить інтересам панівних класів, освячуючи відносини

експлуатації і соціального гноблення, він утверджує принципи комуністичної моралі, втілені у моральному кодексі будівника комунізму.

Науковий атеїзм за своєю природою є гуманістичним вченням. Релігія неспроможна дати відповідь на духовні запити і потреби сучасної людини. Переносячи людські властивості на ілюзорну істоту — бога, спрямовуючи увагу людини на вигаданий світ релігійних цінностей, релігія духовно поневолює людину, принижує її, позбавляє впевненості у своїх силах, зменшує її соціальну активність.

Заперечуючи існування надприродних сил та істот, критикуючи релігійне віровчення, науковий атеїзм утверджує сили людини, її здатність до безмежного соціального й духовного розвитку. Марксистський гуманізм за своєю суттю — це не абстрактні декларації і добрі побажання. Це — реальний гуманізм, який черпає свою силу і впевненість у пізнанні об'єктивних законів розвитку суспільства, виявляє умови і передумови визволення людини від соціального і духовного гноблення, всебічного розвитку всіх її здібностей.

Нарешті, **науковий атеїзм виступає як глибоко оптимістичне, життєстверджуюче вчення.** Воно допомагає у пошуках реальних шляхів подолання песимістичних настроїв. Глибоке розчарування, безвихідь, пригніченість, характерні для людини, яка під впливом якогось нещастя втратила віру у свої сили, завжди були сприятливим ідеологічним грунтом для релігійних настроїв. Марксистський атеїзм виходить з того, що подолати песимізм можна, знищивши умови, які його породжують. Тільки в колективі, в суспільстві людина усвідомлює себе як особистість, набуває необхідної духовної гармонії, дістає моральне задоволення. Усвідомлення своєї єдності з суспільним цілим, свого особистого внеску у загальну справу породжує глибоко оптимістичне сприйняття життя. Воно спрямовує енергію, сили людини на активну роботу в ім'я життя, загального і особистого щастя.

Характерною рисою наукового атеїзму, як і марксистської філософії в цілому, є **його партійність.** Науковий атеїзм — це **войовничий атеїзм**, втілення ідейної переконаності і непримиренності до релігійних пережитків, до різних проявів мракобісся і обскурантизму, зокрема до різних проявів клерикального антикомунізму. Це набуває особливого значення тим більше, що останнім часом значно активізувалася діяльність релігійних

організацій за рубежем, яка має певну політичну спрямованість.

Однією з особливостей сучасної релігійної ідеології є прагнення видати релігію за невід'ємний елемент культурного життя того чи іншого народу або нації. Історія показує, що релігія з давніх-давен тісно пов'язана з націоналізмом, релігійні вірування живлять і підкріплюють націоналістичні забобони, а останні, у свою чергу, сприяють збереженню і пожвавленню релігійності.

Науковому атеїзмові чужа національна обмеженість, він не є виключним надбанням окремого народу або нації. Він є глибоко інтернаціональним вченням. Розв'язання національного питання в СРСР, зближення націй, розвиток дружби між народами, процес інтернаціоналізації суспільного життя супроводжувалися розвитком масового атеїзму, подоланням релігійно-націоналістичних пережитків у народів Радянської країни. Науковий атеїзм сприяє не тільки подоланню релігії, а й духовному зближенню соціалістичних націй, вихованню мас у дусі соціалістичного інтернаціоналізму та дружби між народами.

Братерська дружба всіх націй і народностей країни — це не абстракція, а жива реальність суспільства розвинутого соціалізму. Вона знаходить своє найглибше вираження в творчій праці, дружній спільній роботі із здійснення наших планів.

Марксистський атеїзм дає наукове пояснення походженню і сутності релігії, показує її соціальні корені, її історично минущий характер.

Марксистський атеїзм розглядає подолання релігії у нерозривному зв'язку з боротьбою робітничого класу за соціалізм, за докорінне перетворення суспільства. Тому ідейна боротьба з релігією як з антинауковим світоглядом поєднується в діяльності комуністичних партій із співробітництвом з трудящими-віруючими у здійсненні соціально-політичних перетворень.

Керуючись науковою програмою, розробленою Комуністичною партією, наш народ впевнено йде по шляху будівництва комунізму. Радянське суспільство поступово звільнюється від впливу пережитків минулого, у тому числі і релігійних забобонів. У ході комуністичного будівництва створюються усі необхідні передумови для утвердження в свідомості кожної радянської людини наукового матеріалістичного світогляду.

ЛІТЕРАТУРА

Список літератури до розділу I

Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1.
Маркс К. До єврейського питання.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1.
Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3.
Маркс К. Комунізм газети «Rheinischer Beobachter».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 196—198.
Маркс К. Британське панування в Індії.— Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 9, с. 127, 128, 131—133
Маркс К. Оголошення війни.— До історії виникнення східного питання.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 10.
Маркс К. До критики політичної економії. Передмова.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6—7.
Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 80—81, 87—88.
Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Передмова.— Твори, т. 3, с. 28—29.
Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Твори, т. 4, с. 428—430.
Маркс К., Енгельс Ф. Рецензії з «Neue Rheinische Zeitung. Politisch—ökonomische Revue» № 2.— Твори, т. 7, с. 199—200.
Енгельс Ф. Шеллінг — філософ во Христі, або преображення мирської мудрості в мудрість божественну.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973.
Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 342—358.
Енгельс Ф. Бруно Бауер і первісне християнство.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19.
Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20.
Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 308—311.
Енгельс Ф. Матеріали до «Анти-Дюрінга».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 590—591.
Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 270—271, 279—286, 297—302.
Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 29—31, 84—86, 87—89, 95—96, 98—103, 109—110.
Енгельс Ф. До історії первісного християнства.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22.

Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки».— Марк К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 290—303.
Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 130.
Ленін В. І. Проект програми нашої партії.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 218—220.
Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12.
Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17.
Ленін В. І. Класи і партії в їхньому ставленні до релігії й церкви.— Повне зібр. творів, т. 17.
Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 119—121, 211—212, 221—223, 334—338, 341—342.
Ленін В. І. До питання про діалектику.— Повне зібр. творів, т. 29.
Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 157—159.
Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45.
Ленін В. І. Листи О. М. Горькому.— Повне зібр. творів, т. 48, с. 221—224, 226—228.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1980.
Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1981.
Об усилении атеистического воспитания населения. Постановление ЦК КПСС от 16 июля 1971 г.— В кн.: Об идеологической работе КПСС. Сб. документов. М., 1977.
Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р. К., 1983.
О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. 2-е изд., доп. М., 1981.
Деятели Октября о религии и церкви. М., 1968.
Деятели международного рабочего движения о религии и церкви. М., 1976.
Зарубежные марксисты о религии и церкви. М., 1975.
Парижские коммунары о религии и церкви. М., 1971.
Бонч-Бруевич В. Д. Избранные атеистические произведения. М., 1973.
Красиков П. А. Избранные атеистические произведения. М., 1970.
Крупская Н. К. Вопросы атеистического воспитания. М., 1964.
Луначарский А. В. Об атеизме и религии. М., 1972.
Плеханов Г. В. Об атеизме и религии в истории общества и культуры. М., 1977.
Скворцов-Степанов И. И. Избранные атеистические произведения. М., 1959.
Ярославский Ем. О религии. М., 1957.

* * *

Анисимов А. Ф. Этапы развития первобытной религии. М., 1961.
Арутюнов С. А., Светлов Г. Е. Старые и новые боги Японии. М., 1968.
Аширов Н. Ислам и нации. М., 1975.
Баканурский Г. Л. Кризис и модернизация иудаизма. М., 1980.
Беленький М. С. Критика основных догматов Талмуда. М., 1975.
Белов А. В. Адвентизм. 2-е изд. М., 1974.
Белов А. В. Секты. Сектантство. Сектанты. М., 1978.

Берар П. Религия в современном мире. Пер. с рум. М., 1979.
Борунков Ю. Ф. Структура религиозного сознания. М., 1971.
Великович Л. Н. Черная гвардия Ватикана. М., 1980.
Гараджа В. И. Протестантизм. М., 1971.
Гордиенко Н. С. Православные святые: кто они? Л., 1979.
Гордиенко Н. С. Современный экуменизм. М., 1972.
Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX — начало XX века). М., 1969.
Григулевич И. Р. Папство. Век XX. 2-е изд., доп. М., 1981.
Даниленко С. Т. Униаты. М., 1972.
Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана). Пер. с ит. М., 1979.
Жуковская Н. Л. Ламаизм и ранние формы религии. М., 1977.
Ионова А. И. Ислам в Юго-Восточной Азии: Проблемы современной идейной эволюции. М., 1981.
Ипатов А. Н. Меннониты (Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности). М., 1978.
Ислам в истории народов Востока. М., 1981.
История и теория атеизма. Учеб. пособие. 2-е изд. М., 1982. Разд. 1, 2.
Керимов Г. М. Шариат и его социальная сущность. М., 1978.
Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. М., 1973.
Ковальский Н. А. Социальная роль церкви в освободившихся странах. М., 1978.
Коник В. В. «Истины» свидетелей Иеговы. М., 1978.
Косидовский З. Сказания евангелистов. 2-е изд. М., 1979.
Кочетов А. Н. Буддизм — ламаизм. М., 1976.
Кочетов А. Н. Критика мировоззренческих основ буддизма. М., 1980.
Красников Н. П. Православная этика: прошлое и настоящее. М., 1981.
Крестьянинов В. Ф. Меннониты. М., 1967.
Критика религиозного сектантства. М., 1974.
Крывелев И. А. Библия: историко-критический анализ. М., 1982.
Крянев Ю. В. Христианский экуменизм. М., 1980.
Кубланов М. М. Возникновение христианства. М., 1974.
Курочкин П. К. Эволюция современного русского православия. М., 1971.
Лившиц Г. М. Религия и церковь в истории общества. Минск, 1980.
Лялина Г. С. Баптизм: иллюзии и реальность. М., 1977.
Малахова И. А. Духовные христиане. М., 1970.
Маят Е. В. Социальный прогресс и кризис религии. М., 1971.
Миловидов В. Ф. Современное старообрядчество. М., 1979.
Минкявичус Я. В. Религия в многонациональном мире. Вильнюс, 1978.
Митрохин Л. Н. Баптизм. 2-е изд. М., 1974.
Моравский З. Ватикан издали и вблизи. Пер. с польск. М., 1981.
Москаленко А. Т. Пятидесятники. 2-е изд. М., 1973.
Мчедлов М. П. Католицизм. 2-е изд. М., 1974.
Никольский Н. М. Избранные произведения по истории религии. М., 1974.
Новиков М. П. Тупики православного модернизма: (Критический анализ богословия XX века). М., 1979.
Общество и религия. М., 1967, с. 39—311.
Оля Б. Боги тропической Африки. Пер. с фр. М., 1976.

Попова М. А. Критика психологической апологии религии. (Современная американская психология религии). М., 1973.
Пучков П. И. Современная география религий. М., 1975.
Религия и общественная мысль стран Востока. М., 1974.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.
Саидбаев Т. С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. М., 1978.
Свенцицкая И. С. Тайные писания первых христиан. М., 1980.
Современная буржуазная философия и религия. М., 1977.
Сухов А. Д. Религия в истории общества. М., 1979.
Токарев С. А. Религия в истории народов мира. 3-е изд. М., 1976.
Угринович Д. М. Введение в теоретическое религиоведение. М., 1973.
Угринович Д. М. Общий кризис капитализма и религия. М., 1979.
Францов Г. П. Научный атеизм. М., 1972.
Шамаро А. А. Православие и русская культура: церковные притязания и историческая реальность. М., 1980.
Шейнман М. М. От Пия IX до Павла VI. М., 1979.
Шпажников Г. А. Религия стран Африки. Справочник. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1981.
Шпажников Г. А. Религии стран Юго-Восточной Азии. Справочник. М., 1980.
Эзрин Г. И. Государство и религия. Религиозные организации и политическая структура общества. М., 1974.
Яблоков И. Н. Религия: сущность и явления. М., 1982.
Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии. М., К., 1977.
Яроцкий П. Л. Эволюция современного иеговизма. К., 1981.

Список літератури до розділу II

Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 60—62.
Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1.
Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3.
Маркс К. До критики політичної економії. Передмова.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13.
Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 30—31.
Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 87—88.
Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 34—38, 120.
Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Твори, т. 4, с. 428—430, 432.
Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство, або Критика критичної критики.— Твори, т. 2, с. 7, 132—141.
Маркс К., Енгельс Ф. Рецензії з «Neue Rheinische Zeitung. Politisch—ökonomische Revue» № 2.— Твори, т. 7, с. 197—202.
Енгельс Ф. Становище Англії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 535—537, 563—582.
Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 329—331, 334—337, 343—345.
Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 308—311.

Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 266—269, 270—278, 287—294.
Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 285—287, 293—303.
Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Повне зібр. творів, т. 2.
Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12.
Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17.
Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18.
Ленін В. І. Про «Вехи».— Повне зібр. творів, т. 19.
Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Повне зібр. творів, т. 21.
Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму.— Повне зібр. творів, т. 23.
Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне зібр. творів, т. 26.
Ленін В. І. Про національну гордість великоросів.— Повне зібр. творів, т. 26.
Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 21—30.
Ленін В. І. Листи О. М. Горькому.— Повне зібр. творів, т. 48, с. 221—229.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1980.
Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.
За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 р. К., 1976.
В ім'я миру, безпеки і співробітництва. До підсумків Наради з безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася у Хельсінкі 30 липня — 1 серпня 1975 р. К., 1975.

* * *

Английское свободомыслие: Д. Локк, Д. Толанд, А. Коллинз. (Переводы). М., 1981.
Английские материалисты XVIII в. В 3-х т. М., 1967—1968.
Анонимные атеистические трактаты. М., 1969.
Античная философия (Фрагменты и свидетельства). М., 1940.
Белинский В. Г. Избранные философские сочинения. В 2-х т. М., 1948. Т. 2, с. 351, 513—525, 528.
Бруно Дж. О бесконечности Вселенной и мирах. М., 1936.
Бруно Дж. О причине, начале и едином. М., 1934.
Гельвеций К. А. Сочинения. В 2-х т. М., 1974. Т. 2, разд. 7, 9, 10; гл. 3, 4, с. 556—562.
Герцен А. И. Об атеизме, религии и церкви. М., 1976.
Добролюбов Н. А. О религии и церкви. М., 1960.
Лукиан. Избранные атеистические произведения. М., 1955.
Лукреций Кар. О природе вещей. М., 1958.
Материалисты Древней Греции (сборник текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура), М., 1955.
Писарев Д. И. Схоластика XIX в. Избранные философские и общественно-политические статьи. М., 1959.
Плеханов Г. В О религии и церкви. М., 1957, с. 291—294.
Спиноза Б. Богословско-политический трактат.— Избр. филос. произв. В 2-х т. М., 1957, Т. 2.
Фейербах Л. Сущность христианства.— Избр. филос. произв. В 2-х т. М., 1955, Т. 2.

Фонтенель Б. Рассуждения о религии, природе и разуме. М., 1979.
Да скроется тьма! Французские материалы XVIII в. об атеизме, религии, церкви. М., 1976.
Чернышевский Н. Г. Избранные философские сочинения. В 3-х т. М., 1950—1951, Т. 2, с. 360—362; Т. 3, с. 255—257, 262—269.
Чернышевский Н. Г. Антропологический принцип в философии.— Соч. М., 1950. Т. 7, с. 222—295.
Шарль де Бросс. О фетишизме. М., 1973.
Шелли П. Б. Триумф жизни.— Избранные философско-политические и атеистические трактаты. М., 1982.

* * *

Андреев М. В. Клерикальный антикоммунизм. М., 1977.
Аргументы. 1981. Сборник. М. 1981.
Белов А. В., Карпов Д. А. Под флагом антисоветизма. М., 1980.
Богуславский В. М. У истоков французского атеизма и материализма. М., 1964.
Вейш Я. Я. Религия и церковь в Англии. М., 1976.
Великович Л. Н. Религия и политика в современном капиталистическом обществе. М., 1970.
Великович Л. Н. Левые течения в религиозных организациях капиталистических стран. М., 1974.
Великович Л. Н. Религия и церковь в США. М., 1978.
Величко О. И. Социальная доктрина католицизма и рабочий класс Австрии. М., 1978.
Гараджа В. И. Критика новых течений в протестантской теологии. М., 1977.
Гараджа В. И. Богословская мистификация социальной революции. М., 1974.
Гордиенко Н. С., Комаров П. М., Курочкин П. К. Политиканы от религии. М., 1975.
Григорьян М. М. Курс лекций по истории атеизма. 2-е изд. М., 1974.
Идеология и практика международного сионизма. Критический анализ. М., 1978.
Из истории свободомыслия и атеизма в Белоруссии / Под ред. Е. М. Бабосова, Г. М. Лившица. Минск, 1978.
История и теория атеизма. Учебное пособие. 2-е изд. М., 1982. Разд. IV.
История свободомыслия и атеизма в Европе. М., 1966.
Кантеров И. Я. Клерикальный антикоммунизм. М., 1979.
Ковальский Н. А. Социальная роль церкви в освободившихся странах. М., 1978.
Кожурин Я. Я. Вопросы атеизма в трудах соратников К. Маркса и Ф. Энгельса. Л., 1977.
Кузнецов В. Н. Актуальность атеистического наследия французских материалистов. М., 1979.
Лившиц Г. М. Критика идеализма и религии в трудах Г. В. Плеханова. Минск, 1981.
Лисавцев Э. И. Религия и борьба идей в современном мире. М., 1981.
Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. 2-е изд. М., 1975.
Место религий в идейно-политической борьбе развивающихся стран. М., 1978.
Митрохин Л. Н. Диалог марксистов с христианами. М., 1974.

Михайлова Л. В. Католическая церковь и рабочий класс ФРГ. М., 1980.
Моджорян Л. А. Сионизм как форма расизма и расовой дискриминации. М., 1979.
Момджян Х. Н. Коммунизм и христианство. М., 1974.
Мчедлов М. П. Современная борьба идей и религия. М., 1977.
Общество и религия. М., 1967. Разд. «Основные этапы истории атеизма».
Окулов А. Ф., Гараджа В. И. Роль ленинского философского наследия в развитии научного атеизма, в критике религиозной идеологии.— В кн.: Теоретическое наследие В. И. Ленина и современная философская наука. М., 1974, с. 179—212.
От Эразма Роттердамского до Бертрана Рассела (Проблемы современного буржуазного гуманизма и свободомыслия). М., 1969.
Религия в планах антикоммунизма. М., 1970.
Религия и церковь в капиталистических странах. М., 1977.
Религия и церковь в современную эпоху. М., 1976.
Поташинская Н. Н. Католическая церковь и рабочее движение в Италии. М., 1979.
Сухов А. Д. Атеизм передовых русских мыслителей: Радищев. Декабристы. Революционные демократы. Естествоиспытатели-материалисты. Революционные народники. М., 1980.
Тажуризина З. А. Буржуазный атеизм в прошлом и настоящем. М., 1976.
Тажуризина З. А. Творческая сущность атеизма. М., 1981.
Тимофеев В. Д. Социальные принципы коммунизма и религии. М., 1969.
Филимонов Э. Г. Социальная и идеологическая сущность религиозного экстремизма. М., 1980.
Фурман Д. Е. *Религия и социальные конфликты в США.* М., 1981.
Ходорковский Л. Д. Католицизм и рабочий класс Германии, 1981—1933. М., 1978.
Шахнович М. И. Происхождение философии и атеизм. Л., 1973.
Шейнман М. М. Католицизм в меняющемся мире. М., 1975.
Ям К. Е. *Жан Мелье и французский атеизм XVIII в.* М., 1979.
Ястребов И. Б. Католицизм в современной Франции. Очерк социально-политических позиций. М., 1973.
Ястребов И. Б. Социальный прогресс и развитие атеизма. М., 1979.

Список літератури до розділу III

Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973.
Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 547—548, 554—556.
Маркс К. Передовиця в № 179 «Kölnische Zeitung».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 105—106.
Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3.
Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 325—341, 481—482.
Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 462—463.
Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 89—191.

Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 287—288.
Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 130.
Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12.
Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17.
Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18.
Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 40—43.
Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне зібр. творів, т. 41, с 294—299.
Ленін В. І. *Про значення войовничого матеріалізму.*— Повне зібр. творів, т. 45.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1980.
Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.

* * *

Александров А. Д. Научный поиск и религиозная вера. М., 1974.
Анисимов С. Ф., Гурев Г. А. Проблема смысла жизни в религии и атеизме. М., 1981.
Атеизм и современное естествознание. М., 1977.
Бабосов Е. М. Научно-техническая революция и утверждение атеистического мировоззрения. М., 1982.
Белов А. В. Обвинение в ереси. М., 1973.
Гапочка М. П. Материализм против фидеизма. Ленинские принципы критики фидеизма и современность. М., 1980.
Гараджа В. И. Научная и христианская интерпретация истории. М., 1980.
Гараджа В. И. Неотомизм — разум — наука (Критика католической концепции научного знания). М., 1969.
Григорьян Т. Г. Противоположность религиозного и научного мировоззрения. М., 1973.
Гуманизм, атеизм, религия. М., 1978.
Дулуман Е. К. и др. Научно-техническая революция и формирование атеистического мировоззрения. К., 1980.
Естествоиспытатели и атеизм. М., 1973.
Иванов И. Г. Значение естествознания в формировании атеистического миропонимания. М., 1975.
История и теория атеизма. Учеб. пособие. 2-е изд. М., 1982. Разд. V.
Комаров В. Н. Атеизм и научная картина мира. М., 1979.
Мартынычев И. В. Мировоззрение естествоиспытателя. М., 1980.
Наука и теология в XX веке. М., 1972.
Наука против религии. Т. 1. Жизнь, ее происхождение и развитие. М., 1967. Т. 2. Наука о неорганической природе и религия. М., 1973.
Научная и теологическая концепция жизни. М., 1976.
Никишов С. И. *Несовместимость научного мировоззрения* с религией. (К 70-летию выхода в свет книги В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм»).
Общество и религия. М., 1967, с. 13—38.
Разум побеждает. М, 1979.
Религия в век научно-технической революции. М., 1979.
Скибицкий М. М. Современное естествознание и религия. М., 1980.

Сухов А. Д. Естествоиспытатели и религия. М., 1975.
Шердаков В. Н. Социально-психологический анализ христианской морали. М., 1974.

Список літератури до розділу IV

Маркс К. До єврейського питання.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 360—366.
Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 30—31.
Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 87—88.
Маркс К., Енгельс Ф. Вимоги Комуністичної партії в Німеччині.— Твори, т. 5, с. 2.
Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 310—311.
Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12.
Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17.
Ленін В. І. Класи і партії в їхньому ставленні до релігії й церкви.— Повне зібр. творів, т. 17.
Ленін В. І. Промова на мітингу в Пресненському районі 26 липня 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 507.
Ленін В. І. Промова на І Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 37.
Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 292—299.
Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45.
Ленін В. І. Пропозиція до проекту постанови Пленуму ЦК РКП(б) про пункт 13 Програми партії.— Повне зібр. творів, т. 54, с. 440.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, ч. 2, розд. V. К., 1980.
Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.
Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди. Резолюція XII з'їзду РКП(б).— КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2.
Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення. Постанова ЦК КПРС 7 липня 1954 р.— КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 6.
Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Постанова ЦК КПРС 10 листопада 1954 р.— КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. К., 1980. Т. 6.
Про 60-ту річницю Великої Жовтневої Соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977.
Об отделении церкви от государства и школы от церкви. Декрет Совета Народных Комиссаров 23 января 1918 г.— В кн.: О религии и церкви. М., 1977.
Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.
О религии и церкви. 2-е изд. М., 1981.

* * *

Атеизм и социалистическая культура. М., 1971.
Аптекман Д. М. Формирование атеистической убежденности рабочего класса в развитом социалистическом обществе. Л., 1979.

Барменков А. И. Свобода совести в СССР. М., 1979.
Великович Л. Н. Проблемы свободы совести и современная идеологическая борьба. М., 1979.
К обществу, свободному от религии (Процесс секуляризации в условиях социалистического общества). М., 1970.
История и теория атеизма. Учебное пособие. 2-е изд. М., 1982. Разд. VI.
Клочков В. В. Религия, государство, право. М., 1978.
Кобецкий В. Д. Социологическое изучение религиозности и атеизма. Л., 1978.
Коновалов Б. Н. К массовому атеизму. М., 1974.
Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве. М., 1981.
Маслова А. Г. Гуманизм атеизма. М., 1981.
Общество и религия. М., 1967, с. 454—501.
Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. (Эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения). К., 1977.
Сапрыкин В. А. Урбанизация. Атеизм. Религия (Проблемы формирования научно-материалистического мировоззрения в условиях социалистического города). Алма-Ата, 1981.
Седюлин А. Законодательство о религиозных культах. Беседы о советском законодательстве. М., 1974.
Сташевский М. Социалистические государства и религиозные объединения. На материалах европейских социалистических стран. Справочник. Пер. с польск. М., 1979.
Танчер В. К. Религиозные пережитки и их преодоление. К., 1979.
Тимофеев В. Д. Религия, верующие, жизнь. М., 1974.
Тимченко И. П. Женщина, религия, атеизм. Из опыта преодоления религиозности женщин в Закарпатской области УССР. К., 1981.
Филимонов Э. Г. Христианское сектанство и проблемы атеистической работы. К., 1981.
Яблоков И. Н. Социология религии. М., 1978.

Список літератури до розділу V

Маркс К. Интервью К. Маркса корреспонденту американской газеты «Chikago Tribune» в первой половине декабря 1878 г.— К. Маркс и Ф. Энгельс. Об атеизме, религии и церкви. М., 1971, с. 470.
Енгельс Ф. Емігрантська література.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 493—494.
Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12.
Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне зібр. творів, т. 17.
Ленін В. І. Держава і революція.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 72—73.
Ленін В. І. Промова на І Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 177—179.
Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне зібр. творів, т. 41.
Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1980.
Статут Комуністичної партії Радянського Союзу.
Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 242.
Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976.

Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.
Програма Російської соціал-демократичної робітничої партії, прийнята на II з'їзді партії.— КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 59—65.
Постанова Пленуму ЦК РКП(б) у питанні про порушення пункту 13 програми і про постановку антирелігійної пропаганди. 9 серпня 1921 р.— КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2.
Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди. Резолюція XII з'їзду РКП(б).— КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2.
Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення. Постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р.— КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 6.
Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р.— КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 6.
О мероприятиях по усилению атеистического воспитания населения.— В кн.: О религии и церкви М., 1981.
Об усилении атеистического воспитания населения. Постановление ЦК КПСС от 16 июля 1971 г.— В кн. : Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977, с. 309—310.
Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. К., 1979.
Крупская Н. К. Вопросы атеистического воспитания. М., 1964.
Калинин М. И. О молодежи. Избранные речи и статьи. М., 1975.

* * *

Андрианов Н. П. Советский образ жизни и атеистическое воспитание. М., 1981.
Аптекман Д. М. Атеистическое воспитание коллектива. Л., 1977.
Арсенкин В. К. В поисках духовных наследников. М., 1975.
Атеистическое воспитание в высшей школе. М., 1982.
Атеистическое воспитание в школе. Вопросы теории и практики. М., 1979.
Атеистическое воспитание студенческой молодежи. Сборник трудов ученых социалистических стран. М., 1977.
Атеистическое воспитание: формы и методы. М., 1981.
Бражник И. Правовые основы атеистического воспитания детей и подростков. М., 1973.
Вопросы теории и практики атеистического воспитания (по материалам Всесоюзных курсов партийных работников по вопросам научного атеизма). Ташкент, 1979.
Галицкая И. А. Молодежь, религия, атеизм. М., 1978.
Евдокимов В. И. Научная организация атеистического воспитания. М., 1968.
Зоц В. А. Духовная культура и атеистическое воспитание. М., 1978.
Индивидуальная работа с верующими. М., 1974.
Калашников М. Ф., Курочкин П. К. Формирование научно-материалистического мировоззрения молодежи. М., 1981.
Квашина И. М. Позитивное и критическое в атеистическом воспитании. Минск, 1976.
Костенко Н. А. Атеизм и нравственность. Роль научного атеизма в формировании коммунистической нравственности. М., 1982.

Курочкин П. К. Научно-атеистическое воспитание в системе идеологической работы. М., 1980.
Ленсу М. Я. Основы атеистического воспитания. М., 1976.
Лопаткин Р. А., Фурсин И. И. Социалистическая обрядность и ее роль в атеистическом воспитании населения. М., 1979.
Мурашова В. И., Хмельницкая А. П. Искусство убеждать. М., 1981.
Общество и религия. М., 1967, с. 490—501.
Окулов А. Ф. Научное мировоззрение и атеистическое воспитание. М., 1976.
Опыт и проблемы интернационального и атеистического воспитания. М., 1976.
Павлюк В. В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование). Львов, 1976.
Партийная организация и атеистическое воспитание. М., 1975.
Писманик М. Г. Личность и религия. М., 1976.
Писманик М. Г. Комплексный подход в индивидуальной работе с верующими. М., 1981.
Платонов Р. П. В поисках высокой действенности. (Политическая пропаганда и атеистическое воспитание). М., 1976.
Попова М. А., Филиппова Е. И. Духовный мир личности и атеизм. М., 1979.
Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы. Л., 1979.
Селиванов П. Д. Партийное руководство атеистическим воспитанием. М., 1973.
Социалистическая обрядность и формирование нового человека. К., 1979.

ЗМІСТ